

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ КИЄВА ІА НАН УКРАЇНИ

Сергій ТАРАНЕНКО

**ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА
ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОДОЛУ КИЄВА:
формування та розвиток**

УДК: [904.4:528.9](477-25)«9/12»
ББК: Т4(4Укр-2К)431-423.2:Д12

Науковий редактор
М.А. Сагайдак, канд. істор. наук

Рецензенти
Г.Ю. Івакін, член-кореспондент НАН України, професор
С.В. Пивоваров, докт. істор. наук, професор

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України,
протокол засідання № 9 від 15.12.2015

Видано в Польщі через Товариство Співробітництва
Польща — Схід і Окружний Музей в Коніні

Stowarzyszenie Współpracy
Polska — Wschód

Muzeum Okręgowe w Koninie

Перевидання здійснене за сприяння
журналу «Місто: історія, культура,
суспільство»

Тараненко С.П.
Т 19 Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток. — Вид. 2, виправлене. — Київ, 2017. — 164 с. + 8 с. вкл.

ISBN 978-83-60168-20-2

Монографія присвячена вивченню актуальних питань формування та розвитку планувальної структури Подолу Києва у давньоруський період. Міждисциплінарні дослідження презентують гіпотетичну схему розвитку рельєфу найбільшого київського району на час його регулярного заселення. Аналіз археологічних, картографічних та писемних джерел дозволив виділити основні елементи планувальної структури, принципи їх розміщення та простежити їх взаємозв'язок.

Для фахівців, археологів, істориків, викладачів, студентів, а також всіх, хто цікавиться історією Києва.

УДК: [904.4:528.9](477-25)«9/12»
ББК: Т4(4Укр-2К)431-423.2:Д12

ISBN 978-83-60168-20-2

© С.П. Тараненко, 2017
© Інститут археології
НАН України, 2017
© Центр археології Києва
ІА НАН України, 2017

*Пам'яті мого батька,
Пантелеймона Васильовича*

ПЕРЕДМОВА НАУКОВОГО РЕДАКТОРА

Пропонована читачеві книга Сергія Тараненка «Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток» ставить на меті ще раз збудити хвилю інтересу любителів київської старовини до історичного простору, що лежить у нас під ногами по всій території старого Подолу. Автор поставив за мету здійснити послідовну реконструкцію кількох рівнів цього простору. Така послідовність тут утворилась як результат взаємодії кількох різних факторів: з одного боку, інтенсивної господарської діяльності його мешканців, внаслідок чого утворювався, так званий, культурний шар, з іншого — активністю геоморфологічних процесів, в результаті чого культурний шар неодноразово перекривався майже стерильними піщано-глиняними заносами. Дія факторів, що формували шар, була не скрізь однаковою. Якщо гумусовані прошарки, залишені внаслідок життєдіяльності, утворювалися поступово, то наноси піску, подібно стихійних лих, майже миттєво покривали всю територію району. Отож, можемо говорити про те, що життя на Подолі то народжувалося і зростало набираючи нових сил і форм, то раптово переривалося на недовгий час, аби невдовзі відродитися знову. Найбільш ранній із досліджених на Подолі будівельних горизонтів, виявлений на глибині майже 10 метрів від нинішньої поверхні на ділянці Житнього ринку, має за дендрохронологією 887 рік будівництва, а горизонти початку XII сторіччя тут залягали вже на глибині 3, 6 метрів. В цьому хронологічному діапазоні зафіксовані потужні заноси території, які ділять культурний шар на 4 яруси: всередині кожного ярусу зафіксовано будівельні горизонти, що перекриваються менш потужними заносами. Тим не менше, темпи зростання подільського поселення залишаються високими. До кінця X ст. була забудована основна частина надзаплавної тераси, а загалом площа вкрита щільною міською забудовою перевищувала вже 100 га. В центрі забудови формується головний міський майдан — «Торговище», що перетворився у найважливіший у регіоні центр торгово-економічних операцій. Ринок стимулює розбудову та економічне зростання, разом з тим вимальовується політичне обличчя торговельно-ремісничої корпорації, яка утворилась на Подолі. На «Торговищі» формується і засновується перший осередок міського демократичного органу влади — віче.

Приблизно у такий спосіб можна змалювати картину народження на мапі Східної Європи на рубежі I — II тис. нової ери міського поселення на території Києво-По-

долу, що за площею та кількістю населення перевищувало багато аналогічних поселень середньовічної Європи. Ці знання ми отримали виключно завдяки відкриттям археологів, оскільки писемність, що виникла трохи пізніше, а саме з прийняттям християнства наприкінці X ст., показує тільки окремі фрагменти цього містотворення.

Кілька років тому, коли тільки складався план роботи над книгою, а це було дисертаційне дослідження автора, вже в той час виникало законне запитання: яка основна відмінна риса буде у цієї праці? До приходу автора в коло дослідників Києва, його попередникам вдалося вже чимало вирішити проблем, пов'язаних з вивченням стародавнього району. Здобуті висновки стосуються археологічної хронології району (в тому числі — дендрохронології), історичної стратиграфії, топографії, ремісничої спеціалізації, історії архітектури тощо. І це при тому, що доба інтенсивного вивчення Подолу, у порівнянні із історією вивчення верхнього Києва, триває набагато менше. Якщо звернути увагу на статистику, яку до того ж наводить С. Тараненко у книзі, то побачимо, що важливі відкриття на Подолі припали на 1970-ті рр., але процес вивчення не зупинився і з великою ефективністю продовжується по сьогоднішній день. Інтенсивність «освоєння» будівельною індустрією археологічної зони Подолу зростає з року в рік, отож, археологи вимушені нарощувати динаміку своїх досліджень. З 1950-го по 1989 рік, тобто за 39 років, тут вдалося провести 47 розкопів, причому значна частина це були археологічні спостереження під час будівельних робіт, натомість з 1990 по 2015 рік, тобто за 25 років, їх кількість зросла до 97-ми.

В умовах постійної інтенсифікації наукового процесу, коли колекція археологічних старожитностей збільшується в сотні разів, а обсяг документації також невпинно накопичується, вкрай актуальними було зосередити зусилля на узагальненні здобутих розкопками матеріалів по всіх можливих напрямках. С. Тараненко взяв на себе розділ, пов'язаний зі з'ясуванням характерних особливостей деталей розвитку планувальної структури району, що передбачало зведення у єдиному масштабі всіх документів по формуванню давнього рельєфу, польових креслень об'єктів житлово-господарської забудови, давніх вуличних трактів та провулків, трас невеликих ручаїв та річок, тобто всього того матеріально — природного се-

редовища яке являв собою середньовічний Поділ, як єдиний і цілісний міський організм. Окрім того, що виконана робота має вдосконалювати набір наукового інструментарію, яким ведеться пошук нових об'єктів Подолу, її позитивний результат дає в руки дослідників ключ для з'ясування цілої низки вкрай важливих історичних питань. Одне з них, що вкрай хвилює багатьох дослідників середньовічної урбанізації Східної Європи: з яких причин і чому горизонтальна площа між підніжжям гір правого берега та береговою лінією течії Дніпра — Почайни, виявилась найбільш привабливим місцем для зародження і розбудови міської структури середньовічного Києва?

Очевидно, що причина була не одна, хоча річкові тераси з їх ідеально рівною поверхнею, яку протягом віків формували водні потоки, як показують аналогії, були одним улюблених місць заселення у Середньовіччі. Значне зростання обсягів міжнародної та регіональної обмінно-торговельної діяльності, яке спостерігається на той час майже на всьому європейському континенті, стимулювало народження міського життя у місцях переходу від одного виду комунікацій (водної) до іншої (сухопутної). Різновидом такого типу міст стали прибережні поселення Балтійського регіону, що їх називали «vik» — як еквівалент німецької назви затоки та поселення над нею. Оцінюючи на сьогодні темпи розбудови міської території на березі Дніпра, посилаючись при цьому на інформацію, яку подають колеги-археологи із інших регіонів Західної, Центральної та Північної Європи, бачимо чіткий взаємозв'язок містобудування на березі Дніпра з аналогічними процесами, які тривали у інших регіонах Європи. Можемо впевнено стверджувати, що на початку II тис. нової ери регіон Середнього Подніпров'я опинився в зоні дії європейської середньовічної урбаністичної революції. Про хід цих цікавих і важливих подій вітчизняної історії Ви можете довідатися прочитавши книгу Сергія Тараненка «Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток».

Книга друкується в Польщі заради співробітництва з польськими колегами з Товариства Співробітництва Польща — Схід і Окружного Музею в Коніні.

*Директор Центру археології
Києва при Інституті археології
НАН України,
кандидат історичних наук*

Михайло САГАЙДАК

ВСТУП

У кожному місті існує район, який є його родзинкою, його душею. Для Києва таким місцем є Поділ. Його багатовіковий літопис тісно пов'язаний не тільки зі столицею держави Київська Русь та незалежної України, а й є частиною європейської середньовічної історії. Київський Поділ неодноразово згадується в літописах при відображенні політичного життя Києва, військових подій, соціально-економічних відносин та історичної топоніміки. За письмовими джерелами Поділ є одним з найдавніших районів Києва і, за загально вживаною термінологією, має назву — Нижнє місто. Але це не має вводити в оману щодо його статусу як другого за значимістю району Києва після Верхнього міста. За часи їх існування ці два міські центри займали домінуюче положення на політичній арені, змінюючи один одного.

Вигідно розташована територія сучасного Подолу Києва притягувала до себе поселенців з давніх часів. Проблема первинного заселення Подолу до цього часу є предметом дискусій дослідників Києва. Це пояснюється характером та хронологією археологічних пам'яток, виявлених у різний час на його території, та відсутністю до середини ХХ ст. стаціонарних археологічних досліджень. Поодинокі археологічні знахідки I тис. н. е. (навіть скарби) не є достатньою доказовою базою існування на цій території поселень у цей період. За даними стаціонарних археологічних розкопок, підкріплених дендрохронологічними дослідженнями, можна говорити про перші дерев'яні споруди вже з 80-х років IX ст. [150]. У Х ст. Поділ стає найбільшим районом міста зі сталою садибно-вуличною планувальною структурою, яка стрімко розвивалася та остаточно сформувалася в XI—XII ст. Спроба виявити «момент істини», коли ця прибережна місцевість почала регулярно забудовуватися мешканцями міста, та як розвивався район у період свого формування, є одним із завдань даної монографії.

Основна мета монографії полягає у створенні на підставі критичного аналізу археологічних, письмових та картографічних джерел узагальненої реконструкції планувальної структури давньокиївського Подолу Х—XIII ст., а також у виявленні особливостей і закономірностей розвитку давньоруського міста.

Проблема планувальної структури давньоруських міст продовжує залишатися однією з найбільш актуальних у колі питань середньовічної міської археології. Завдяки масштабним археологічним дослідженням Подолу, здійсненими під час будівництва метрополітену, було доведено, що головною одиницею планувальної структури міста була садиба. Зафіксовані окремі відрізки давньоруських вулиць місцями співпадали з вуличною мережею Подолу, яка відображена на карті 1803 року. Це дало привід для пошуків паралелей давньоруській вуличній мережі у картографічних джерелах XVII—XIX ст.

Таким чином, вдалося створити науково обґрунтовану концепцію планувальної структури давнього Подолу. Але для того, щоб зрозуміти, як функціонували основні транспортні артерії — узвози та вулиці, як формувалися квартали та садиби, що відбувалося з межами садиб протягом століть та як вони між собою пов'язані, матеріалів було недостатньо. Дослідження останніх десятиліть за інтенсивністю, масштабністю й інформативністю перевершують попередній період, відкривають нові перспективи у вивченні вказаної проблеми.

Розкопки призвели до створення якісно іншої ситуації, що характеризується чіткістю багатьох деталей планувальної структури міста та можливістю реконструкції цілих ділянок міської забудови. Широке впровадження вдосконалених методів стратиграфії і використання потужного арсеналу археологічного матеріалу дають підстави відтворити картину зародження та еволюції міської планувальної структури.

Для досягнення якісного рівня джерельної бази, одним із завдань монографії є систематизація за єдиним методичним принципом та за розробленою хронологічною шкалою матеріали понад 70 стаціонарних розкопів і археологічних наглядів Подолу, проведених протягом 1925—2013 рр. Під час написання роботи опрацьовано матеріали археологічних досліджень району, проведених під керівництвом академіка П. Толочка, Ф. Андрощука, В. Бідзілі, Т. Бобровського, В. Богусевича, К. Гупала, В. Даниленка, Л. Дмитрова, А. Занкіна, В. Зоценка,

В. Івакіна, Г. Івакіна, О. Калюка, М. Сагайдака, І. Самойловського, М. Сергеевої та автора.

Для послідовного та ґрунтового розгляду питань історико-культурного розвитку Подолу як аналогії використано матеріали, отримані під час археологічних досліджень інших міст Київської Русі (Чернігів, Переяслав, Галич, Полоцьк, Новгород, Рязань та ін.), а також середньовічних міст Західної, Центральної та Північної Європи.

З часу виходу монографії М. Сагайдака та публікацій К. Гупала, П. Толочка, В. Харламова, що присвячені вивченню давньокиївського Подолу X—XIII ст., дана монографія є першою узагальнюючою працею в цій проблематиці за останні 25 років.

Хочу висловити подяку О. Пономарьову за те, що вмовив поступити у «незрозумілі» 1990-ті в Луганський педагогічний університет; К. Красильникову за те, що взяв студента-заочника першого курсу на археологічну практику до Києва; М. Сагайдаку за те, що після практики запропонував залишитися і ще «трошки» попрацювати в Подільській постійнодіючій експедиції, що переросло у сімнадцять років плідної співпраці; Ю. Башкатову та П. Шидловському за те, що підтримали та познайомили з археологічним світом; К. Галушко та К. Лобановій за те, що у складний період мого життя практично прийняли у свою сім'ю; М. Гладких за те, що повірив у серйозність моїх намагань та допоміг перевестися у Київський Національний університет імені Тараса Шевченка; В. Зоценку за те, що з періоду нашого знайомства до своєї смерті був добрим старшим товаришем; В. Тимощуку за те, що було у кого вчитися «читати» землю; В. Коді та М. Леонову за те, що заради любові до історії, допомагали у створенні електронної археологічної карти Подолу; Г. Івакіну за підтримку та довіру; О. Пархоменко за доброту та за тяжкий труд в редакції моїх текстів; дякую моїм друзям за те, що вони є. Особлива подяка старшим колегам, з якими мені довелося працювати та переймати їх досвід: Ю. Болтрику, Ю. Лукомському, С. Романчуку, М. Сергеевій, О. Сухобокову, Р. Терпиловському.

Розділ I

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Джерельною базою дослідження є такі категорії джерел: письмові, картографічні та археологічні. Перші досить відомі та лаконічні й представлені, в основному, літописними повідомленнями. Археологічні постійно оновлюються та набирають дедалі більшого значення. В нашому випадку це археологічні об'єкти, зафіксовані під час стаціонарних розкопок в період з 1950 до 2013 року. Враховуючи тривалу дискусію щодо незмінності планувальної структури Подолу з давньоруського часу до XVII — початку XIX ст. в даній роботі використовувалися письмові та картографічні джерела XVI—XIX ст.

1. ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА

Допоміжну роль у вирішенні проблем планувальної структури відіграють письмові джерела. Насамперед мова йде про літописні повідомлення. Вони широко відомі дослідникам Києва та Давньої Русі, оскільки відображені у літописах події на Подолі є частиною історії давньоруської держави. Хоча з літописів ми отримуємо перші дані з історичної топографії та планувальної структури Подолу лаконічність повідомлень не дозволяє використовувати їх як основне джерело. Ми використали повідомлення з Лаврентіївського, Іпатіївського літописів та мініатюри з Радзивілівського літопису.

Проаналізуємо статті літописів, в яких присутні згадки щодо елементів планувальної структури міста з масовою забудовою та інформація про історичну топографію Подолу. Хоч вони не раз піддавалися ретельному аналізу дослідників Києва [44; 58; 130, с. 162—163; 152; 221], розглянемо їх під кутом нашої проблематики.

Уперше місцевість під назвою Поділ згадується в літописі під 945 роком: «И послаша Деревляне лучшие мужи, числом 20, въ лодьи к Ользѣ, и присташа подѣ Борицевымъ в лодьи. Бѣ бо тогда вода текущи въздоль горы Киевския, и и на подольи не съдяху людѣ, но на горѣ» [100, с. 54]. Дискусія про заселення Подолу в X ст. продовжувалася понад століття. Частина вчених (М. Берлінський, М. Закревський, М. Максимович) вважали, що наведена стаття літопису вказує на неможливість життя на Подолі через високий рівень води, інші (М. Петров, І. Іванцов) стверд-

жували, що це повідомлення вказує лише на велику повинь, і це не може бути репером для відліку часу заселення Подолу. На думку більшості дослідників, у тому числі й автора, зазначення конкретної території — «на Подолі», може вказувати на те, що вона вже була районом міста і стаття лише підкреслює або перерву в життєдіяльності посаду, або особливі гідрологічні умови в цей період. Спроба відповісти на це питання була здійснена під час профілювання Подолу, і про це ми розкажемо у наступному розділі.

Під 1068 роком Іпатіївський літопис сповіщає: «... и створиши въче на торговици и рѣша пославишееся ко князю ... и идоша съ вѣча въ на гору ...» [79, с. 160]. Звичайно, торговище, як базар, могло бути в кожному районі міста, але не кожен ринок стає місцем міського віча. Для європейського середньовічного міста вічеву площу можна вважати, як мінімум, одним з центрів міста. Це підтверджує особливий статус Подолу і дає нам можливість казати про те, що на середину XI ст. Поділ і був таким центром, де вирішувалися питання «війни і миру, посадження на великокнязівський стіл того чи іншого князя, або ж доля міста» [152, с. 22].

Зі статей під 1124 р. [100, с. 278], 1146 р. [102, с. 198] ми дізнаємося про те, «що тоді погоріло Подолля». Згадки про пожежі на Подолі свідчать про те, що з середини XII ст. ця частина міста була щільно заселена. Повідомлення про надзвичайні ситуації на одній окремій території може вказувати на активну життєдіяльність цього району міста. Це підтверджується ще й тим, що кожен раз після спустошливих пожеж Поділ постійно відновлювався.

Під 1147 роком в статті про вбивство князя Ігора літописець вказує: «и везоша и на Подолье на торговище ...» [79, с. 354]. Тобто після демаршу Ізяслава у 1069 році з перенесенням торговища на гору, подільські мешканці повернули собі торговище — потенційне місце для віча та важливого інструменту в управлінні містом.

Під 1161 р.: «нача Изяслав полкы рядити съ братьею и dospъвъ идъ къ Подолью а Ростиславъ стояше съ Андрѣвиче подлъ столпѣ бо бѣаше тога столпиемъ в горы шли и до Днѣпра ... Половци въездаху в город просъкающе столпие и зажгоша двор Лихачевъ

поповъ и Равславль» [79, с. 516]. В нашому дослідженні ми можемо виділити декілька важливих аспектів. По-перше, ми маємо повідомлення про північно-західну оборонну лінію Подолу — стовп'є, яка фактично маркувала кордон міста, принаймні у другій половині XII ст. По-друге, у повідомленні йдеться про те, що половці в'їжджали в «город» [79, с. 516], тобто Поділ уперше був названий не як передмістя чи посад, а як невід'ємна частина міста. По-третє, в цьому повідомленні ми отримуємо інформацію про пограбування половцями дворів. А це, на наш погляд, підтверджує на існування в північно-західній частині Подолу, принаймні на середину XII ст., розвинутої планувальної вулично-садибної сітки. Оскільки двори на сторінках літопису згадуються під час подій 1161 р. разом з іменами їхніх власників, це вказує на особливий соціальний статус мешканців цього району.

Аналіз повідомлень з «Повісті минулих літ» дозволяє нам стверджувати, що Поділ був заселеним з X ст. А в XI ст. він був не просто територією, на якій проживають люди, а розвиненим районом Києва зі своїм торговищем та планувальною міською вулично-садибною забудовою. При цьому необхідно підкреслити, що якість літописних відомостей неоднорідна. Як зауважив М. Сагайдак, повідомлення літописів до кінця X ст. за своїм походженням лишаються значною мірою нез'ясованими, зробленими на основі фольклорно-легендарних творів. Також викликає сумнів й точність літописної хронології цього періоду. На думку дослідника, помітно поліпшується інформація писемних пам'яток починаючи з XII ст. «У лаконічних літописних статтях з'являється більше конкретності, вони, як видно, пишуться по гарячих слідах подій, зі слів очевидців, або й самими очевидцями» [152, с. 12].

«Післямонгольський» та пізньосередньовічний періоди виходять за хронологічні рамки нашого дослідження, але, враховуючи «сталість» планувальної структури середньовічних міст, ми можемо використовувати ці дані для виявлення елементів масової забудови Подолу Києва та його планувальної структури у давньоруський час [101]. Це переконливо доведено в пра-

ці Г. Івакіна «Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.»: «Головне ядро міста (Гора і Поділ) знаходилось переважно у старих традиційних межах: ... Головна маса населення зосереджувалася на Подолі. Тут же знаходився магістрат, соборна церква, головний торг» [76, с. 246]. Одним з таких джерел можна вважати повідомлення Еріха Лясоти — посла німецького цісаря Рудольфа II. Е. Лясота був відправлений в Запорізьку Січ у 1594 році і по дорозі побував у Києві. Мандрівник відмічав, що сучасне місто розташоване в долині на правому березі Дніпра. Він повідомляє і про об'єкти, що виступають домінантами у планувальній структурі міста — церкви: «В ньому багато церков, вони майже всі дерев'яні, лише одна кам'яна — стоїть на площі» [178, с. 58]. Також Еріх Лясота повідомляє про основний елемент планувальної структури — садибу: «майже при кожному домі є садок», завдяки, на його думку, великій площі, яку займає територія Подолу [178, с. 58]. Ці дані дають можливість провести паралелі між описаною планіграфічною ситуацією Подолу Києва у XVI ст. та планувальною структурою району у давньоруський час. Враховуючи дискусію про незмінність цього показника масової забудови протягом століть, дане джерело заслуговує на увагу дослідників Києва.

Один з докладних описів Подолу для нового часу залишив Гійом де Боплан, який служив на Україні за короля Сигізмунда III, згодом за Владислава IV. Він описує Київ, що розміщується на плато, на вершині гори, яка панує з одного боку над усією місцевістю, а з іншого — над Борисфеном, який протікає біля півніжжя цієї гори. «Поміж нею і згаданою річкою знаходиться новий Київ — місто, яке тепер досить малозаселене і має не більше 5—6 тис. жителів; вздовж Борисфена воно тягнеться на 4 тис. кроків, а вище від Борисфена до гори — на 3 тис. кроків ...». «У місті є лише три гарні вулиці, всі ж інші, не будучи ні прямими, ні правильно дугоподібними, звивисті на зразок лабіринту. Житла тут побудовані на зразок московських, одноповерхові, досить низькі, рідко вище одного поверху» [20, с. 23—24]. Це повідомлення дозволяє провести паралелі між планувальною структурою Подолу нового часу з давньоруським.

Таким чином, не зважаючи на вкрай мізерні у кількісному вимірі писемні повідомлення з досліджуваної теми, вони дають уявлення про потужний потенціал Подолу у вивченні проблем планувальної структури. Крім того, писемні джерела виступають орієнтирами для всебічного дослідження давньокиївського району.

2. КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

Не зважаючи на те, що спеціалістам з картографії відомо близько 10 картографічних зображень первісних часів, виявлених на території України, включаючи найдавнішу «Межирич-карту», картографічних зображень території України, які були б створені в Київській Русі, не виявлено [183, с. 17—18].

Уперше у картографічних джерелах Київ з'являється на Ісландській карті середини XIII ст. Вона цілковито «писана», без графічних позначок, символів і малюнків, просто відтворює схему. На ній позначені лише три міста у Європі: Рим, Константинополь і Київ [29, с. 18], що, безумовно, підкреслює значимість столиці Київської Русі на європейській арені.

Тому в нашій роботі ми використовуємо джерела нового часу. Одним з найбільш інформативних для вивчення планувальної структури є план Києва 1695 року, складений полковником Іваном Ушаковим [184, с. 98] (рис. 1). Зображення на плані передають характер споруд, їхнє призначення, функціональне та конструктивне рішення. Для нас, враховуючи тезу про незмінність планувальної структури до початку XIX ст. [2, с. 5], особливий інтерес представляє міська забудова Києва другої половини XVII ст.

Дуже важливим для нашого дослідження є джерело початку XIX ст. — план Києва (Подолу) архітектора А. Меленського 1803 року (рис. 2). Це один з перших інструментальних планів, знятих до катастрофічної пожежі 1811 року, після якої Поділ був повністю перебудований на іншій планувальній основі, яка існує й дотепер. Неодноразово висловлювалася думка про те, що даний план можна використовувати для реконструкції давньоруського планування Подолу Києва [2; 264].

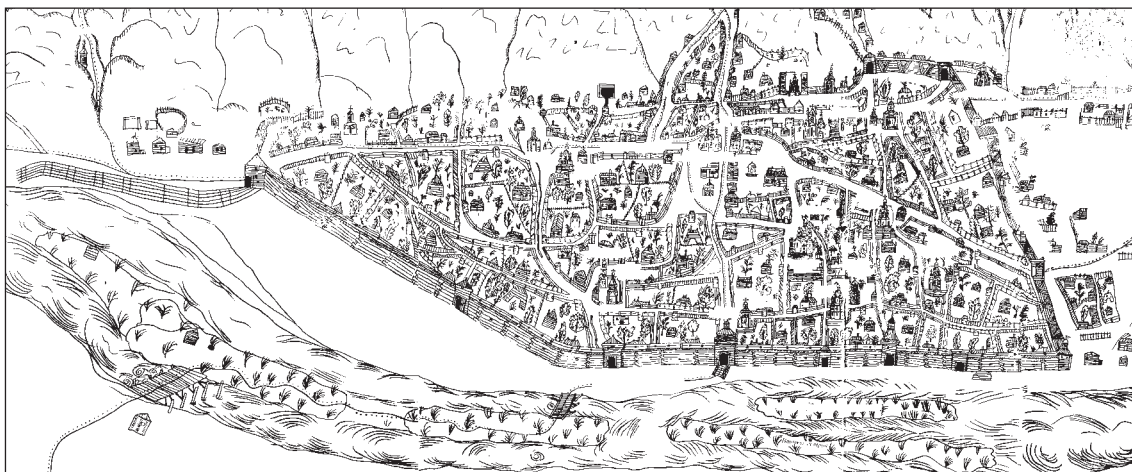

Рис. 1. Фрагмент плану Києва 1695 р. І. Ушакова

Рис. 2. Фрагмент плану Києва 1803 р. А. Меленського

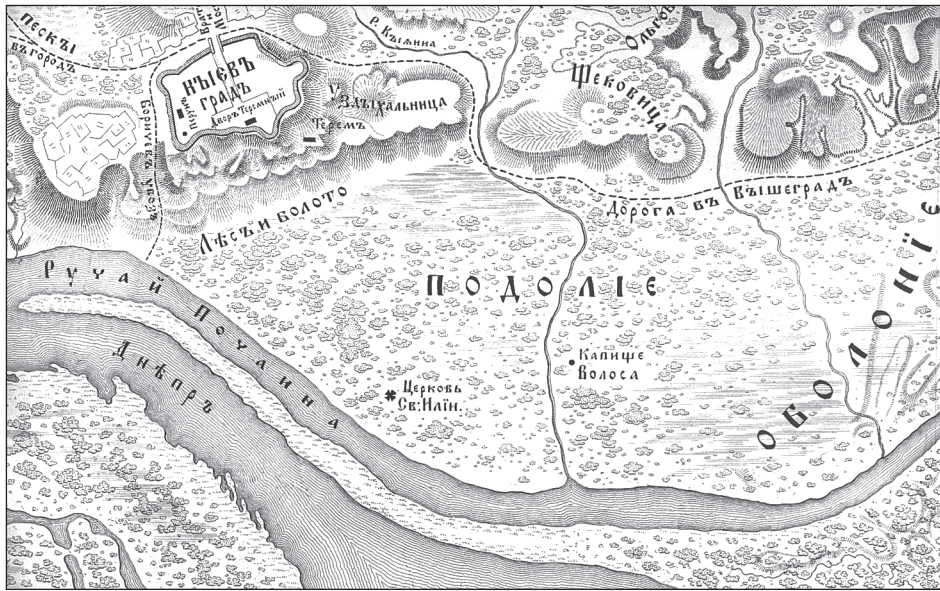

Рис. 3. Реконструкція Подолу Києва до 988 р. М. Закревського

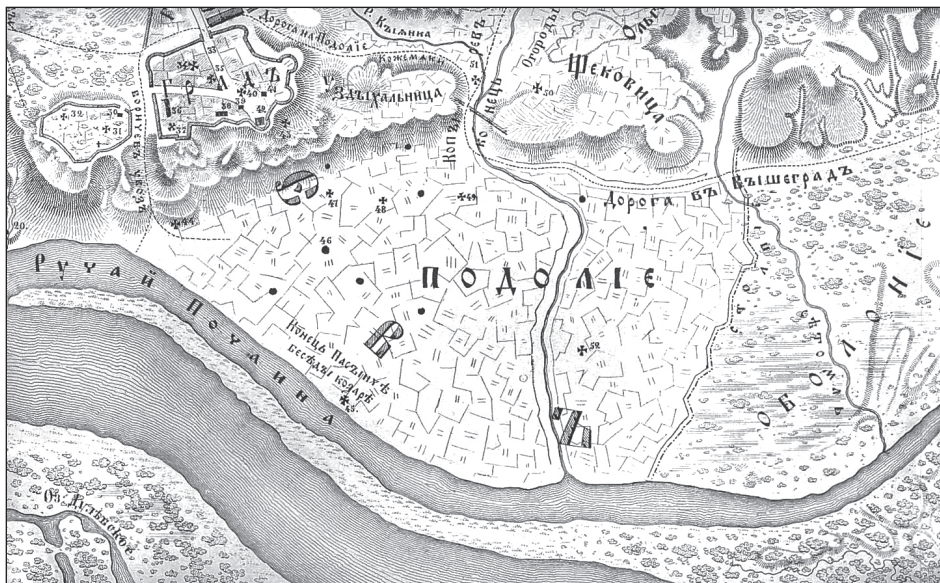

Рис. 4. Реконструкція Подолу Києва 988—1240 рр. М. Закревського

Велику інформативну роль в дослідженні поставленої проблеми мають реконструкції давньоруського Подолу та археологічні карти. Перший досвід візуальної реконструкції планувальної структури давньоруського Подолу належить М. Закревському [58, л. 1, 2]. Дослідник використовував інструментальну карту 1840-х рр. та наніс на неї літописні об'єкти.

На двох планах М. Закревський представив реконструкцію Подолу на 988 р. (рис. 3) та з 988 до 1240 років (рис. 4).

Вочевидь, що для своєї гіпотетичної реконструкції дослідник використовував літописні дані. М. Закревський міг включити, за висловом В. Козюби, своє уявлення про розташування відомих об'єктів, а міг скористатися невідомим нам писемними

джерелами, можливо, й наративними, оскільки жодних археологічних розкопок тоді на Подолі не проводилось. В монографії П. Толочка «Історична топографія стародавнього Києва» представлена схематична реконструкція Києва X—XIII ст., виконана архітекторами О. Зоріним, О. Кутовим, В. Розенбергом, С. Сазоновим під керівництвом П. Толочка [221] (рис. 5). На основі вивчення численних графічних документів та археологічних матеріалів О. Тіханович та М. Ткаченко виконали реконструкцію плану Києва XI—XII ст. у межах старого міста [220].

Графічна карта-реконструкція, виконана архітекторами О. Кутовим, В. Розенбергом і О. Зоріним у першому варіанті, і першими двома авторами — у другому, дозволила відтворити архітектурний образ Києва X—XIII ст. у його повному просторовому обсязі — від Кирилівського до Видубицького монастирів і від Дніпра до Либеді. Авторам вдалося відтворити містобудівну планувальну структуру, дати реконструкції майже усіх монументальних будівель, а також скласти уявлення про характер масової забудови стародавнього Києва [84].

У 1974—1976 рр. продовжено роботу з архітектурного моделювання Києва XII—XIII ст. А. Казанським за участі Ю. Асєєва та П. Толочка. Автори представили масову забудову міста в повній відповідності з даними археологічних досліджень на той час. Крім цього, дослідники візуалізували різноманітність планувальної структури для різних районів Києва: «у Верхньому місті переважала радіально-концентрична система, то на Подолі — порядова. Обидві системи дожили до пізнього середньовіччя і непогано відображені на планах Києва XVII—XVIII ст.» [230, с. 86].

У 1975 р. у «Київпроекті» творчий колектив на чолі з Ю. Паскевичем (за участі Л. Петриченко, Л. Пономаренко, І. Красовського) під час розробки проекту реконструкції планування Подолу виконали топографічний аналіз з сумісництвом сучасної топооснови з планами 1695 та 1803 рр. [2]. На нього були нанесені відрізки вулиць та провулків, зафіксовані розкопками 1972—1975 рр. Цей план сміливо можна назвати першим досвідом поєднання історичних карт, сучасного топоплану, та розміщення місць археологічних розкопок, використаних на Київському

Рис. 5. Фрагмент реконструкції Києва (автори О. Зорін, О. Кутовий, В. Розенберг; керівник-консультант П. Толочко)

Подолі. Його уперше було опубліковано К. Гупалом, на план були нанесені 24 розкопи у вигляді умовних позначок [44, с. 12–13].

У монографії М. Сагайдака «Давньокіївський Поділ» разом з іншим ілюстративним матеріалом також було використано представлений вище сумісний план. На цьому етапі систематизації матеріалів археологічна складова плану включає вже 47 археологічних розкопів 1950–1989 рр. [152, с. 32–33]. Наступні публікації дослідника доповнені новими статистичними даними («Звід пам'яток історії та культури України» (рис. 6; див. вклейку), «Ант» та «Rutenika»). Як і у вищезгаданому плані, розкопи нанесені у вигляді умовних позначок. Дану роботу важко переоцінити, оскільки методичне картографування місць археологічних досліджень вкрай важливе для розуміння історичних процесів середньовічного Подолу Києва.

Поява нових археологічних даних та історіографічний аналіз спонукали дослідників до створення нових графічних реконструкцій міської забудови Києва. М. Сагайдак представив авторські реконструкції Подолу IX та XI ст., «як місто, що формувалося на березі річки, підвищеній терасі річкової долини. Тераса розташована між стрімкими схилами берега та плінном глибоководного дніпровського рукава — Почайни, що утворювала зручну гавань для судноплавства» (рис. 7; 8) [155, с. 20–21]. У даній роботі, на противагу версії дослідника, пропонується власний погляд на етапи формування давнього рельєфу Подолу та раннього етапу розвитку планувальної структури.

За майже 80-річну історію досліджень Подолу Києва було проведено понад 170 стаціонарних розкопок та археологічних наглядів. Хронологічний діапазон зафіксованих культурних шарів коливається в межах IX–XX ст. Серед них ми виділяємо 72 розкопи, на яких виявлені елементи масової забудови та планувальної структури X — першої половини XIII ст.: житла, господарські споруди, паркани, дороги, вулиці, церкви. А також інші об'єкти, без яких неможливо уявити історичну топографію давньоруського Подолу: гідротехнічні споруди, ручаї. Така кількість ін-

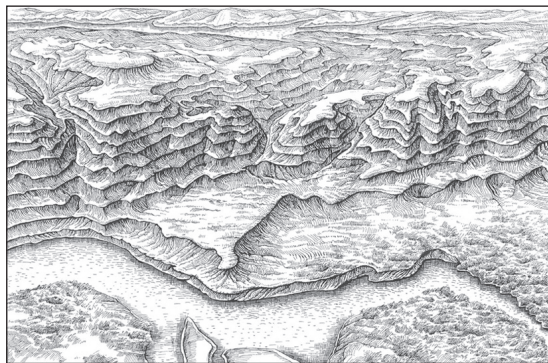

Рис. 7. Поділ IX ст. Реконструкція М. Сагайдака, худ. Ю. Маланюк

Рис. 8. Реконструкція Подолу Києва на XI ст. Реконструкція М. Сагайдака, худ. Ю. Маланюк [260]

формації в контексті нашого дослідження дозволяє нанести на археологічну мапу всі вищезгадані елементи масової забудови.

На сьогодні, у вік стрімких технологічних рішень у всіх сферах нашого життя, для реконструкції планувальної структури Подолу Києва залучена електронна інтерактивна археологічна карта. Для її створення була використана архітектурно-будівельна програма Autodesk AutoCAD, яка дозволяє відображати плани практично у будь-якому масштабі, що дуже зручно для швидкого переходу від панорамної мапи до докладного плану одного розкопу. Також програма дозволяє переводити всю візуальну інформацію в стандартне електронне растрове зображення (наприклад, у форматі tiff або jpeg) для наступного друкування та розміщення на інформаційних ресурсах Інтернету. Спочатку плани окремих розкопів конвертувалися у формат

векторної графіки, при чому об'єкти на планах об'єднувалися в групи, які викреслювалися в різних шарах. Це дозволяло відображати й працювати з групами окремо та в різних варіаціях. Далі окремі плани розкопів наносилися на мапи сучасного Подолу (в якості основи останніх були взяті супутникові знімки Google Earth та мапи Києва М 1 : 2000) у вигляді зовнішніх посилань. Таким чином, зміни в кресленнях розкопу автоматично відображаються в цьому кресленні в складі інших мап. Враховуючи досвід попередніх реконструкцій Подолу Києва (виконаних за участі П. Толочка, Г. Алфьорової, К. Гупала, Г. Івакіна, І. Красовського, Ю. Паскевича, Л. Петриченко, Л. Пономаренко, М. Сагайдака, В. Харламова) ми, для порівняльного аналізу, вирішили викоистовувати план Києва 1803 року. Підготовлена археологічна карта Подолу Києва включає в себе понад 550 елементів (табл. 1)¹ (рис. 9, див. вклейку) [210]. Електронна версія цієї карти існує вже кілька років, вона застосовується під час рятувальних археологічних робіт на Подолі [204], чим доводить свою практичну значимість. Ресурс електронної карти дозволяє додавати нові дані, а отже, постійно збільшується інтерактивне джерело, необхідне для дослідження не тільки давньоруського Подолу, а й середньовічного Києва у цілому.

3. АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА

Основою джерельної бази дослідження є зафіксовані археологічні об'єкти. Нами зібрані дані з 72 стаціонарних розкопів та рятувальних археологічних наглядів, проведених В. Богусевичем (1950 р.), П. Толочком (1969, 1972—1976 рр.), В. Даниленком (1969 р.), К. Гупалом (1972—1976 рр.), Ф. Андроськом, В. Бідзілею, Т. Бобровським, А. Занкіним, В. Зоценком, В. Івакіним, Г. Івакіним, О. Калюком, М. Сагайдаком, М. Сергеевою та автором (1982—2015 рр.) на території київського Подолу. Археологічні джерела постійно доповнюються, а новітні методики дозволяють переосмислити вже відомий матеріал. База даних створена на основі архівних матеріалів та публікацій. Частина

інформації неопублікована та міститься у польовій документації, яка зберігається в НА ІА НАНУ, НА Центрі археології Києва НАНУ у вигляді звітів, польових креслень, фотографій, щоденників тощо.

У якості аналогій взяті дані масової забудови давньоруських міст (Вітебськ, Галич, Давид-Городок, Дорогобуж, Ізборськ, Мінськ, Мстиславль, Новгород, Перемишль, Пінськ, Рогачів, Рязань, Слуцьк, Суздаль, Ярополч, Чернігів).

4. ІСТОРІОГРАФІЯ

Археологічне та історичне дослідження Подолу Києва можна умовно поділити на три періоди:

перший — з початку ХІХ ст. до 1950 р. (від історичного опису Подолу М. Берлінського та перших археологічних досліджень Києва до перших стаціонарних археологічних досліджень на Подолі);

другий — від 1950 до 1984 року (створення Подільської постійнодіючої археологічної експедиції);

третій — від 1984 року до нашого часу (період активних археологічних досліджень).

Перший період. Початок ХІХ ст. — 1950 р. На початку ХІХ ст. в суспільстві активізувалася зацікавленість історією рідного краю різних періодів. Розкопки у Києві в 1823—1824 рр. на території Десятинної церкви [246; 247, с. 80; 80, с. 12] та низка публікацій і монографій, присвячених історії Києва, стали результатом цієї роботи.

Одним з перших дослідників історії та топографії Києва є Максим Берлінський (1764—1848). Він автор фундаментальних, для того часу, робіт «Короткий опис Києва» [15], «Історія міста Києва» [16] та низки статей, присвячених старожитностям Києва [11—14]. М. Берлінський належав до тієї когорти вчених, яка заклала підґрунтя історичної науки, що формувалася з ХVІІІ ст. у славнозвісній Києво-Могилянській академії. В роботі «Короткий опис Києва» він висловив думку, що заселення Подолу почалося не раніше другої половини Х ст., та наголосив на його важливому значенні вже з часів княжіння Ярослава Мудрого. Дослідник вважав, що розташування головної торгової площі міста та існування на його території тор-

¹ Тут і далі: таблиці див. у додатках.

гових дворів-резиденцій підкреслює особливий статус району [15, с. 93]. Відсутність археологічних даних не дозволила вченому стверджувати думку про раннє заселення Подолу, тим самим підкреслюючи його статус як району, що виник вже при розвинутому центрі на Горі.

Наступним у нашому огляді дослідником, який звернувся до вивчення минушини Подолу, був український вчений-енциклопедист, перший ректор Київського університету М. Максимович (1804—1873). У статтях автор висвітлював питання історичної топографії та існування окремих історичних об'єктів: пристані, літописного Боричевого узвозу — комунікації, що з'єднувала Верхню та Нижню частини міста — «От пристани, при которой тогда Почайна впадала в Днепр, съезжали в Киев на гору по Боричеву взвозу» [108, с. 33]; «К Днепру, или говоря точнее, ко впадающему в Днепр Ручаю, Боричев взвоз проходил с горы там, где стоит теперь Рождественская церковь. Недалеке от сего места у Боричева взвоза была пристань» [108, с. 53]. Також він не міг не висловити своєї думки щодо початку заселення цієї території — «Подол и в древнее время составлял также весьма многолюдную и застроенную часть Киева, однако его городовое население не древнее времён Владимировых» [108, с. 51], тобто дослідник вважав, що Поділ був заселений не раніше останньої чверті Х ст. Це твердження М. Максимовича, на наш погляд, підкреслює беззаперечний статус Подолу як другого центру Києва, тим самим намічаючи вектори дослідження для майбутніх поколінь науковців.

Видатний український історик Микола Закревський (1805—1871) [239] в монографії «Описание Киева» характеризує Поділ як поселення (або колонію), що виникло не раніше кінця Х ст. При цьому дослідник зазначав, що в ті часи Поділ займав більшу площу, ніж на час написання своєї книги, тобто 50—60-ті рр. ХІХ ст. Пояснював він це тим, що Дніпро з 1711 року з'єднався з Почайною і зніс «значительное пространство земли» [58, с. 379]. Крім цього короткого повідомлення М. Закревський на плані-реконструкції Подолу Х ст. [58, л. 1, 2] (рис. 3; 4) позначив, що територія Подолу не заселена, більше того, вона являла собою ліси та болота. Але цікаво те, що автор розмістив для зазначеного періоду

два культових місця — церкву святого Іллі та капище Волоса, «в глухих лісах та бологах». На другому плані територія Подолу має чіткі кордони — від Боричевого узвозу на півдні — південному сході до стовп'я на півночі — північному заході. На зазначеній площі ми простежуємо трасу р. Глибочиці, яка поділяє Поділ на дві нерівні частини. Але, найважливіше для нашої теми те, що на мапі територія поділена на невеликі неправильні багатокутні ділянки, які схожі на відокремлені одна від одної садиби. Таким чином представлена забудова й інших частин міста — Замкової гори, Щекавиці, Копирева Кінця. Також на плані присутні й транспортні артерії: Боричів узвіз, «Дорога на Подоліє», «Дорога на Вишеград». Хоча на плані не зображено вулиці, план М. Закревського можна вважати першою спробою реконструкції Подолу Києва із садибною планувальною системою.

Великий внесок у вивчення київських старожитностей вніс відомий киевознавець М. Петров (1840—1921). Серед численних його праць, присвячених минулому міста, гідне місце в історіографії зайняли «Историко-топографические очерки древнего Киева» [130], що були удостоєні великої золотої медалі Московського археологічного товариства. Саме в ній дослідник спробував підсумувати все, що було відомо науці кінця ХІХ ст. щодо проблеми історичної топографії міста [130, с. 160—161]. Значний масив інформації стосується Подолу, зокрема, автор вважав, що північний кордон Подолу проходив руслом річки Глибочиці — у такий спосіб вчений визначив кордон посаду, тим самими зменшуючи його реальну площу. Розмірковуючи щодо місцезнаходження літописного Боричевого узвозу у Х ст., М. Петров описує систему комунікацій міста: «Этот взвоз приводил к заливу Днепра, около нынешней конной почтовой станции, образуемому впадением в него Почайны и составлявшему в древности естественную гавань для судов, приходивших к Киеву. Здесь приставали Древлянские послы в 945 году; сюда же киевляне стащили в 988 году истукана Перуна. Иного пути с Андреевской горы через Подол к Почайне и Днепру — говорят, — и не было» [130, с. 102]. Досліджуючи проблему початку заселення Подолу, вчений врахував також думку тих істориків, які аргументували свої версії гідроло-

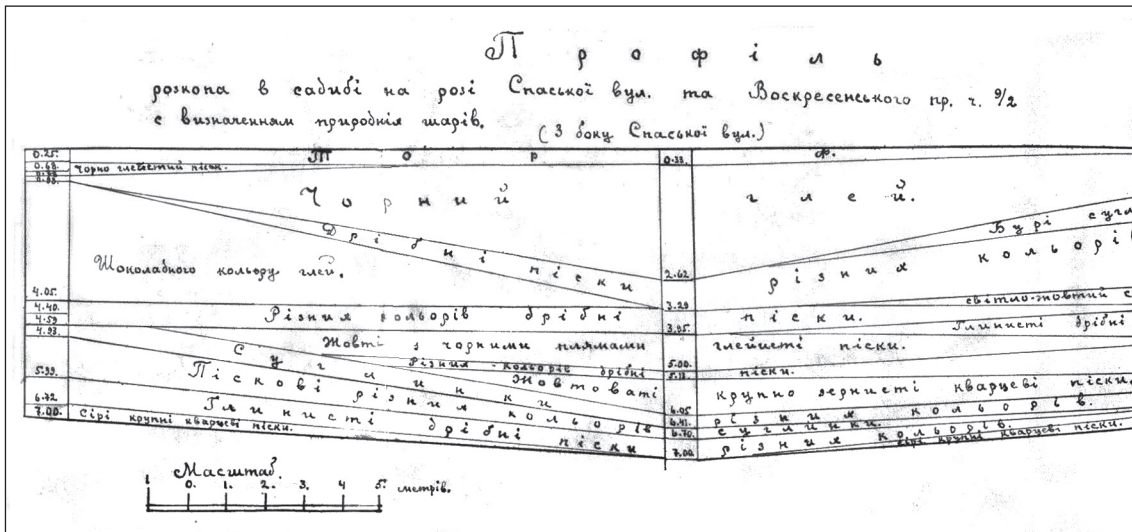

Рис. 10. Стратиграфічний розріз на вул. Спаській. Розкопки Л. Дмитрова, 1929 р.

гічними факторами, а саме Г. Журавського та М. Максимовича, які вважали, що Поділ у Х ст. не був заселений, оскільки він був затоплений річками Почайною, Глибочицею, а також іншими ручаями, що стікали з гір [130, с. 161]. Але, не зважаючи на ці думки, М. Петров був одним з перших, хто поставив під сумнів пізнє заселення Подолу — «... со второй половины X века Подол был несомненно обитаем» [130, с. 161]. Стосовно масової забудови Подолу та одного з елементів його планувальної структури — культових споруд, історик писав у дусі уявлень, які були притаманні його часу: «В древности, в до-татарский период истории Киева, Киевоподол населён был преимущественно торговым и промышленным людом и застроен деревянными зданиями. Даже церкви на Подоле строились обыкновенно деревянные» [130, с. 165—166]. За відсутності археологічних даних таке бачення тоді ні в кого не викликало сумнівів та запитань.

З початком проведення археологічних досліджень у Києві історики, етнографи, археологи стали переходити від обговорення загальних питань з ранньої історії Києва до розгляду вужчих проблем. Одним з таких напрямків стало питання про основний елемент масової забудови — житло киян у давньоруський час.

Наступною важливою віхою в археологічному вивченні Києва були розвідки наукових співробітників Всеукраїнсько-

го археологічного комітету, Інституту історії матеріальної культури та Інституту археології на Подолі у 1920—1940-х рр. Як правило, дослідження обмежувалися спостереженнями за земляними роботами на новобудовах, прокладенням та ремонтуванням каналізаційних мереж. Характер та умови проведення цих досліджень зумовили майже повну відсутність польової документації та археологічних матеріалів. Але існують позитивні приклади зафіксованих археологічних результатів. У 1925 р. лаборант археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею К. Куниця здійснює нагляд за прокладенням трубопроводу в районі садиби № 11 на вул. Бориців Тік та фіксує при цьому три поховання «на великій глибині» [70]. У 1929 році науковий співробітник ВУАКу Л. Дмитров (1885—1965) проводив археологічний нагляд за всіма місцями м. Києва, де відбувалися більш менш великі землекопні роботи: «Хоч нічого особливо цікавого не було, але ж я ці роботи використовував, збираючи матеріали для стратиграфії м. Києва» [70]. Автором зроблено стратиграфічні розрізи на наступних ділянках: на розі Набережно-Микільської та Спаської вулиць — на глибину 8,32 м; на Юрківській, 34 — до 7 м; на розі Спаської та Воскресенського провулку — до 7 м (рис. 10).

Роботу Л. Дмитрова можна розглядати як першу спробу створення археологіч-

ної карти стратиграфічних розрізів ґрунтів району. Він залишив десять креслень з трьох розкопів, які розташовувалися на різних подільських вулицях. Креслення відображують багатошарову стратиграфію, притаманну для київського Подолу. Також графічні документи супроводжуються стислими історіографічними довідками про ділянки, де проводилися дослідження, та планами пам'яток, які там виявлені. І хоча роботи носили спорадичний характер, ми можемо констатувати, що перші наукові археологічні дані стратиграфії Подолу були отримані саме у 1929 році.

Український історик І. Іванцов (1904—1941) у 1941 р. підготував до друку монографію «Стародавній Київ» [77]. Після смерті В. Хвойки це було перше ґрунтовне узагальнююче дослідження з давньокіївської проблематики. Ця праця залишається актуальною до сьогодні. Археологічні пошуки останніх десятиріч тільки підтвердили та уточнили висновки вченого. Міркування дослідника щодо Подолу цілком збігаються з думками попередників про його місце в соціально-політичному «організмі» Києва як структури, породженої центром-дитинцем. І вже, на відміну від своїх попередніх колег, враховуючи знахідки візантійських монет, І. Іванцов припускає, що у першій половині X ст. Поділ безлюдним не був. Дослідник, як і інші історики того часу, не мав уявлення про забудову Подолу та її хронологію. У своїх дослідженнях вчений спирався виключно на письмові джерела та праці істориків Києва. Стосовно структури давньоруських міст, у тому числі й Києва, дослідник, крім дитинця, розглядає «кромну» частину — «другу основну частину міста, заселеного ремісничо-торговим людом» [77, с. 275]. Згідно літопису він згадує назви «днешний град» та «град околний». За межами «кромного» міста також осідало населення, утворюючи позаміські поселення — передмістя. І. Іванцов приділяв увагу об'єктам історичної топографії Подолу: «Пристанню і гаванню для кораблів в часи Володимира, як і раніше, була річка Почайна» [77, с. 135]. Він підтвердив, на наш погляд, тезу М. Петрова про заселення Подолу вже в X ст. Існування гавані (порту) передбачає певну, хоча б мінімальну забудову території, необхідної для експлуатації важливого об'єкту. Це мають бути:

- гідротехнічні конструкції для укріплення берегової лінії та конструкції, що пов'язані з функціонуванням порту та ремонтом суден;
- порт, у певному сенсі — ворота міста, повинен був мати споруди державних служб (митницю, карантинне подвір'я, службові приміщення охорони);
- також необхідно мати складські приміщення для переносу та зберігання товарів;
- обслуговування вищезгаданих споруд та служб потребує певної кількості людей, і, вочевидь, челядь жила в безпосередній близькості від гавані;
- при інтенсивній торгівлі, про яку згадують літописні джерела, можемо припустити існування будинків для тимчасового перебування та вимушеної зимівлі.

Усі ці об'єкти могли утворювати декілька кварталів а, враховуючи державне значення такого об'єкту, можна припустити регулювання забудови з моменту першопочаткового будівництва. Таким чином, це дає нам право говорити про заселення Подолу, принаймні, з X ст. та існування на ньому регулярної планувальної міської сітки.

І. Іванцов влучно зазначає, що «торговище» було не тільки місцем торгівлі та вічевою площею, але й місцем проголошення важливих документів загальнодержавного значення [77, с. 277], що, звичайно, підкреслює значимість Подолу, як одного з центрів Києва. Також дослідник звернув увагу на існування на території Подолу кількох дерев'яних церков та однієї мурованої. Одну з них — церкву святого Іллі, автор розміщує на місці каплиці язичницького бога Волоса [77, с. 222]. Хоча не зрозуміло, як вони існували разом (одночасно на одному місці) 30 років (згадування церкви Іллі 945 р. до прийняття християнства у 988 р.). Дослідник також сформував своє бачення забудови киево-подільського двору. На його думку, житлово-господарські комплекси — двори верхівки — розташовувалися у певному порядку: палац чи звичайний наземний житловий будинок господаря, напівземлянкові чи зрубні житла для челяді, комори для зберігання майна та припасів, приміщення для худоби тощо. Кожен

такий двір був огорожений дерев'яним частоколом і мав досить міцні ворота. Двори міських ремісників та торговців — теж окремі житлово-господарські одиниці, але невеликі за розміром: землянка, двір для худоби, город, якщо дозволяла площа та хлібні ями [77, с. 278]. Щодо інших основних елементів планувальної структури міста через брак археологічних даних дослідник висловлюється дуже обережно: «Звичайно, вулиці існували, тому що потрібні були проїзди і переходи; були також майдани. Але якими вони були — навіть здогадуватись важко» [77, с. 277].

Завершити виклад першого етапу історіографічного дослідження проблеми планувальної структури Подолу давньоруського Києва доречно науковими дослідженнями українського археолога І. Самойловського (1881—1972). Серед його публікацій в контексті теми нашої роботи можна виділити «Боричев узвіз» [165] та «Розвідки і розкопки у Києві і його околицях» [164]. У 1947—1949 рр. І. Самойловський проводив археологічний нагляд під час прокладання будівельних траншей [312; 313]. Земляні роботи проводилися у значних масштабах — на 21 вулиці, тобто охоплювали більшу частину Подолу [197, с. 440—443]. Отримані дані дозволили досліднику зробити висновок, що «велика кількість знахідок часів Київської Русі, виявлена на Київському Подолі, свідчить про густу заселеність цієї важливої частини міста — його ремісничо-торгового посаду» [197, с. 443]. Цікаві пам'ятки були відкриті ним на вул. Ярославській, 3 — на глибині 0,7 м в розрізі траншеї виявлений завал з плінфи. Серед останньої траплялись і цеглини, прикрашені хвилястим орнаментом. У викиді також виявлені шматки цем'янки. Крім того, тут знайдена велика шиферна плита, подібна до тих, які використовувалися під час будівництва храмів в Київській Русі [197, с. 443]. Підтвердження про розміщення давньоруському храму в цьому районі ми отримали вже у ХХІ ст.

Грунтуючись, по суті, тільки на даних археологічних наглядів та спостережень, І. Самойловський зробив висновок, який підтвердили тільки через десятиліття.

Також треба відзначити видання фундаментальних праць, присвячених ви-

вченню давньоруських міст: Б. Рибакова — «Ремесло Древней Руси» [145] та М. Тихомирова — «Древнерусские города» [219].

Одним з аспектів, що розглядалися в монографії М. Тихомирова, було розв'язання проблеми щодо формування посадів у давньоруських містах: «слово “посад” встречается обычно в северных памятниках, тогда как южные знают предградье, или предгорье» [219, с. 242]. На думку вченого мешканці «предградья» або посаду намагались оселятися ближче до стін фортеці, але не віддаляючись від водної артерії. Переважно вони належали до торговців та ремісників, для яких близькість до води мала особливо велике значення [219, с. 243]. З цього пояснення ми бачимо, що історики не могли чітко встановити роль і значення таких поселень як Поділ. Цікавими для нас є міркування автора про елементи планувальної структури давньоруських міст: «Для обозначения городских районов в Древней Руси употреблялись слова “улица” и “конец”. И. Срезневский считает слово “улица” русским словом, обозначающим проход между рядами домов» [219, с. 244—243]. М. Тихомиров згадує і особливий розвиток Подолу Києва як міського центру: «Время Ярослава Мудрого можно считать временем наибольшего расширения нагорной части Киева. За пределами городских стен и башен, тотчас за Золотыми воротами, начинались сады и огороды. Дальнейший рост поселения происходил уже в районе Подола» [219, с. 291].

Перший етап вивчення Подолу характеризується такими рисами.

1. Наукові та популярні праці дослідників ХІХ — першої половини ХХ ст. у цілому підтверджували літописні дані про Поділ як розвинутий міський центр давньоруського Києва. Дискусію викликали тільки окремі питання, більш вузького характеру, зокрема про кордони району від початку його заселення до 1240 року та чи функціонував Поділ, як один з районів Києва на початку Х ст., за М. Закревським, М. Петровим, І. Іванцовим, чи це відбулося наприкінці Х ст., як вважали М. Берлінський, М. Максимович.
2. Уперше археологічними розвідками Л. Дмитрова в 1929 році та І. Самой-

ловського у 1947—1949 рр. були підтверджені дані про заселеність Подолу в давньоруський період.

3. Загальне значення Подолу в міській структурі визначалося як другорядне стосовно центру-дитинцю. Поділ не розглядався як структура, що брала участь у зародженні Києва.

Другий період (1950—1984 рр.). Його слід пов'язувати з активними археологічними дослідженнями Подолу — від перших стаціонарних розкопок у 1950 р. до створення Подільської постійнодіючої археологічної експедиції. Саме в цей час були отримані перші дані стосовно масової забудови та планувальної структури Подолу Києва від IX до XIII ст. Уперше в історії вивчення Подолу В. Богусевичем було проведено стаціонарні археологічні дослідження на вул. Волоській, 16 [269; 17]. В. Богусевич (1902—1978) — досліджував давньоруську археологію, мистецтво та архітектуру.

Основним зафіксованим об'єктом на першому стаціонарному розкопі на глибині до 7,6 м від рівня сучасної денної поверхні був великий наземний будинок площею 54 м² (9 × 6 м), що складався з трьох приміщень. Дослідник встановив функціонування на цій ділянці в X ст. залізобробного виробництва.

В. Богусевич — перший археолог, який на стаціонарному розкопі зіштовхнувся зі складною стратиграфією Подолу, що вимагає практичної підготовки і використання та знання методики проведення археологічних досліджень у місті. Тому, через десятиліття, через призму накопиченого досвіду з'являються данні для об'єктивної критики його висновків. А саме, В. Тимощук, у приватній розмові, поставив під сумнів фіксацію трикамерної споруди, мотивуючи це тим, що одна з камер належала до конструкції пізнішого часу. Висновки про датування залізобробного виробництва X ст. вже переглянуті. Існує думка про існування на цій садибі ковальської майстерні XI ст. [119, с. 269] Але це не зменшує заслуг видатного археолога. Вчений зробив висновок щодо планувальної структури Подолу: «со времён Киевской Руси до пожара 1811 года направление уличных трасс и ориентировка по отношению к ним домов не изменилась» [17, с. 47—48]. Така теза з'явилася уперше

в науковій літературі і на багато років визначила проблематику у вивченні масової забудови Подолу. В. Богусевич розглянув один з основних елементів планувальної структури Києва — двори. Автор у своїй праці, присвяченій дворам, виділив на території міста Володимира для XI—XIII ст. дев'ять великих феодальних дворів: два князівських, чотири боярських, три церковних та одну площу. Крім цього, дослідник запропонував схему розміщення доріг у місті Володимира [19, с. 19].

Цей період характеризується розвитком регіональних наукових центрів, створенням в Україні цілого ряду експедицій. Особливо виділяється поглиблене вивчення ранньослов'янської тематики [9; 157]. Ці наукові пошуки перетинаються з теорією раннього походження Києва, висунутою М. Брайчевським [23], Б. Рибаківим [147] та підтриманою П. Толочком [227].

П. Толочко (нар. 1938 р.) одним з перших використав комплексний метод дослідження для аналізу історичної топографії — співставлення писемних та археологічних джерел, автор понад 30 монографій, більшість з яких присвячена Київській Русі та історико-археологічному вивченню її столиці — Києва. Серед них монографії, які стали академічними для дослідників Києва: «Історична топографія стародавнього Києва», «Древний Киев», «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков», «Древнерусский феодальный город» та інші [221; 225; 227; 230; 232; 233]. Академік НАН України П. Толочко очолював у 1970-х роках Київську експедицію. Вчений поставив під сумнів висновки багатьох попередніх дослідників щодо незаселеності Подолу Києва IX—X ст., посиляючись на відому статтю 945 року: «Очевидно, і в літописній статті 945 року, на яку так люблять посилаються прибічники пізнього заселення Подолу, йшлося про одну з багатоводних весен. Сам текст статті, як це не парадоксально, наштовхує на думку, що в літопису відмічений незвичайний факт переселення мешканців Подолу на гору» [221, с. 72]. На основі археологічного матеріалу, який накопичився на той час, вчений дійшов висновку, що на 70-ті роки XX ст. стан археологічної дослідженості Подолу дозволяє стверджувати, що в IX—X ст. люди на Подолі жили, хоча,

можливо, і не на всій його території [221, с. 72]. Свої погляди на розвиток київської міської структури П. Толочко розвинув у серії статей у збірниках, що були опубліковані протягом 70—80-х років ХХ ст. [223; 224; 228; 229; 231]. Основний підсумок було зроблено у колективній монографії «Новое в археологии Киева» [119]: вчений дав загальну характеристику культурного шару Києва із детальним планом місць знаходження культурного шару Подолу; ввів археологічні матеріали, здобуті Київською експедицією протягом 70—80-х років ХХ ст. до загальної концепції розвитку міста; дав характеристику масовій забудові міста та зв'язок з іншими міськими центрами Русі.

Такої самої думки щодо першопочаткового заселення Подолу дотримувався дослідник Подолу К. Гупало. «Очевидно, это летописное сообщение (945 р. — К. Г.) скорее свидетельствует о наличии жизни на Подоле до середины X в., чем об её отсутствии» [36, с. 22].

К. Гупало (1947—2010) — археолог, основна наукова діяльність якого проходила на Київському Подолі. Автор низки статей, присвячених розкопкам 70-х років ХХ ст., та монографії «Подол в Древнем Киеве» [44]. Вивчав масову забудову давньоруського Подолу та питання щодо формування посаду давнього Києва [35—38, 41].

Проведення стаціонарних розкопок на Подолі в 70-х роках ХХ ст. дало поштовх до започаткування традиції видання археологічних збірок, присвячених дослідженню Києва. В збірці, яка вийшла у 1975 році, були вміщені ґрунтовні звіти про роботу Київської постійнодіючої експедиції Інституту археології АН УРСР 1969—1972 рр., зокрема матеріали досліджень «міст» Володимира і Ярослава, околиць Києва, а також факти виявлення унікальних зрубних комплексів Подолу Х—ХІ ст. В статті «Розкопки Києва у 1969—1970 рр.» представлено розкоп 1969 року на вул. Ярославській, 41, де було зафіксовано елементи масової забудови [226, с. 10—17]. В статті «Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень» представлені результати розкопок на Червоній площі (сучасна Контрактова) та вул. Жданова (сучасна вул. Сагайдачного) у 1972 р. Тоді на різних горизонтах вдалося виявити та дослідити 11 зрубних будівель, з яких п'ять

(розкопаних) являли собою житлово-господарський комплекс — двір Подолу Х ст. [35, с. 49]. Наступного року (1976) вийшла чергова збірка «Археологічні дослідження стародавнього Києва», в якій ціла низка статей присвячена археології давньоруського Подолу Києва. К. Гупало в статті про формування Подолу дійшов висновку, що «до Х ст. вже в основному закінчилось формування основного ремісничо-торгівельного посаду» [37, с. 18]. У статті «Розкопки Києвоподолу» подані результати археологічних досліджень на Житньому ринку у 1973 році. Було виявлено понад 20 споруд, дощаті парканні, дворові вимостки, берегове кріплення струмка. Дослідникам вдалося встановити планувальну схему досліджуваної ділянки, яка мала певні стабільні ознаки. Підтверджено, що містобудівельною віссю кварталу був невеликий струмок, що протікав від Замкової гори у бік Дніпра. Розміри садиб не змінювалися з моменту забудови ділянки протягом тривалого часу. Яскравим доказом цього припущення є відновлені після пожеж чи повеней парканні. У давньоруських будівельних горизонтах спостерігається закономірність у розташуванні житлогосподарських комплексів садиби: житлові будинки, як правило, стояли на деякій відстані від хлівів, комор і виробничих приміщень, але, як і останні, завжди вздовж паркана. Центральна частина садиби лишалася вільною від забудови. Отримані дані дозволили зробити висновок щодо площі давньоруської подільської садиби: «Привертає увагу надзвичайна щільність забудови досліджуваної ділянки Подолу; кожна із садиб площею 250—350 м² мала один житловий будинок і дві—три будівлі господарського або виробничого призначення» [227, с. 46]. У статті В. Харламова розглядалися конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу Х—ХІІІ ст. [241, с. 47—55].

В. Харламов (1946—1996) — дослідник історії і теорії архітектури та архітектури Давньої Русі. Його наукові розробки, насамперед як архітектора, на основі ретельного аналізу виявлених археологічних конструкцій дозволяють створити архітектурний образ міста. У своїй дисертації, присвяченій архітектурі дерев'яних споруд Києва Х — першої половини ХІІІ ст. за даними розкопок Подолу, автор ставив питання особливостей забудови Подолу: планування

садиб, містоутворюючі риси, конструкцію парканів та гідротехнічних споруд [244].

М. Сагайдак, спираючись, в основному, на подільські матеріали, розглядав питання абсолютного датування археологічного матеріалу стародавнього Києва, використовуючи метод дендрохронології. Створення київської абсолютної дендрохронологічної шкали надає не лише точні дати будівель, з яких взяті зразки, а й дає можливість датувати будівельні горизонти, всі категорії археологічного матеріалу, що містились в них, тим самим дає можливість закласти фундамент абсолютної хронології старожитностей Подолу Києва [150, с. 61].

М. Сагайдак (нар. 1945) — київський археолог, керівник Подільської постійнодіючої експедиції з моменту заснування у 1984 р. до 2007 р., з 2007 р. по сьогодні — директор Центру археології Києва ІА НАН України. М. Сагайдак автор єдиної наукової монографії, присвяченої виключно давньоруському Подолу [152]. Переважна більшість його робіт стосується київського Подолу, його особливого місця в структурі Києва та пошуків аналогічних поселень у Західній Європі [151; 153—155; 158—160]. Датування горизонтів відкривало можливість робити більш широкі узагальнення щодо використання території під забудову в різні періоди.

Розкопки 70-х років ХХ ст. [270; 271] можна виділити в окремий невеликий, але дуже інформативний період археологічних досліджень Подолу Києва, тому він заслуговує окремих висновків.

1. Зросла кількість та якість джерельної бази з питань масової забудови та планувальної структури давньоруського Подолу.
2. Уточнено межі подільської території та інтенсивність її освоєння.
3. Завдяки дендрохронологічним дослідженням постало питання про створення загальної хронології подільських старожитностей від кінця IX до середини XIII ст.
4. Археологія Києва впритул наблизилася до вирішення проблеми масової забудови та її планувальної структури. Вивчено її стабільний характер та сталість основних вузлів.

У цей період давньоруське місто стає об'єктом серйозних досліджень — розко-

пки проводяться в багатьох давньоруських літописних містах [1; 3; 48; 49; 60; 61; 99; 113; 117; 118; 137; 166; 250]. З'являються статті та монографії, присвячені спеціальним проблемам давньоруського домобудівництва [6; 138; 139]. Аналізуючи дані, отримані під час археологічних досліджень давньоруських міст, в яких були зафіксовані основні елементи масової забудови, можна скласти уявлення про їхню планувальну структуру та знайти аналогії з київським Подолом — Гродно [28, с. 52], Давид-Городок [104, с. 130], Слуцьк [104, с. 150], Ярополч-Заліський [169], Суздаль [170, с. 98], Мінськ [56, с. 187]. Можна виділити наступні спільні риси вищезгаданих міських центрів: єдність садибно-вуличної планувальної сітки; незмінність кордонів садиб тривалий час, не зважаючи на природні та історичні катаклізми; присутність основних елементів масової забудови (споруди, паркани, вулиці).

Значний інтерес в історії вивчення планувальної структури давньоруського Подолу становить дослідження Г. Алфьорової та В. Харламова «Київ во второй половине XVII века». Автори звертають увагу на стабільність існування кордонів та розмірів садиб. До такого висновку вони доходять провівши аналіз розташування парканів на різних будівельних горизонтах. Дослідники підтвердили наявні дані, отримані групою Ю. Паскевич, що декілька ділянок вулиць X—XII ст., зафіксованих археологічно на вулицях Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська) — Хорива, 1972 р. і вулиць Верхній та Нижній Вал, 1974—1975 рр., в основному співпадають з трасами вулиць на плані 1695 року. Це дало їм підстави запропонувати реконструкцію планувальної схеми Подолу «на основе градостроительной схемы плана 1695 г.» [2, с. 93]. План Києва полковника І. Ушакова 1695 року, безумовно, був кращим зображенням Києва (Подолу) для пізнього середньовіччя, але його все ж таки важко вважати точно інструментальним на відміну від інших планів пізніших періодів (наприклад, 1803 р.). Дослідження початку 50-х та початку 70-х років ХХ ст. розвалу мурованої стіни з плінфи будівлі XII ст. [44, с. 94—101] дозволили зробити припущення щодо розміщення мурованих храмів на території Подолу.

Фіналом другого виділеного нами періоду став вихід монографії К. Гупала «Подол в древнем Киеве». Вчений виділив певні закономірності в плануванні садиб: житла та господарські споруди розміщалися по периметру садиби і збудовані на відстані одна від одної, середня частина залишалася вільною від забудови. Він підтвердив розмежування садиб від вулиць та між собою парканами, здебільшого дощатими [44, с. 48]. Дуже обережно поставився дослідник до думки, що давньоруські традиції зберігалися в плануванні Подолу XVII—XIX ст. [44, с. 51]. Обмежуючи площу забудови Подолу (на жаль, автор не вказав кордони цієї площі), дослідник визначив її у 120 га. Прийняті ним середні розміри подільської садиби — 300 м², та максимальні — 600 м², дозволили автору зробити висновок, що усього на Подолі могло існувати одночасно близько 4000 садиб [44, с. 108]. Такі висновки можна назвати доволі сміливими, оскільки дослідник оперував даними усього двох розкопів (вул. Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська) — Хорива), 1972 р.; вул. Верхній та Нижній Вал, 1974—1975 рр.), що розташовувалися здебільшого в центральній частині Подолу. На наш погляд не було враховано той факт, що Поділ набув свого остаточного вигляду (мається на увазі площа) тільки з другої половини XI ст., а до цього часу він був значно меншим. У статті «Деревянные постройки древнекиевского Подола» К. Гупало класифікував споруди за традиційними критеріями: конструкцією стін та рівнем заглиблення від рівня давньої денної поверхні. Вчений дослідив садибу — «основное градостроительное звено застройки Подола X—XIII ст.» та додав до вже відомих закономірностей внутрішнього планування садиби наступні висновки: при відновленні забудови після стихійних лих нові житла ставилися на місці господарських та навпаки; основним елементом облаштування садиби були дворові вимостики — тротуари (хідники) [43, с. 156—157].

У монографії «Киев и Киевская земля XII—XIII вв.» П. Толочко підняв питання масової забудови Подолу Києва та важливості археологічних джерел у вирішенні цієї проблеми. Крім цього, дослідник визначив систему планувальної структу-

ри: «градостроительные принципы Подола во все времена зависели от двух основных факторов: береговой линии и горной гряды, между которыми расположился этот район» [230, с. 85]. У колективній монографії «Новое в археологии Киева» П. Толочко відмічав, що в основі планувальної структури Подолу були специфічні геоморфологічні та топографічні особливості цього району. Основною домінантою в організації планувальної структури міста була площа-ринок, в районі якої концентрувалися заможні подільські садиби. Також дослідник не виключав існування інших планувальних центрів [231, с. 118—119]. Хоча на сьогодні прямого археологічного підтвердження цього припущення не існує, але запропонована нами реконструкція гіпотетичного розміщення площ на Подолі може бути підтвердженням цієї тези.

У монографії «Древний Киев» П. Толочко вказує, що «несмотря на значительные достижения в изучении Подола, накопленных данных явно недостаточно для реконструкции его древнерусской планировочной сетки» [227, с. 126].

Хотілось би особливо виділити статтю П. Толочка «Массовая застройка Киева X—XIII вв.», в якій вчений зробив наступні висновки щодо планувальної структури Подолу: 1) планування Подолу мало «ветвистый» (гілкоподібний) характер та залежало від природних умов району. Важливими містоформуючими факторами для нього були гори — з одного боку та Почайна — з іншого; 2) в центральній частині Подолу був майдан, навколо якого розміщалися кам'яні храми «Богородицы Пирогощи, Михаила (Новгородская божница), Бориса и Глеба (Турова божница)»; 3) вулична мережа мала зв'язок з Верхнім містом. Вулиці розходилися від центральної площі та збиралися в «пучки» біля міських воріт, що входили в систему подільських укріплень [231, с. 92—93]. Вказані роботи П. Толочка та К. Гупала можна вважати базовими у вивченні масової забудови та планувальної структури Подолу Києва.

Висновки другого етапу можна звести до такого.

1. Археологічні дослідження Подолу уперше досягли рівня археологічного «материка». Завдяки дендрохронологічному датуванню було визначено

нижню хронологічну межу початку регулярного заселення — остання чверть IX ст.

2. Унаслідок нових відкриттів на Подолі та використання нових методик (у тому числі дендрохронології) з'являються підсумкові статті П. Толочка та К. Гупала, які на багато років стали провідними у цьому питанні та визначили вектори майбутніх досліджень.
3. Дослідження кам'яних церков, домінант у планувальній структурі Подолу, стало важливим кроком для вирішення проблеми реконструкції району [272; 273].

Упродовж **третього періоду (1984—2000-і рр.)** збільшувалась кількість стаціонарних розкопок та спроби створення історичних реконструкцій на базі виявлених елементів масової забудови та з використанням картографічних даних XVII—XIX ст.

Головною віхою нового етапу стало створення Подільської постійнодіючої експедиції та початок потужних досліджень на північному заході Подолу. Найбільш інформативною працею, у якій підсумовувалась археологічна інформація з досліджень Подолу Києва від їхнього початку до 90-х років XX ст., є монографія М. Сагайдака «Давньокиївській Поділ». В ній розглядаються археологічні пам'ятки Подолу початку I тис. н. е., його літописна історія, дендрохронологія, стратиграфія, хронологія старожитностей, і, що найцікавіше в контексті нашої роботи, археологічні дослідження Подолу, в яких зафіксовані елементи масової забудови X — першої половини XIII ст., та розвиток планувальної структури. Автор зазначає, що вже з IX ст. можна говорити про локальні поселення, що згодом переростають у міські квартали. На початку X ст. починає формуватися планувальна структура Подолу, каркасом для якої служать історично і природно сформовані комунікації: узвози, що сполучали гавань з дитинцем, невеличкі річки — ручаї. Забудова кварталів починається біля підніжжя Замкової та Старокиївської гір та простягається вздовж цих комунікацій. У другій половині X — на початку XI ст. спостерігається різке збільшення освоєних під забудову територій. До кінця XI ст. заселена

вже вся прибережна ділянка, на якій могло проживати не менше половини населення Києва. Композиційним центром району стає «Торговище» — торгово-вишова площа, до якої ведуть всі головні вулиці Подолу. Головним ядром забудови лишається подвір'я — садиба, що нерідко слугує ремісничим осередком, виникають цілі квартали, зайняті переважно ремісничим населенням» [152, с. 126]. Монографія М. Сагайдака на сьогодні є базовою працею, що представляє археологію Подолу періоду Київської Русі.

У 1990 році була захищена дисертація В. Харламова на тему «Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X — первой половины XIII в. (по раскопкам Подола)». Вказана робота близька за тематикою до наших досліджень. Розглядаючи споруди, досліджені в 1950—1970-х роках (В. Богусевича 1950 р., В. Даниленка 1969 р. та П. Толочка, К. Гупала, Г. Івакіна 1972—1978 рр.), автор висвітлив проблемні питання масової забудови та планувальної структури Подолу Києва. Дослідник висунув декілька тез, вже достатньо відомих археологам Києва. Щодо основною ланкою планувальної структури давнього Києва була обмежена парканом садиба, у дворі якої розміщалися житловий будинок та господарські приміщення. На думку В. Харламова, подільські садиби входять до групи садиб з відкритим двором. Тобто вони, своєю чергою, створювали підгрупу з вільною забудовою двору, з окремо розташованими житловими та господарськими спорудами [244, с. 11—12]. На його думку, розташування садиб мало *«линейно-порядовый характер»*, що було типовим для давньоруських міст [244, с. 15]. Не зважаючи на невеликий обсяг статистичних даних з археологічних об'єктів, дослідник відзначив стабільність в планувальній традиції кварталів, вулиць та у розташуванні окремих споруд. На підставі своїх висновків він висловив думку про незмінність планувальної структури давньоруського Подолу протягом століть аж до 1811 року [244, с. 11].

Проблема масової забудови Києва та планувальної структури розглядалася також дослідниками Верхнього міста [21; 110; 124]. Було відзначено, що з другої чверті XI ст. починається новий етап в

забудові Верхнього Києва. Зводяться громадські і палацові споруди, постають могутні укріплення «міста Ярослава». Було зруйновано і переплановано також частину житлових і господарських споруд. На їхньому місці виникає нова планувальна структура, яка проіснувала до татаро-монгольської навали [111]. Пошук паралелей між Верхнім містом та Подолом — процес постійний. Навіть якщо таких паралелей не достатньо для того, щоб казати про єдині принципи розвитку масової забудови та планувальної структури, користь від такого наукового пошуку очевидна. Дослідження масової забудови Верхнього міста А. Козловським та І. Мовчаном проводилося на прикладі садиби першої половини XIII ст. Досліджувана площа дорівнювала 217 м². Авторі дійшли висновку, що планувальна структура «міста Володимира» протягом XI—XIII ст. практично не змінювалася [87, с. 254].

Дослідження В. Петрашенка дають можливість порівняти розміри та внутрішню структуру садиб сільської місцевості та міста у давньоруський час [128, с. 92]. На прикладі поселення XI—XII ст. в ур. Реутове розглядаються принципові відмінності від планувальної структури міста — відсутність огорож та нещільна міжсадибна забудова [25].

У другий визначений нами період збільшилась кількість публікацій щодо археологічного дослідження давньоруських міст — Ізборська [167], Берестя [105], Галича [103], Городка [31], Звенигорода [121], Ізяславля [127], Клецька [132], Лучеська [117], Мінська [149], Новгород [237; 238] Рязані [46], Перемишля [129], Полоцька [216], Переяславля Руського [91], Турова [106], Юр'єва [123] та інших. Ми можемо відмітити багато спільних рис у садибно-вуличній планувальній структурі більшості давньоруських міст із Києвоподільською. Необхідно відмітити низку статей та монографій, присвячених даній проблематиці, створених на базі археологічних досліджень [7; 51; 90; 120; 136; 255].

Грунтуючись на даних археології давньоруських міст архітектор А. Кутовий представив декілька типів садиб за площею та виділив прийоми забудови внутрішнього простору садиб [98, с. 66]. В полеміку з дослідником вступили росій-

ські археологи і розробили власну класифікацію садиб за їх розмірами [131]. На матеріалах Неревського розкопу В. Янін виділив основні критерії систематизації садибно-планіграфії: по-перше, зміни внутрішньої планіграфії садиби не відображаються на загальній площі; по-друге, в основі цього лежить відображення соціально-володільницької приналежності садиб; по-третє, для Новгород [характерно розміщення садиб боярського та сотенного населення в межах однієї вулиці. Розділяючи точку зору В. Яніна, А. Хорошев, аналізуючи ділянки потужних вулиць, доводить існування в системі новгородського самоврядування вуличної адміністрації [248, с. 37—41].

Розглядаючи археологічні ознаки посадів давньоруських міст, Б. Тимошук відзначив, що торгово-вічева площа була їхнім планувальним центром. Вона, на думку дослідника, «оказывала значительное влияние на сложение уличной системы посада». При цьому він не заперечував, що на формування вуличної мережі впливали й інші фактори, перед усім річки, які не тільки забезпечували населення водою, але й слугували транспортними артеріями [218, с. 74].

У 1993 році продовжується традиція видання статей та публікації звітів щодо дослідження Києва. У збірнику «Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.» нас цікавлять, насамперед, три публікації: «Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі» [62, с. 43—103] — дослідження за адресою вул. Нижній Вал, 41; «Дослідження ділянки Подолу по вул. Спаській у 1988—1989 рр.» [24, с. 217—237]; «Дослідження урочищ Гончари та Кожум'яки у 1987—1989 рр.» [88, с. 238—270]. У кожній з цих статей ми маємо інформацію про елементи масової забудови Подолу Києва давньоруського часу, підтвердження його садибно-вуличної системи та сталість її меж.

Можна виділити публікації, що спираються на дані попередніх наукових звітів, опублікованих у збірниках АДУ. Не зважаючи на коротку форму інформаційної подачі матеріалу, вони, тим не менше, залучають до обігу новий матеріал, що є вкрай важливим та необхідним для подальших висновків [63; 66; 67; 156; 161; 172; 173].

У даний період збільшується географія розкопів на Подолі які охоплюють урочище Гончари і Кожум'яки [280; 282; 283; 285] та Центральну зону Подолу [287; 293; 294; 296], хоча вони і не принесли яскравих археологічних сенсацій.

У 2000-і роки стала помітна тенденція узагальнення достатньо великого масиву археологічного матеріалу зі спробами співставити його з геологічною основою ландшафту Подолу та з інструментальними мапами Подолу для створення реконструкцій планувальної структури з виділеними хронологічними змінами.

У 2001 році в статті «Актуальні питання зародження та формування раннього Києва» М. Сагайдак розділив Поділ на кілька зон за потужністю культурного шару: перша зона починається від точки, яка розташована приблизно посередині між вісьми вулиць Введенської (колишня Ратманської) та Щекавицькою і поширюється у напрямку на північний захід до вул. Оленівської, найдавніший горизонт залягає вже на глибині менше 5 м; друга зона у південно-східному напрямку, де найдавніший горизонт заселення спускається до глибини 8—10 м; третя зона — від Поштової площі на південному сході до вулиць Верхній та Нижній Вал на північному заході, позначка залягання найдавнішого горизонту коливається від 11,5 м до 12,6 м від рівня сучасної денної поверхні [154, с. 8]. Ці дані були враховані при складанні археологічної мапи масової забудови Подолу Києва.

У 2005 р. вийшла стаття М. Сагайдака «Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва», в якій автор презентував сучасний погляд на формування міської структури. На думку дослідника, вона формувалася приблизно одночасно з двох осередків: першій розміщувався між берегом р. Почайни та підніжжям Замкової гори; другий — на території так званої Плоскої частини Подолу між Почайною й підніжжям Щекавиці та інших прилеглих гір. Також дослідник реконструював умови появи *«першої вулиці з регулярною міською забудовою»*. Автор вважає, що вулиця починає формуватися з дороги, яка об'єднувала два осередки та виходила до південного (Боричевого) та північно-західного (Угорського) узвозів, звідки почи-

налися сухопутні шляхи [155, с. 21]. Також при співставленні розвитку Верхнього міста та Подолу автор зауважує, що вулиці, прокладені на Подолі у кінці IX — на початку X ст., зберігали свій напрямок, межі садиб-дворів протягом століть також майже не мінялися. Найбільше на зміну плану впливали коливання берегової лінії Почайни та переміщення русел невеликих ручаїв [155, с. 23]. У підсумку М. Сагайдак робить припущення, що планувальна структура Київського Подолу — вздовж берегової лінії багато в чому нагадує лінію розвитку ранніх міст Північної Європи: *«Якщо у майбутньому нам вдасться зібрати більше даних про планування цього типу міст, можливо з'явиться більше перспектив для порівняння з містами середньовічної Швеції, зокрема Бірки, Сігтуни»* [155, с. 24].

У результаті аналізу споруд, досліджених на Подолі Києва у 1984—2000 роках [193—195], отримано статистичні дані, що дозволяють стверджувати про існування на Подолі Києва у X—XIII ст. двох типів дерев'яних будівель, споруджених за способом будівництва стін: зруб та каркасно-стовпова конструкція. Вони існували одночасно без заміни одна на одну, але зруб був домінуючим конструктивним типом як жител, так і господарських споруд. Масова фіксація жител каркасно-стовпової конструкції в першій половині XII ст. вказує на економічні зміни в суспільстві (вирубка лісів зумовила економію будівельного матеріалу та змусила для будівництва жител скористатися іншою технікою). Поява в X ст. багатоярусних споруд (з підклітами) дає можливість розглядати житла як більш універсальні об'єкти середньовічного міста. Споруди з підклітами складають 18 % від загальної кількості досліджених будівель [86; 195, с. 166].

Аналіз зафіксованих відрізків давньоруських вулиць та доріг дозволив зробити висновки щодо вуличної системи Подолу [200]. У статті А. Занкіна розглянуто виникнення і збільшення подільської тераси під впливом природних факторів флювіального характеру внаслідок кліматичних змін та антропогенного фактору у вигляді винищення лісових ресурсів [59]. Також автор розглядає зафіксовані під час археологічних досліджень ручаї. Він робить досить суперечливі висновки щодо характеру цих

ручаїв-потоків, визначаючи їх не як водні (і, можливо, транспортні) артерії, а як сільові потоки. Підставою для таких припущень є зміна русел цих ручаїв-потоків [59]. Природа виникнення русел в певній місцевості та їхня змінність до кінця не з'ясована і потребує окремого дослідження.

Фіксація могильників давньоруського часу на Подолі допомогла простежити певні закономірності в їхньому розташуванні на території посаду та прослідкувати взаємні впливи — могильників на планувальну структуру і навпаки [68, с. 43–54]. Порівнюючи геодезичну карту Подолу з картою розміщення давньоруських могильників, пропонується один з можливих способів визначення меж заселеної частини Подолу з середини XI ст. [71].

Виходять статті, присвячені дискусійним питанням історичної топографії Київського Подолу — місцезнаходженню Боричевого узвозу [92] та стовп'я [89; 196].

М. Сагайдак в розділі «Містобудування» у томі 5 «Історії українського мистецтва» представив своє бачення розвитку Подолу та його місця (чи ролі) у Києві — «Осередком формування міста цього періоду (X ст.), була територія Подолу». Поділ, на думку дослідника, сформувався як велетенське середньовічне місто, що виникло на береговій терасі між схилами та Почайною, яка була зручною гаванню для судноплавства [159, с. 399]. Щодо планувальної структури, дослідник зазначив, що в X ст. будівельні ділянки були розплановані з урахуванням трас-доріг, прокладених у напрямку північний захід — південний схід, а також від північжя Замкової гори до Дніпра. Перший напрямок відповідав краю надзаплавної тераси, другий — руслу невеликої річки — притоки Дніпра. Місце перетину цих головних планувальних осей, на думку М. Сагайдака, яка, втім, є дискусійною, відзначено підвищеною потужністю культурного шару в районі розташування торгово-вічевої площі, згаданої в літопису під 1068 роком. Однак, територія, що вільна від масової забудови — площа-торговище, повинна мати меншу потужність культурного шару ніж ділянки, зайняті садибною забудовою. На думку науковця, специфіка планувальної системи Подолу нагадує торгове місто більшою мірою, ніж якийсь інший тип поселення. М. Сагайдак вважає,

що воно займало площу близько 120 га, зі щільною забудовою. Така структура стала новою для всієї Наддніпрянщини. «Однією з особливостей такої системи є порядковий тип планування, що, як правило, передбачає дві однакові ділянки землі між двома вулицями. Планування дворів за такої системи відбувалося за двома напрямками: вздовж і уперек». Також дослідник підтвердив тезу про стабільність планування садиб, їхні кордони перебудовувалися 12–17 разів [159, с. 399].

М. Сагайдак розвиває власну тезу про поетапне освоєння території: «Ймовірно, що північно-західна зона Подолу була освоєна під забудову не пізніше XI ст., а можливо, в другій половині X ст.» [159, с. 411].

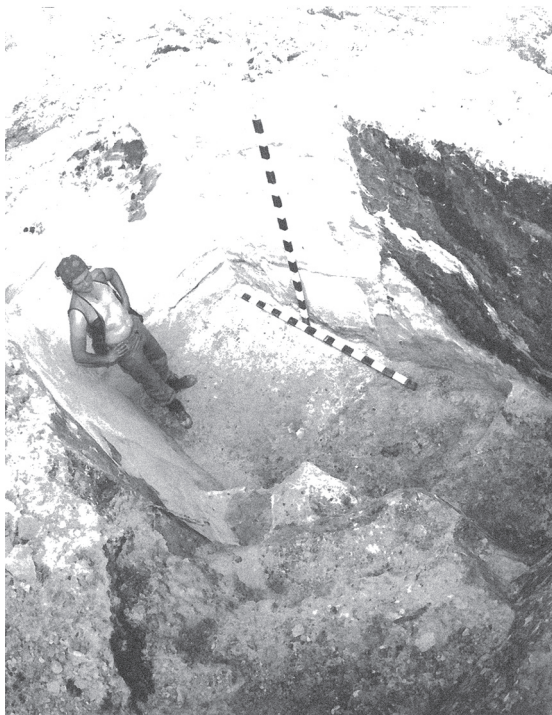
У 2014 році колективом Подільської постійнодіючої експедиції та Центром археології Києва була відтворена традиція публікації матеріалів розкопок. Була підготовлена колективна монографія «Археологічні дослідження київського Гостиного двору» за результатами археологічних досліджень 2013 р. [176]. Отримані результати істотно доповнили існуючі дані про головну площу Подолу.

Підведемо підсумок виділеного нами третього етапу.

1. Значно збільшилася джерельна база. Кількість розкопів на цьому етапі становить 70 % від загальної кількості досліджених ділянок на Подолі.
2. З'являються ідеї щодо двох центрів Києва: Поділ розглядається як другий основний, враховуючи його містоутворюючий характер — вулично-садибна система з регулярною масовою забудовою.
3. Додається теза про те, що берегова лінія, як і первісний рельєф Подолу, були одним з важливих факторів, який формував його планувальну структуру.
4. Уперше проводяться аналогії із середньовічними містами Західної Європи та робиться перша спроба віднести Поділ до типу «прибережних міст».
5. Серед дослідників Подолу Києва виділяється плеяда вчених, публікації яких в 60–80-х роках XX ст. є базовими — К. Гупало, П. Толочко, В. Харламов. На даному етапі найбільшу увагу давньоруському Подолу приділяє М. Сагайдак, активно розробляючи проблематику утворення, розвитку та функціонування цього київського району.

Розділ II

ВИЯВЛЕННЯ ДАВНЬОГО РЕЛЬЄФУ

1. ДОСВІД ПРОФІЛЮВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПОДОЛУ

Залежність формування планувальної структури давньоруського Подолу Києва від давнього рельєфу неодноразово відмічалася дослідниками Києва [231, с. 93; 152, с. 126; 154, с. 8, 10]. Перевірка даної гіпотези вимагає розгляду усієї джерелознавчої бази. Адже історичні матеріали (у першу чергу картографічні) відбивають ситуацію на XVII—XVIII ст., яка наврядчи є ідентичною ситуації досліджуваного періоду. Крім того, залишаються невідомими особливості похованого рельєфу згаданого часу (локальні форми мезорельєфу, їхні обриси, кути нахилу, динаміка тощо). Археологічні матеріали, які фактично є найбільш надійними, фрагментарні, оскільки археологічні дослідження на Подолі, практично, завжди носять рятувальний характер і не є цілеспрямованим пошуком. З іншого боку, застосовуючи підходи і методи історико-ландшафтного аналізу, можна отримати задовільні результати.

Один з ефективних методів дослідження стратиграфії ландшафтів, їхньої історії та динаміки є метод ландшафтного профілювання. Цей метод дозволяє узагальнити і уточнити просторово-часові закономірності залягання природних, природно-антропогенних та культурних шарів. Необхідно зазначити, що приклади комплексного вивчення ландшафтів вже існували.

Перший досвід профілювання території Подолу був отриманий під час описаного вище будівництва другої лінії Київського метрополітену. Завдяки будівництву лінії відкритим способом та будівельним скважинам (16) та шурфам (4) вдалося отримати розріз завдовжки 1,5 км. Вперше був прослідкований материк, що залягав на глибині від 8 до 13 м. Було простежено його падіння на різних ділянках та потужні виходи супісі та суглинків. Отримані дані важко переоцінити, оскільки була отримана точна інформація для вирішення проблеми часу заселення Подолу та формування його, як району міста [119] (рис. 11).

М. Сагайдак додав інформативності у даний профіль, і спробував реконструювати «лінію первісного горизонту» Подолу за віссю південний схід — північний захід на довжину понад 2 км. Крім цього дослідник вперше представив місцезнахо-

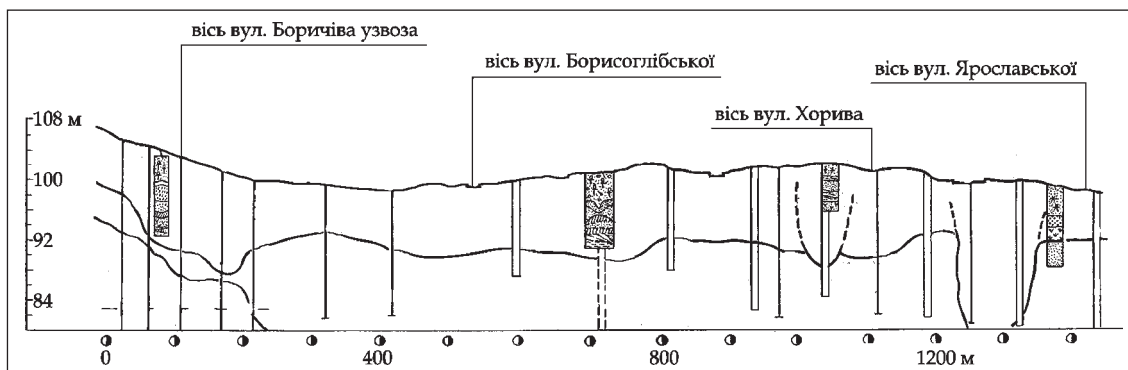

Рис. 11. Профіль Подолу Києва, отриманий під час будівництва метро

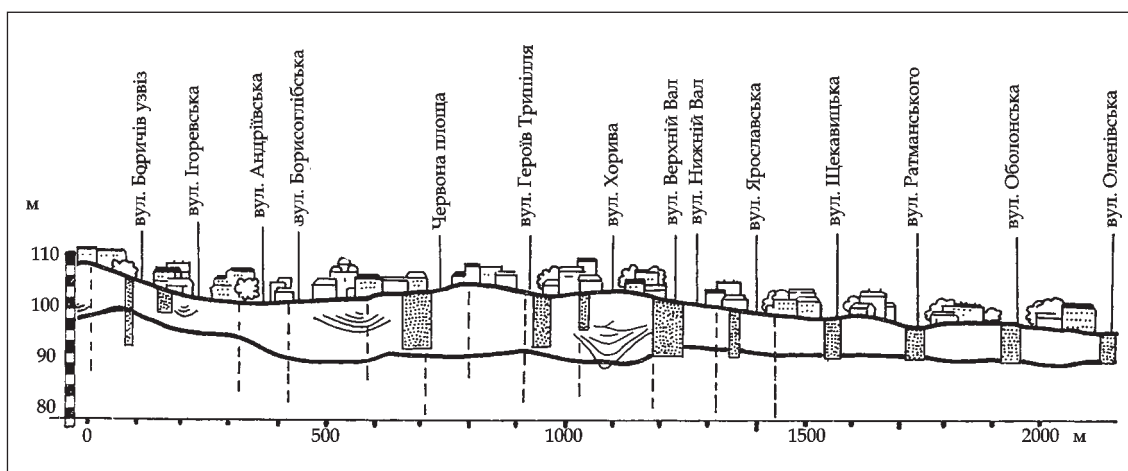

Рис. 12. Профіль Подолу Києва (автор М. Сагайдак)

дження водних потоків — «річищ стародавніх ручаїв» [152] (рис. 12).

Враховуючи попередній досвід ефективності співпраці археологів та геоморфологів, автор даного дослідження співпрацює з доцентом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ландшафтознавцем — С. Романчуком [144]. Науковець запропонував стандартний, але дієвий метод — проведення аналізу об'єкту на основі методологічних здобутків природничих та гуманітарних наук щодо дослідження давнього культурного ландшафту у період стрімкого переформування його літогенної основи та гідрологічного режиму. Оскільки територія Подолу до X ст. була частиною заплави Дніпра, насамперед, необхідно розглянути природні процеси, які формують структуру заплави та її приси-

лові комплекси. Тобто уявити «анатомію» об'єкту з теоретичної точки зору. Наступний найважливіший етап дослідження — сумісний аналіз ландшафтних реалій Подолу з археологічними об'єктами з застосуванням методів картографічних реконструкцій похованого ландшафту та ландшафтного профілювання із залученням історичних матеріалів тощо.

Заплатою вважається найнижча частина річкової долини, яка під час повені вкривається водою (низька заплата — завжди, висока — не кожен рік). Найвищі елементи заплави відповідають максимальним рівням водопілля. Тerasи ніколи не вкриваються водою, не мають сезонного режиму зволоження і не поповнюються алювієм. Тобто, якщо ділянка заплави виходить із заплавного режиму, вона автоматично стає терасою за визначенням.

Формують заплаву два невіддільні один від одного флювіальні процеси. Русловий процес, або постійний процес меандрування русла (річища), та процес розподілу алювіального матеріалу під час водопілля. Меандруванням називають процес переформування вигинів річища у межах заплави. Річка постійно зміщує своє річище в процесі розвитку його синусоїдних вигинів-меандр в майже замкненій петлі. Меандрування відбувається завдяки різниці у швидкості потоку біля зовнішнього (увігнутого) берега та внутрішнього (опуклого), яка виникає, у свою чергу, через відцентровані та інерційні сили, що діють на водні маси. У результаті зовнішній прямовислий берег весь час розмивається і збільшує свій вигин. Біля внутрішнього відлогого берега відбувається процес акумуляції руслового алювію, утворюється мілина. Для кожної петлі-меандра процес закінчується проривом перешийка і утворенням нового русла — «прорви» зі стрімкою течією та старого русла — «стариці» (старорічища) з уповільненою течією. Таким чином, матеріал заплави постійно переміщується вниз за течією, сортується і перевідкладається, утворюючи з внутрішнього боку меандр серію серпоподібних підвищень (грив) та знижень між ними, узгоджених щодо річища.

Вхід в старе річище закривається відкладами спочатку з одного входу, утворюючи затоку — «затон» (зручну гавань), а потім з другого. Подальша доля такого «кривого» озера — перетворення на болотне заплавне зниження.

Річка, меандруючи по всій заплаві, періодично досягає своїми петлями терас та корінних берегів, залишаючи згодом притерасні болота і зниження. Сліди меандрувань різного віку створюють мереживо заплавних озер, боліт, знижень, гривистих форм тощо.

Не менш важливі для формування заплавного ландшафту процеси, що викликані водопіллям. Саме в цей час відбуваються прориви меандр і перерозподіл зваженого матеріалу на всій площі заплави. Розміри твердих часток, які можуть бути утримані потоком у зваженому стані, залежать від його швидкості. Швидкість потоку води в руслі під

час повені стрімко зростає і сприяє його насиченню зваженими частками (пісок, дрібний пісок, глинисті частки, органіка тощо). Коли вода розливається з русла на заплаву її швидкість зменшується чим далі від русла. За цією закономірністю зменшується можливість води утримувати матеріал. Найбільші частки випадають безпосередньо біля русла, формуючи прирусловий вал або найвищу місцевість заплави — прируслову заплаву. Ширина смуги прируслової заплави може сягати десятків і сотень метрів, а висота на Дніпрі до п'яти метрів. Далі від русла відкладаються більш дрібні частки. І нарешті, у давньоруслових зниженнях під корінним берегом осідають найдрібніші зважені частки (притерасна заболочена заплава). Тобто, спостерігається певна інтерференція процесів і морфологічних структур заплави, що викликані меандруванням та водопіллям. З часом картина лише ускладнюється у зв'язку з біотичними і ґрунтоутворючими процесами, в залежності від складу відкладів та рівня ґрунтових вод.

Заплава в безпосередній близькості від підрізаного колишнім річищем корінного берега залучається в сферу схилових гравітаційних та ерозійних процесів. Обвали, зсуви, осипи, конуси виносу формують підосху схилу. У разі виходу її поверхні вище рівня найвищих повеней, цю ділянку заплави можна вважати пролювіально-зсувною терасою. При наявності виходів ґрунтових вод терасу перетинають невеликі струмочки і значні струмки, які прямують до найближчих знижень заплави [143, с. 332].

Така теоритична модель може дати уявлення про те, як виглядала (тепер похована) поверхня Подільської заплави на момент появи перших поселенців. З абсолютною впевненістю можна сказати, що її поверхня не була рівною, а являла собою безсистемне чергування заболочених знижень, поверхня яких не набагато перевищувала звичайний рівень Дніпра та підвищень неправильних обрисів і грив відповідно з перевищенням 2—3 м, а, іноді, на залишках прируслових валів абсолютні позначки могли сягати 95—96 м за Балтійською шкалою висот (далі — БШВ). Тобто за своєю структурою ця територія не відрізнялася від типових ділянок за-

плави поблизу Києва в середині минулого століття. Не виключено, що існувало попід схилами Київських гір часткове заболочене зниження (одна зі старих меандр Почайни), подібне до притерасних боліт, які тягнулися суцільною смугою в північному напрямку, як видно на топокартах Києва першої половини ХХ ст. (вздовж Плоського, Куренівки, Пріорки).

Однак, теоритична реконструкція є доволі приблизною щодо конкретних деталей та особливостей первинної структури та стратиграфії подільської ділянки заплави.

Побудова ландшафтного профілю починається з обґрунтування його траси щодо мети дослідження та репрезентативності для досліджуваної території. Як правило, профіль прокладається перпендикулярно (в плані) до характерних форм рельєфу, в данному випадку Подолу, і відповідно горизонталей. Крім того, повинна бути врахована різноманітність ландшафту вздовж профілю, дослідженість території тощо. У зв'язку з чим лінія профілю може складатися з окремих відрізків, які разом утворюють ламану лінію.

Другий етап профілювання — побудова гіпсометричної лінії (тобто лінії поверхні). Цей процес базується або на великомасштабній топокарті (з якої беруть відстані між горизонталями по лінії профіля та їхні висотні позначки), або на інструментальній зйомці (нівелювання або вимірювання кутів нахилу і відстаней теодолітом). Лінія поверхні будується з використанням вертикального та горизонтального масштабів. Для виразності сприйняття профілю і зручності його аналізу, вертикальний масштаб (для рівнинних територій) може бути більшим за горизонтальний на один—два порядки.

Безпосередньо під лінією поверхні зображується (з урахуванням вертикального масштабу) ґрунтовий покрив, його склад та генезис. Над поверхнею зазвичай показують рослинність та техногенні елементи ландшафту. Між денною поверхнею і рівнем підземних вод фіксуються результати буріння, шурфування, описів відкладень природного і штучного походження. Ці результати можуть бути показані на профілі у вигляді стратифікованих колонок, ідентичні прошарки яких з'єднуються

між собою у суцільні (іноді клиноподібні) смуги та лінзи. У випадку незначного забезпечення фактичними даними, реконструкція стратифікації матиме дещо гіпотетичний чи концептуальний характер.

Профілювання на терені Подолу мало на меті не стільки відтворити стратифікацію відкладів (даних замало), а реконструювати поховані колишні денні поверхні за культурними шарами та здійснити кореляцію з ними ділянок похованих русел постійних та тимчасових водотоків, вивчення яких є на початковій фазі [208, с. 73].

Треба зауважити, що рельєф і гідрографія Давньокиївського Подолу не можуть розглядатися окремо. Тому лінія профілю повинна комплексно враховувати і особливості сучасної поверхні. Найявність підвищення (пасма) перпендикулярного до краю плато неодноразово привертала увагу дослідників [154, с. 8; 59, с. 70]. Крім того, вздовж згаданого пасма було археологічно виявлено значну кількість похованих річищ давніх водотоків та залишків гідротехнічних конструкцій від Житнього ринку до вул. Волоської: Житній ринок, 1973 р. [228, с. 29]; вул. Волоська, 17—19, 1974—1975 рр. [40, с. 44]; вул. Хорива, 30, 1985 р. [152, с. 48]; вул. Хорива, 40, 1985 р. [152, с. 50]; вул. Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська), 21, 1987 р. [289, с. 40]; вул. Волоська, 18, 1987 р. [289, с. 46—47]; вул. Волоська, 40, 1987 р. [289, с. 23].

У результаті лінія профілю була побудована з двох відрізків. Перший (А—В) сполучає Житній ринок та, практично, ріг вулиць Костянтинівської і Спаської завдовжки 300 м. Другий (В—С) відрізок профілю (довжина 1200 м) тягнеться від закінчення першого, вздовж вододільної лінії вищезгаданого підвищення через ріг вулиць Хорива та Набережно-Хрещатицької до гавані (рис. 13).

Для «наповнення» профілю були використані стратиграфічні колонки з розкопок Житнього ринку, 1973 р., Червоної площі (сучасна Контрактова) 1971—1973 рр., вул. Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська) — Хорива 1972 р. [152, рис. 35], вул. Межигірської, 3/7, 2003 р. [198] та вул. Спаської, 35, 2011 р. [257, с. 133—135], та даних по хронології давньоруських культурних шарів з розко-

пів у стометровій смузі вздовж профілю: вул. Волоська, 17—19, 1974—1975 рр. [40, с. 44]; вул. Нижній Вал, 41, 1987 р. [62]; вул. Хорива, 30, 1985 р. [152, с. 48]; вул. Хорива, 40, 1985 р. [152, с. 50]; вул. Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська), 21, 1987 р. [289, с. 40] (рис. 14). Це дозволило уявити послідовність і етапи зростання висоти поверхні цієї частини Подолу, походження пасма та розвитку гідромережі.

Ми дійшли до висновку, що у Х ст. заплавна частина Подолу за висотою поверхні мало відрізнялася від типових заплавних ділянок сучасної долини Дніпра (нижче рівня максимальних водопіль). До речі, висота пересічних водопіль повинна була бути нижчою за сучасну у зв'язку з високою лісистістю басейну Дніпра у той час. Існує обернений зв'язок між лісистістю басейнів і висотами повеней (ліс — регулятор стоку) [97, с. 84].

Заплавна частина Подолу заселялася, починаючи з найвищих елементів рельєфу, які тільки зрідка вкривалися повенями (головним чином це прируслові вали активних і колишніх русел). У цей час по-

Рис. 13. План розміщення ліній профілю на топокарті Подолу

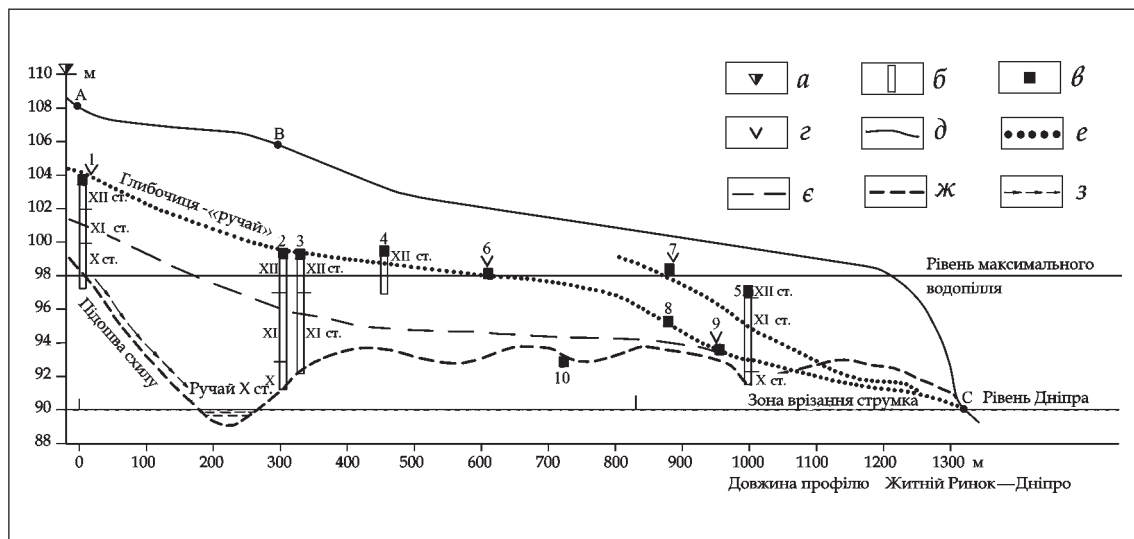

Рис. 14. Ландшафтний профіль (автори С. Романчук, С. Тараненко)

Умовні позначення: а — Балтійська шкала висот; б — стратиграфічний розріз; в — розкоп; г — поховані русла струмків; д — сучасна поверхня; е — реконструйовані напрямки струмків XII ст.; ж — гіпотетична поверхня заплави на Х ст.; з — напрямок стоку Глибочиці. М і с ц я р о з к о п і в: 1 — Житній ринок, 1973 р.; 2 — Червона площа, 1971—73 рр.; 3 — вул. Героїв Трипілля — Хорива, 1972 р.; 4 — вул. Межигірська, 3/7, 2003 р.; 5 — вул. Спаська, 35, 2011 р.; 6 — вул. Волоська, 17/19, 1974—75 рр.; 7 — вул. Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська), 21, 1987 р.; 8 — вул. Хорива, 30, 1985 р.; 9 — вул. Хорива, 40, 1985 р.; 10 — вул. Нижній Вал, 41, 1987 р.

чався процес інтенсивного накопичення алювію під час повені у зв'язку зі сповільненням течії біля підтоплених і затоплених споруд, парканів та інших штучних перепон.

Пролювіальні відклади в цьому процесі відігравали зовсім незначну роль. Оскільки помірний рідкий і твердий стік зі схилів гір, русел тимчасових водотоків та струмків у Х ст. формував головним чином підшву схилів, а ближче до заплави перехоплювався давньорусловим зниженням, яке простяглось вздовж гір на південний схід. Твердий стік поступово заповнював це зниження, а вода створювала постійний водотік (літописний «Ручай» — логічне продовження Глибочиці, найбільшого з його допливів).

Існування давньоруслового зниження під Горою — це прояв загальної закономірності розвитку заплав і долин великих рівнинних річок. Такі зниження, переважно заболочені і заторфовані, простежуються скрізь вздовж тераси лівого берега Дніпра і вздовж плато і терас правого.

В даному випадку стають зрозумілими деякі факти: згадка у літопису, що, напевне Почайна («тоді вода текла біля Гори київської») протікала безпосередньо біля височин; відсутність знахідок русел тимчасових і постійних водотоків в центральній частині Подолу, датованих Х ст.; літописна згадка про «Ручай» та її археологічні підтвердження [102; 152]; прошарки болотного походження в будівельних котлованах у південно-східній смузі Подолу тощо.

Наступний етап розвитку території Подолу пов'язаний з початком активізації ерозійних процесів на рубежі Х—ХІ ст. навколо ядра Стародавнього Києва та водозбірною басейна Глибочиці. Для забудови схилів Гори, підшви та схилів і дна Глибочицької балки така ситуація не була сприятливою і вимагала певних гідротехнічних заходів та ліквідації наслідків катастрофічних залпових викидів пролювію з ярів. Пролювіальні відклади відносно швидко заповнили згадану улоговину біля підніжжя гір і почали розповсюджуватися заплавою у бік Дніпра, чергуючись з його алювіальними відкладами.

Головним джерелом (магістраллю) надходження пролювію на Поділ, як і

раніше, була Глибочиця-Ручай, яка, втративши нижню частину русла в давньорусловому зниженні, почала прокладати нове русло в межах Подолу. В природних умовах (без забудови і втручання людини) заплава у таких випадках перекивається конусом виносу пролювіальних відкладів з «віялом» розгалужених постійних і тимчасових водотоків (аналог дельтових утворень). Але в межах уже забудованого Подолу його мешканці не могли пустити цей процес буквально на «самотік». Можна припустити, що головне (постійне) русло Глибочиці-Ручая намагались утримувати в стані магістрального каналу, коригуючи його русло і укріплюючи береги, що підтверджується археологічними даними. Підлаштовували русло під забудову і підлаштовували забудову під русло.

Під час екстремальних паводків Глибочиці-Ручая насичений зваженими частками потік переливався через укріплення берегів і розливався на значну територію довкола від русла, насамперед провулками, а іноді переливався і через паркани. Можливо, провулки теж були прилаштовані для регулювання потоків. Якби там не було, періодично, хоч і нерегулярно, розливи підвищували рівень поверхні Подолу і переважно на найбільше в перших десятках метрів від головного русла, формуючи прируслові вали. Одночасне підвищення дна русла врешті-решт призводило до ситуації, коли струмок вже протікав не найнижчими, а найвищими каркасними лініями рельєфу. Це явище спостерігається на всіх річках, які несуть велику кількість зважених часток, і береги яких укріплені дамбами. В цих випадках повені завжди небезпечні можливими катастрофічними наслідками, проривами дамб, а інколи й змінами русла.

У випадку Глибочиці-Ручая колишні заповнені відкладами і поховані русла ХІ—ХІІ ст., виявлені в центральній частині Подолу у смузі від Житнього ринку до вул. Волоської. Комплексні археолого-ландшафтні дослідження дозволяють припустити, що ці фрагменти русел, віднесені дослідниками до безіменних струмків, насправді належать до стародавньої Глибочиці-Ручая [142, с. 199]. Ретельно ці питання ми розглянемо у наступних розділах.

Очевидно, що інші струмки Подолу за своїми можливостями щодо нарощування поверхні Подолу не йдуть ні в яке порівняння з Глибочицею, басейн якої перевищує 3 км². Струмок, показаний на карті Ушакова («*переулок, по нем же ручей течет*») [2], з витоків біля Покровської церкви, явно мав джерельне живлення, а під час сніготанення і злив не ніс великої кількості матеріалу. Він мусив існувати вже з XII ст., але був надійно «зафіксований» у провулках. Можливо, його можна ототожнювати з Борисоглібським ручаем.

Археологічну фіксацію Юрківського струмка пов'язують з дослідженнями на вул. Юрківській, 12/59 [59] та вул. Оболонській, 5 [208], проведеними у 1992 р. Сам струмок можна розглядати як дуже зменшену копію Глибочиці, який виносив занадто мало матеріалу, щоб заповнити притерасну улоговину колишньої Почайни. Тобто використання цієї території на північному заході Подолу могло бути сезонним і пов'язаним з меліорацією [142, с. 199].

Таким чином, відбулася диференціація заплавної частини Подолу за висотою поверхні в залежності від надходження матеріалу з боку плато. Врешті решт, як показав аналіз висотних рівнів відповідних культурних шарів, пролювіальні потоки, що заливали вулиці, подвір'я і споруди, вже в XII ст. підняли поверхню значної частини Подолу вище рівня археологічно виявлених максимальних водопіль Дніпра. Це створило можливість для використання більшої частини Подолу протягом всього року, будівництва мурованих храмів і наступного його перетворення (на кілька століть) в головну частину міста.

Аналіз залягання культурних шарів різного віку вздовж профілю дозволив зробити деякі висновки щодо природно-антропогенного розвитку Подолу у давньоруський час:

- культурні шари X ст. займають висотне положення, яке відповідає гіпотетичній поверхні заплави до її заселення (аналог — заплавне довкілля Подолу до його сучасної забудови). Враховуючи висотну диференціацію заплави, це становить 1–3 м над поверхнею Дніпра;

- найнижчі культурні шари цього періоду тяжіють до віддалених від сучасного русла Дніпра шурфів (вздовж траси метрополітену). Ця ситуація підтверджує гіпотезу щодо давньоруського зниження біля півніжжя Київських гір, яке існувало до X ст. включно;
- підвищення в сучасному рельєфі Подолу, яке тягнеться від підосви Київських гір на північний схід, знижуючись до урізу Дніпра (гавані), і по якому прокладено лінію профілю не простежується на заплаві X ст., що свідчить про його пізнє походження. Суттєвий приріст поверхні цієї структури припадає на XI–XII ст., після чого відбувається поступове сповільнення цього процесу;
- алювіальні відклади Дніпра і Почайни відігравали незначну роль у формуванні цієї структури. Головні маси піщаного, суглинкового та глинистого матеріалу (балковий алювій та пролювій) були винесені з водозбірної басейну Глибочиці, враженого ерозійними процесами;
- згадане видовження підвищення, вочевидь, є конусом виносу, у свій час вкритим мережею розгалужених русел тимчасових і постійних водотоків, сліди яких де-не-де виявлені при розкопках;
- мережа вулиць Подолу, яка існувала до початку XIX ст., певним чином корелює зі згаданим підвищенням. Тобто, від долини Глибочиці (між Замковою та Щекавицею) в північно-східному напрямку вулиці розходяться «віялом». Їхнє розгалуження нагадують біфуркацію потоків на конусі виносу яру або річищ у дельтовій зоні акумуляції річкового алювію. Вулиці XVIII ст. частково «спускаються» з нього на північ і схід перпендикулярно горизонталям сучасної поверхні, що цілком відповідає напрямкам і законам стоку. У зв'язку з чим можна зробити висновок про синхронне взаємопов'язане формування вуличної мережі, мережі колишніх водотоків і формування рельєфу Подолу;
- центральна частина Подолу стала першим регіоном Києва, який, завдяки природно-антропогенному гідрона-

миву, вийшов з під рівня водопіль та перетворився на терасу, придатну для капітальної забудови за 800—900 років до гідронамивів на Оболоні і на Лівобережних житлових масивах;

- не виключена можливість, що південно-східна частина давньоруської улоговини біля Київських гір була певний час давньокиївською гаванню (затонном) і для її збереження (під час вибуху ерозійних процесів) пролювіальні потоки Глибочиці (Ручая) треба було спрямувати Подолом на північний схід. Завдяки чому і сформувався гідронамив [143].

Подальше накопичення інформації та новітні методи її аналізу, можливо, дозволять зробити більш обґрунтовані висновки щодо природно-антропогенних процесів в Стародавньому Києві.

2. ГІДРОЛОГІЯ РАЙОНУ

Гідрологічна мережа Подолу Києва безпосередньо залежить від основної водної артерії — Дніпра. В давньоруський час Поділ з північного та північно-східного боків омивався водами Почайни, яка до XVIII ст. була рукавом Дніпра; з заходу на схід протікав Ручай — Глибочиця, що мав водозбір в урочищі Гончари-Кожум'яки та Глибочицькій балці; Юрковицький ручай брав свій початок у верхів'ях межигір'я Щекавиці та Юрковиці.

Як і у цілому, в нашому дослідженні, для реконструкції будь яких об'єктів планувальної структури ми використовуємо джерела нового часу. У даному випадку для реконструкції гідромережі давньоруського Києва ми залучаємо роботу сучасного дослідника К. Степанця «Енциклопедия киевских рек» [186], в якій автор (дігер за покликанням) надає дані про траси колекторів, в які у XIX—XX ст. були загнані ручаї та річки. Всього ми можемо виділити десять водних потоків, що згадуються в письмових джерелах та проходять по сучасній території Подолу.

На Подолі існують наступні гідротехнічні траси.

Борисоглібський ручай — права притока Почайни—Дніпра. Брав свій початок під схилами Старокиївської гори. На мапі І. Ушакова ручай простежується від Пок-

ровської церкви далі повз Борисглібську церкву і до впадіння у Дніпро. У 1806 р. частину ручаю заключено у каналу «*бывшую здесь издревле*», що протікала через двір Свято-Катерининського монастиря. У другій половині XIX ст. він був заключений у колектор по всій своїй трасі [186, с. 12]. Археологічно даний водотік не був зафіксований, хоча ми спираємося на дані розкопу на вул. Іллінській, 8, де ґрунтові води з'явилися раніше ніж рівень двох метрів від сучасної денної поверхні, що може гіпотетично вказувати на можливе існування у давньоруський час у цьому кварталі ручая.

Глибочиця — притока Почайни—Дніпра буде ретельно розглядатися у наступному підрозділі.

Йорданський ручай — захований у колектор по всій своїй трасі. Починається у Мильному провулку і впадає у гавань. Раніше виток розташовувався південніше Йорданського монастиря, біля підніжжя Юрковиці, поруч з Микільським узвозом [186, с. 67].

Киянка — права притока Глибочиці. Починається з джерел біля підніжжя північно-західного відрігу Старокиївської гори в урочищі Дегтярі. На сьогодні захована у колектор. Впадає у Глибочицю на початку бульвару між вулицями Верхній та Нижній Вал [186, с. 78].

Сетомль — літописний водний потік, місцезнаходження якого донині не з'ясовано. Непрямі літописні повідомлення твердять лише, що це є водний потік та його можливе розміщення поблизу Нижнього міста. У 1034 р. об'єднане військо Русі разом з варягами розбило печенегів, які під час відступу в паніці потонули в Сетомлі й в інших річках [79, стб. 139]. Також літописець описав випадок з тілом дитини «*въвержено въ Сѣтомль*» [79, стб. 153]. У 1150 році водний потік згадується у записі про примирення київського князя Ізяслава з Володимиром Галицьким, як «*Сѣтомль на болоньї*» [79, стб. 403]. На думку К. Степанця, Сетомль являвся одним з притоків Почайни: «*Сетомль исчез с карты Киева вместе с нею*» [186, с. 200].

Турець — маловідомий ручай, права притока Юрковицького ручая. Перша згадка про нього відноситься до 1618 р.

На сьогодні закритий у колектор під вулицею Турівською [186, с. 223].

Хрещатицький ручай — права притока Дніпра, по всій своїй трасі захований у колектор. До злиття Почайни з Дніпром він впадав в неї практично у самому її гирлі.

Юрковицький ручай — приток Почайни — Дніпра. Витікає з урочища між горами Юрковиця та Щекавиця. Закритий у колектор з кінця XIX ст. (будівництво завершено у 1909 р.) [186, с. 234].

Різниця між кількістю водних артерій, яку ми можемо бачити у наш час, та водотоками XVIII—XX ст. очевидна. Але ще складніша ситуація з ручаями та річками, що існували у давньоруський період, особливо з їхньою поіменною ідентифікацією. Традиційно у нашому дослідженні на допомогу приходять археологічні дані.

За весь період археологічного дослідження Подолу Києва зафіксовано десять випадків фіксації водотоків та гідротехнічних споруд на стаціонарних розкопках та під час археологічного нагляду за будівельними траншеями (рис. 15, див. вклейку).

1. Житній ринок, 1973 р. (рис. 16). У результаті досліджень у цьому районі Подолу вдалося виявити цілий міський квартал, що складався з п'яти—шести садиб, більшість з яких загинули у пожежі. Південню межею всіх виявлених на розкопці садиб, був «безіменний струмок», який чітко визначився вже на рівні першого (з досліджуваних) будівельного горизонту. Струмок завширшки 4,6 м простежено протягом 25 м із заходу на схід [228, с. 29], скоріше за все він впадав в р. Почайну [152, с. 63—64]. Переріз дна показав, що заповнення ручаю складалося з делювіальних виносіів різних порід — піску, глини, великих і малих каменів пісковика тощо. Шарувата структура дна і надзвичайна його щільність свідчили про тривале функціонування струмка, який проходив під Замковою горою. В його заповненні були фрагменти давньоруської кераміки X—XI ст., червоноглиняних візантійських амфор, обрізки шкіри, звалені шматки вовни тощо.

Вдалося встановити і досить чітку планувальну схему досліджуваної ділянки, яка мала певні стабільні ознаки. Її містобудівельною віссю був водний потік,

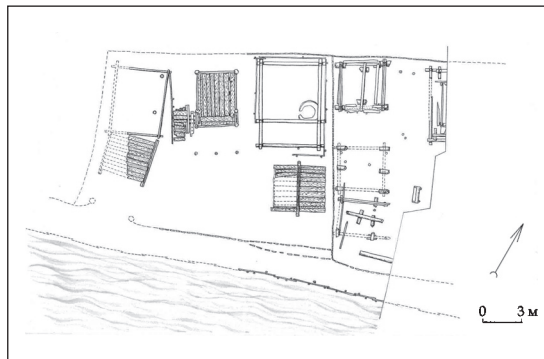

Рис. 16. План розкопу на Житньому ринку, 1975 р.

який, за версією С. Романчука, міг бути Глибочицею. Всі споруди, що розміщалися біля струмка, мали чітку орієнтацію за напрямками його берегів. Розміри кожної садиби, які визначалися в момент забудови ділянки, лишалися незмінними протягом тривалого часу. Відновлені після пожеж чи повеней паркани садиб проходили там, де й попередні. У кожному будівельному горизонті спостерігається певна закономірність у розташуванні різних будівель садиби: житлові будинки, як правило, стояли на деякій відстані від хлівів, комор і виробничих приміщень, але, як і вони, завжди вздовж паркану.

Дане русло струмка існувало тривалий час. Це доводить зафіксована система дерев'яних конструкцій, що існувала біля кожної садиби, яка примикала до струмка. Ці кріплення вдалося прослідкувати в першому, другому та третьому будівельних горизонтах [228, с. 28]. Кріплення являло собою обшивку берегів дошками 3—5 см завтовшки і 2—3 м завдовжки, які кріпилися з боку струмка колами, забитими у піщане дно. Ця своєрідна набережна неодноразово поновлювалася, про що свідчить багатоскладовість укладання дошок в нижніх позначках рівня струмка. На думку П. Толочка, К. Гупала, В. Харламова, даний струмок, враховуючи його містобудівельне значення, може отримати специфічний термін «водная улица» Подолу [228, с. 29].

2. Вул. Волоська, 17—19, 1974—1975 рр. У 1974 році досліджено садибу XII ст. на глибині 3—4 м від рівня сучасної денної поверхні. З північного боку садиба була

огорожена міцним парканом з напівколод, який огороджував садибу з боку струмка (зафіксована довжина 14 м). На садибі містився житлово-господарський комплекс, що складався з трьох зрубів [40, с. 43—44]. Під час дослідження виявлено три будівельні горизонти, що фіксуються лініями парканів. За припущенням авторів розкопу, у міру того, як струмок мілів, територія садиби розширювалася, впритул наближаючися до його берегів [40, с. 44]. На жаль, встановити фізичні та морфологічні характеристики струмка не вдалося.

У 1975 р. на сусідній ділянці зафіксовані залишки двох будівель, а в південній частині котловану — річище вищезгаданого струмка. Фіксація струмка мінімум на трьох горизонтах вказує на його довготривале існування. Це дає можливість зробити висновок про формування планувальної структури даного кварталу вздовж цього водотоку. Спостереження за топографією дозволяють припустити, що це той струмок, який зафіксований під час розкопок на Житньому ринку, де садиби так само розташовувалися на березі струмка і були відгороджені від нього міцними парканами. Такий самий напрямок мали і відкриті відрізки давніх вулиць [40].

3. Вул. Жданова (сучасна вул. Сагайдачного), 6—8, 1975 р. Детально характер забудови та планування цієї ділянки вдалося простежити на рівні нижніх будівельних горизонтів. На досліджуваній ділянці зафіксовані залишки парканів, напрямок яких дозволяє визначити межі садиб. Один такий паркан відділяв садибу зі зрубом № 3 від струмка завширшки до 4 м, що протікав у напрямку Дніпра. На протилежному, лівому березі струмка, простежено ще одну лінію паркану садиби з зафіксованим зрубом № 4 [40, с. 43]. Струмок у даному випадку виконував роль планувальної вісі забудови, вздовж берегів якої формувалися садиби, як мінімум, вже в XI ст.

4. Вул. Хорива, 30, 1985 р. Ручай впритул підходив до осі сучасної вулиці на глибині 6 м від рівня сучасної денної поверхні була зафіксована подвійна стіна з дубових колод та обаполів, поставлених вертикально. Відстань між ними стано-

вила 5,95 м. Посередині колод містився дубовий стовп. На думку М. Сагайдака, гідротехнічний характер конструкції не викликає сумніву [152, с. 48].

5. Вул. Хорива, 40, 1984 р. Була зафіксована конструкція, споруджена з трьох рядів паралельно витягнутих клітей. Кліті складені з дошок, поставлених на ребро. До горизонтальної поверхні дошки кріпилися кілками, вбитими по кутах клітей з внутрішнього та зовнішнього боків. Розміри клітей 2,4 × 3,3 м. На думку В. Зоценка, призначення даної конструкції полягало в утримуванні берегів від розмивів водами Ручая й постійного захисту території від повеней міського некрополя [288]. Такі загорожі від замивів відомі в багатьох середньовічних містах, зокрема, схожими були огорожі шлеї у Хайтабу [152, с. 50] (див. далі: **рис. 26**). За стратиграфією система клітей датується XI ст.

6. Вул. Героїв Трипілья (сучасна вул. Спаська), 21, 1987 р. На північному заході розкопу на глибині 2,1 м від рівня сучасної денної поверхні зафіксована лінія паркану. Південно-західніше зафіксовано з глибини 1,6 м русло ручаю завширшки 3,3—3,5 м і завглибшки 1 м. Русло заповнене піском більш крупним в нижній, придонній частині з включенням обкатаних грудок глини та щебеню. Південно-східніше русла простежено горизонтальні тонкі прошарки деревинного тліну (не менше трьох). Можливо, це були гідротехнічні споруди для укріплення берега. Існування паркану, з одного боку, та гідротехнічних споруд, з іншого, підкреслює те, що струмок існував довгий час, як і вище описані, і, безумовно, грав важливу роль в утворенні планувальної структури кварталу. За стратиграфією даний комплекс можемо датувати першою половиною XIII ст.

7. Вул. Волоська, 18, 1987 р. В траншеї зафіксовано розрізи русел-ручаїв. Русло 1 завширшки не менш 3,0 м простежено на позначках 1,8—2,5 м від рівня сучасної денної поверхні у вигляді лінзоподібного заглиблення, яке заповнено алювіальним піском з великою кількістю залізистих включень. Русло перекрито гумусованим жилим горизонтом, що дає можливість стверджувати тимчасовий характер пото-

ку. Русло 2 завширшки 5,5 м простежено з позначки з 2,0 до 3,5 м від рівня сучасної денної поверхні. З обох боків зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій в вигляді тліну. Конструкції простежені на 4 м. Можливо, ряжі, зафіксовані на вул. Хорива, 30 належать тому самому ручаю.

На думку А. Занкіна, більш давнє русло було перекрито прошарком піску, який не ніс в собі слідів водотоку, хоча вони з'явилися в пізніших нашаруваннях. Структура заповнення ручаю мала «косую слоистість», що характерно для тимчасових потоків предгір'я та гірської місцевості. Русла були завширшки від 3,5 до 6,0 м. Ці дані дозволили досліднику зробити висновок про селевий характер цього водотоку: «який з великою швидкістю ніс маси піску, глини, залишки загнблих тварин, скочувався з вершин київських гір, залишаючи по ходу тисячі тон осадових порід на території Подолу» [59].

8. Вул. Волоська, 40, 1987 р. Ручай був простежений на перетині з вул. Волоською, 40 у тильній частині садиби на вул. Хорива, 30—32 та біля перетину вулиць Почайнинської і Спаської (вул. Почайнинська, 11). На цій ділянці у 1987 році досліджувалася система берегових кріплень Ручая. Русло кріпилося вертикально укладеними дошками, закріпленими обабіч дерев'яними палями. Далі берег укріплений за допомогою зрубних та плетених із верболозу конструкцій, які прибивалися до землі загостреними кілками. Функціонування Ручая простежено на горизонтах XI—XIII ст. [152, с. 47].

9. Вул. Юрківська, 12/59, 1992 р. На розкопі зафіксовано планувальну структуру ділянки. Давньоруський період представляють залишки двох споруд та огорожі, які досліджені в південному куті ділянки. Досліджувана територія піддавалась активній дії флювіальних чинників, в результаті яких у XII—XIII ст. тут відбувалась акумуляція піщаного алювію. А надалі періодично функціонує потужний водоток, який протікав з півдня — південного заходу на північ — північний схід. Його можна ототожнювати із Юрковичьким ручаем. Активність водотоку була настільки потужною, що він проклав собі русло завглибшки близько 1,5 м і завшир-

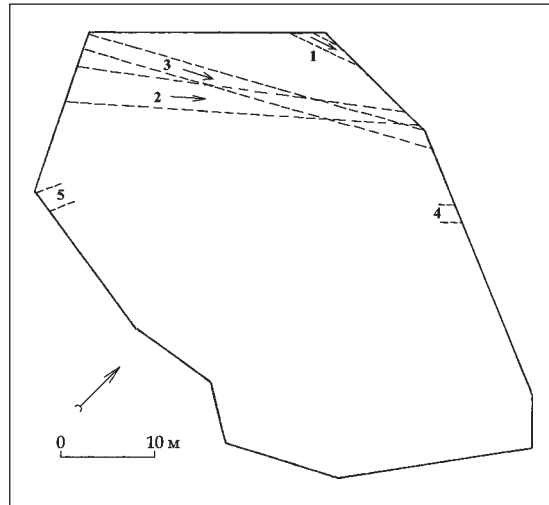

Рис. 17. План-схема напрямків водних потоків, зафіксованих на вул. Оболонській, 5

шки близько 6,0 м і змив значну ділянку давньоруських культурних шарів [298].

10. Вул. Оболонська, 5, 1992 р. (рис. 17). Керамічний комплекс дослідженої ділянки свідчить про відсутність хронологічного розриву між давньоруськими шарами і свідчить про безперервність життєдіяльності на цій ділянці Подолу у XII — першій половині XIII ст. Стратиграфічний аналіз стін котловану демонструє, що рельєф місцевості мав досить значний ухил (близько 0,7 м на 35 м) з південного заходу на північ — північний схід. У районі з'єднання північної та північно-західної стін, цей ухил найвиразніший. Під час дослідження було виявлено п'ять водотоків, які перекривали один одного та інколи міняли русло.

Перший струмок зафіксований з рівня 4,75 м від рівня сучасної денної поверхні. Характер піщаних відкладів (відсутність мулистих прошарків та мушель) може вказувати на проточний характер водойми та вказує на напрямок потоку із заходу на схід. Другий струмок чітко проступає у стратиграфічному зрізі північної стіни і фіксується з глибини 5,75 м від рівня сучасної денної поверхні. У цьому місці різке падіння шару IV утворює своєрідне ложе, а досить потужні глинисті прошарки на глибині 5,80—6,15 м є донними відкладами повільного струмка. Стратиграфічна ситуація дозволяє відновити

напрямок струмка «2» з південного заходу на північний схід. У зрізі північної стіни струмок «2» перекритий пізнішим струмком «3», русло якого простежується в кв. 8—9. Русло цього струмка фіксується на рівні 5,12 м і має напрямком із заходу на схід. У профілі північної стіни виявлені контури струмка «4», опущеного з глибини 5,85 м, який перекриває собою струмок «3». Напрямок цього струмка, на жаль, встановити не вдалось.

У профілі західної стіни видно контури струмка «5», запущеного з глибини 5,50 м.

Природа зміни русел малих річок та ручаїв ще до кінця не вивчена. Хоча існує суперечлива думка, висловлена А. Занкіним, що всі невеликі водотоки на Подолі — це селеві делювіальні потоки. В його роботі була проведена спроба проаналізувати археологічні випадки фіксації ручаїв та піддати критиці існуючий термін «ручай». Він об'єднав випадки фіксації водотоків в центральній частині Подолу: «*Русло обнаружено в различных точках при раскопках на Житнем рынке, на Красной (ныне Контрактовой) пл. возле входа в метро, на ул. Волошской 17, 19 и 20, на ул. Героев Триполья (ныне Спасская) 21 и 25, Почайнинской 18*» [59]. Також дослідник відмічає, що по трасі русла цього водотоку спостігається не зниження, а підвищення рельєфу: «*Это повышение на 1,0—1,5 м наблюдается даже на современном рельефе в виде пологого гребня между улицами Хоровой и Спасской*» [59]. Дослідник розмірковує щодо даних, які дозволяють стверджувати про періодичність зафіксованих водотоків. Так, на вул. Волоській, 18 виявлено два русла, що не співпадають у плані, і перерізають культурні шари на різних горизонтах. Більш давнє русло було перекрито прошарком піску, який не ніс в собі слідів водотоку, хоча вони з'явилися в пізніших нашаруваннях. Їх автор визначив, як селеві потоки [59]. Також А. Занкін виділив два основних селевих потоки та їх потужність: по трасі Юрковицького ручая дія потоку була набагато потужніша, ніж водотоку, що протікав в центрі Подолу. Версія дослідника, на нашу думку, є суперечливою та хиткою. По-перше, сельові потоки — короткочасні і бурхливі, у глибоких руслах, виритих на схилах гір

[10, с. 223]; по-друге, навіть при суперактивності вони не могли існувати постійно навіть з частотою один раз на рік.

Згідно загальноприйнятої теорії вважається, що зміна русел річок відбувається у більшості випадків саме завдяки тектонічній діяльності. Зміна русла характерна для всіх річок (утворення меандрів і їхнього випрямлення), у тому числі і для Дніпра. Так, наприклад, відомий факт відходу русла Дніпра на схід в районі Видубичів більш ніж на півкілометра за останні півтора століття. Якщо це сталося у результаті тектонічних рухів, то, скоріше за все, слід передбачити підняття правого корінного правого берега, а не його опускання.

На жаль, спеціальні дослідження з вивчення гідрологічної ситуації Києва у давньоруський період не проводяться.

3. ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ РУСЛА ГЛИБОЧИЦІ У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС

У дослідників Києва та у киян гідронім «Глибочиця» не викликає подиву чи непорозуміння щодо об'єкту, до якого він застосовується. На сьогодні це річка, що перебуває у підземному колекторі і проходить трасою вулиць Верхній та Нижній Вал. Але саме з цим водним потоком ми також пов'язуємо назви «Ручай», «Кудрявець», «Канава». Однак, цілісного дослідження щодо тотожності згаданих гідронімів не існує. Хоча багато дослідників Києва у своїх працях торкалися цієї теми та пов'язували, здебільшого, ці назви річки з одним водним потоком [222].

У вивченні цієї проблеми для давньоруського періоду традиційно використовувалися дві категорії джерел — письмові та археологічні. Письмові представлені двома відомими сюжетами: про розміщення церкви св. Іллі (945 р.), де водний потік фігурує у такому написанні — «над ручаемъ» [100, с. 53], «надъ руцьемъ» [79, стб. 42]; та про повалення Перуна (988 р.) — «на Ручай» [100, с. 114], «по Ручаеви» [79, стб. 102]. Викликає питання: чому в першому випадку перша літера написана з маленької літери, а у другому з великої. Чи може це означати, що мова йде про два різні потоки? Це питання,

скоріше, до лінгвістів. Нас же цікавить, перш за все те, що ця водна артерія (або дві) була безпосередньо на Подолі, хоча і не мала власної назви як Дніпро та Почайна.

Археологічні дані більш інформативні, та дають можливість для створення історико-топографічних реконструкцій. Перша археологічна фіксація водотоку давньоруського часу здійснена під час дослідження стратиграфії відкладів на трасі будівництва метро у 70-х рр. XX ст. [35] У наступні десятиліття археологічно виявлено десять похованих річищ давніх водотоків та залишків гідротехнічних конструкцій [208; 143].

Одним з перших, хто на базі археологічних даних намагався ідентифікувати русло Ручая, що протікав Подолом, був М. Сагайдак. Він поєднав профіль ручая, зафіксованого під час будівництва метрополітену, з розкопами на Житньому ринку, на вулицях Волоській, 17/19, Хорива, 30 та Почайнинській, 11 [152, с. 64]. За основу такої реконструкції вчений взяв напрямок водного потоку та наявність укріплення берегів спеціальними дерев'яними конструкціями. Більше того, зі слів Г. Івакіна, ще під час археологічних досліджень М. Сагайдак зробив припущення, що зафіксований ручай на Житньому ринку і є Глибочицею. В картографічних реконструкціях гідрографії Подолу та на малюнках він однозначно ототожнює його з сучасною Глибочицею [155, с. 20].

Дані про цей водний потік у післямонгольський час на сьогодні не відомі. Історичні матеріали (у тому числі картографічні) дозволяють локалізувати Глибочицю в межах Подолу лише починаючи з XVII ст. У XVII—XVIII ст. русло являло собою ламану лінію та виконувало оборонну функцію і називалося Кудрявцем. Після пожежі 1811 року русло річки випрямили та оточили з обох боків земляними валами. У цей час побутувала й інша назва цієї річки — Канава. Зокрема, так річку підписано на картах Києва 1800 та 1830 рр. Наприкінці XIX ст. її поступово заховали в підземний колектор: спочатку нижню частину, а згодом і верхню [26, с. 67].

Ми представляємо гідронім Глибочиця як умовну назву струмка, що в часи

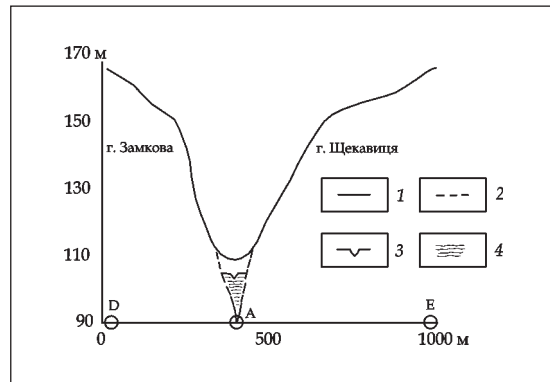

Рис. 18. Ландшафтний профіль через Глибочицьку балку біля Житнього ринку

Умовні позначення: 1 — сучасна поверхня; 2 — первинна поверхня; 3 — поверхня XII ст. з руслом; 4 — культурні шари Київської Русі в пролювіальних відкладах

Київської Русі витікав на Поділ між горбами з сучасними назвами Замкова та Щекавиця (рис. 18). До побудови колектора струмок Глибочиця у верхній та середній течії був прив'язаний до дна однойменної балки, яка з прилеглими ярами і схилами утворювала водозбірний басейн площею понад 3 км² — зону живлення рідкого і твердого стоку струмка. Цей струмок і балка сформувалися в межах правобережного плато ще в часи плейстоцену. Поздовжній профіль рівного тальвегу (звилеста лінія, яка сполучає найглибші частини ріки, іноді термін вживають у широкому значенні стосовно до всього дна долини) [10, с. 238] балки узгоджувався з базисом ерозії (рівнем Дніпра), який не був стабільним протягом багатьох тисяч років, але траса днища була стабільною. Тобто конфігурація дна балки за часів Київської Русі не могла суттєво відрізнятися від сучасної. Однак, в згаданий час дно було значно вужчим. Його сучасна ширина збільшилася за рахунок заповнення балки відкладами природного та техногенного походження потужністю понад 10 м.

Струмок, вочевидь, протікав по найнижчій частині вузького дна, з часом піднімаючись відповідно заповненню балки відкладами. Досліджений водний потік на Житньому ринку у 1973 році, за даними В. Харламова, був завширшки 4,6 м [245, с. 105]. За даними авторів розкопок

«шарувата структура дна і надзвичайна його щільність свідчили про тривале функціонування струмка» [228, с. 29]. Його параметри дуже близькі до описаних у другій половині XVIII ст. параметрів Глибочиці: «речка Кудрявець, она же и Канава ... Ширина оной бывает от одной сажени и до двух сажен, глубиною — один аршин» [122, с. 167]. Враховуючи також, що у балці між горами Замковою та Щекавицею не могли протікати два струмка, треба вважати досліджене русло на Житньому ринку руслом Глибочиці XII ст.

Залишається дослідити, як поводито себе русло Глибочиці у межах Подолу в досліджуваний період та визначитися з методами дослідження.

У XIX ст. Глибочиця мала захисні дамби (вали), які повинні були захищати прилеглі ділянки Подолу від катастрофічних повеней. Однак, траплялися зливи, після яких, як у 1839 році, руйнувалися захисні вали, а русло заповнювалося наносами [57]. Враховуючи ці факти, а також майже однакові технічні можливості будівничих часів Київської Русі та у XVII—XVIII ст., можемо припустити корегування напрямку русла Глибочиці з тих самих причин і з тими самими наслідками у давньоруський час.

Картографічні реконструкції водної мережі Подолу стародавнього Києва, що здійснені істориками і краєзнавцями XIX—XX ст., базувалися переважно на матеріалах XVIII ст. М. Максимович, М. Закревський та інші автори зовсім не враховували докорінні зміни, які відбулися з територією Подолу за тисячу років. Хоча факти, які свідчать про це, були їм відомі. Так, сучасна поверхня значної частини Подолу з боку Київських гір (як і в попередні віки) має висотні позначки понад 98 м за БШВ (вище рівнів максимальних водопіль Дніпра), тобто є терасою. Однак за часів кн. Ольги лодії древлянських послів могли пристати біля підосви Київської гори, бо Поділ або його частина була під водою. Якщо це було під час водопілля, то заплавний характер Подолу, незалежно від того був він заселений чи ні, є поза сумнівом. При відсутності водопілля цей факт свідчить про острівний характер території сучасного Подолу в зазначений період.

Таким чином, Поділ пройшов дві стадії розвитку своєї поверхні — заплавну та терасову. Відповідно і Глибочиця спочатку підпорядковувалася закономірностям структури та динаміки заплави, а потім терасового утворення. На думку геоморфологів, Подільська тераса виникла, головним чином, завдяки накопиченню пролювіальних відкладів, винесених з Глибочицької балки у формі конуса виносу [33]. Власне розлогого півконуса зі складною шаруватістю та мережею похованих русел водотоків. Такі підвищені утворення в межах заплави мають назву алювіально-пролювіальних псевдотерас (псевдотераси — конуси яружних виносів, підмиті і зрізані рікою, що притиснулася до берега, а тому схожі на клапті алювіальних терас. Бувають іноді значних розмірів. На таких псевдотерасах часто розміщуються селища [10, с. 208]). Тобто, це заплави, перекриті конусами виносу. Подільська псевдотераса ускладнена відкладами техногенного походження різних часів. Перша геоморфологічна карта, на якій показано Подільський конус виносу, опублікована 1976 р. науковцями географічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка [33].

Верства сучасного алювію в заплаві Дніпра біля Києва становить 25—30 м. Така потужна товща перевідкладеного матеріалу могла сформуватися лише в результаті постійних змін русла Дніпра, його рукавів, проток, меандр.

Не існує жодної ділянки заплави, яка б у свій час кілька разів не пройшла руслову стадію формування алювію. Також не існує ділянок заплави, які не були б окремими островами або частинами більших островів. Не могла бути виключенням і Подільська ділянка заплави Дніпра.

Наведені міркування вкрай важливі для реконструкції напрямку стоку Глибочиці в межах дніпровської заплави. Практично всі невеликі допливи Дніпра (як видно на топокартах XIX ст.), у тому числі Сирець, Юрковиця, Віта, струмки лівого берега, не перетинають заплаву «за азимутом», а впливають в притерасні заболочені зниження.

Ці заболочені зниження майже суцільною смутою облямовують лівобережні тераси та терасні корінні схили правого бе-

рега. Свого часу це були рукави і меандри Дніпра. Заперечити існуванню аналогічного рукава на подільській ділянці заплави під Київськими горами не маємо права, а таким рукавом на цій ділянці могла бути тільки Почайна чи її відгалуження.

На карті І. Ушакова 1695 року Почайна ще виглядає як рукав, який відокремлювався від головного річища нижче Вишгорода, перетворював на острів значну частину Оболоні і приєднувався до Дніпра вище Подолу. В наступні віки Почайна втрачає зв'язок з Дніпром у верхній частині і перетворюється на струмок, що приймає стік правих допливів та заплавлених озер і боліт після повені. Однак, у попередні віки ще на стадії рукава Почайна неодноразово змінювала своє річище, розгалужувалась, залишала «відрізані» меандри. Про це свідчить складна мережа заплавлених знижень на північний захід від Подолу у вигляді колишніх річищ, боліт, озер. На жаль, послідовність їх функціонування, як активних річищ, зовсім не досліджена, а уявлення про їхнє розташування можна отримати лише з давніх карт.

Таким чином, не викликає сумнівів існування у певний час давнього русла між Подільською ділянкою заплави та корінним берегом. Питання полягає лише у визначенні часу «вмирання» цього русла. Час «вмирання» ми розглядаємо з моменту перетворення його на затоку і проходження фаз обміління і заростання болотною рослинністю до поховання під пролювіальними відкладами.

Одним з ефективних методів узагальнення і уточнення цих матеріалів та виявлення просторово-часових закономірностей їхньої стратиграфії є метод профілювання. В залежності від предмету дослідження, профіль може бути ландшафтним, геоморфологічним, гідрологічним, археологічним, але завжди стратиграфічним, а в нашому випадку — обов'язково комплексним.

Для досягнення найкращих результатів дослідження стратиграфії Подолу лінія профілю 2 була проведена майже по вододілу пасма, що простежується в сучасному рельєфі у напрямку від Київських гір до Дніпра, і в основі якого лежить давній конус виносу (рис. 14).

Особливо важливо, що найближчі до плато культурні шари мають найнижчі висотні позначки найдавнішого культурного шару. Це ще один аргумент на користь існування давньоруслової улоговини між заплавленим Подолом і підшовою схилу плато.

Незалежно від того, що являла собою ця уловина в X ст. і, напевно, у попередні століття (діючий рукав, затоку чи болотне зниження), вона перехоплювала стік Глибочиці та інших струмків та джерел і спрямовувала їх попід горами вниз до Дніпра (рис. 19, див. вклейку).

Активна фаза Почайни під Київськими горами могла існувати до X ст. На реконструйованій картосхемі цього періоду (рис. 19, див. вклейку) показано і невелику протоку, яка сполучає Почайну з Дніпром. Таких проток, особливо під час паводків, вистачало на дніпровській заплаві, але саме ця в X ст., після відокремлення «Старої Почайни» і перетворення її на затоку, стала головним річищем Почайни і межею Подолу з півночі, саме цей етап відобразив М. Сагайдак у своїй реконструкції [155]. Це підтверджують і археологічні дані. Північний захід Подолу Києва починає активно заселятися (поява планувальної міської структури) тільки з середини — другої половини XI ст.

Протягом X ст. «Стара Почайна» пройшла, згадані раніше, головні фази «вмирання». Саме з цього століття почали інтенсифікуватися процеси освоєння Київського плато вздовж Дніпра, головним чином, містобудівного та сільськогосподарського. Це дало початок прискореним процесам денудації, переважно у вигляді ерозійних процесів (денудація — сукупність процесів руйнування гірських порід на поверхні земної кори і перенесення продуктів руйнування здебільшого на нижчий рівень, де вони відкладаються під впливом різних факторів — діяльності води, вітру, зміни температури, льодовиків тощо. Внаслідок денудації рельєф стає плоскогорбим і рівнинним [10, с. 73]). У зв'язку з чим почав збільшуватися твердий стік Глибочиці, Юрківського струмка та безпосередньо зі схилів плато та Почайни.

Поступово «Стара Почайна» під схилами почала заповнюватися наносами,

мілинами, особливо біля місць впадіння струмків, відновлюючи зв'язок з діючим річищем Почайни лише під час водопіль, як у 945 р. У тому ж X ст., за літописом, у 955 р. [100, с. 61; 79, стб. 51] згадується, що на Почайні розміщався порт, де протягом довгого часу могли перебувати, розвантажуватися, навантажуватися і ремонтуватися судна. Така ситуація передбачає існування затишного затону, а не протоки з стрімкою течією.

Глибочиця створювала вузький водотік на частково замуленому та заболоченому зниженні колишнього русла Почайни. Цей водотік вливався до затону, поступово наповнюючи його намудом та зменшуючи в розмірах. Ймовірно, що згадуваний в цій статті «Ручай» і був цією ділянкою Глибочиці. Не виключено, що назва «Ручай» стосувалася всієї Глибочиці від її витоку до затону, який наприкінці X ст. значно скоротився (рис. 20, див. вклейку).

Як видно з результатів профілювання, з X ст. і до кінця давньоруського періоду середній рівень поверхні Подолу зріс на 5 м і більше. Вочевидь, що накопичення відкладів відбулося не за рахунок водопіль. Адже на сусідніх ділянках заплави відкладення алювію було мінімальним. Найбільше накопичення відкладів спостерігається в присхловій частині Подолу, а найменше з боку Дніпра, що не відповідає законам накопичення алювію. Крім того, в розкопці Житнього ринку зафіксовано зростання поверхні за згаданий період більше як на 6 м, але вже прошарки X ст. залягають вище рівня максимальних водопіль.

Всі ці факти вказують на домінуючу роль пролювіального процесу в зростанні поверхні Подолу. Таким чином, можна вважати доведеним, що конус виносу, який перекидає подільську заплаву, почав формуватися наприкінці X ст. та інтенсивно зростає і в наступні віки.

Головним джерелом надходження пролювію була Глибочицька балка, в басейні якої проводилося будівництво фортифікацій, церков, палаців, житлових споруд, облаштування узвозів, схилів, винищення природної рослинності та руйнування ґрунтового покриву. В таких умовах будь яка довготривала злива призводила до катастрофічних наслідків.

Конус виносу Глибочиці на початку XI ст. уже сягав середини Подолу, але ще не виходив понад рівень максимальних водопіль (рис. 21, див. вклейку). На схемі видно, що давньоруслова улоговина похована під пролювіальними відкладами на відстані кількох сотень метрів. Синхронні викиди пролювію з ярів і балок під час катастрофічних злив можуть перекидати значні площі заплави. Відомі сучасні приклади таких катастроф. Так, у 1903 р. викид пролювію з Хмелянського яру на Канівщині повністю перекинув і загатив Рось. Після того вона змінила русло і стала вливатися в Дніпро майже на 10 км південніше. Глибочиця в цей період ще могла порізати собі русло між відкладами пролювію до затоки і далі до затону.

Протягом XI—XII ст. площа конусу виносу Глибочиці зросла втричі, а значна частина його поверхні піднялася над рівнем максимальних водопіль утворивши пролювіально-алювіальну псевдотерасу (рис. 22, див. вклейку). Це надало можливість використання більшої частини Подолу протягом всього року, будівництва мурованих храмів, а в наступні віки стати головною частиною міста.

Доля Глибочиці-Ручая у цей період досить складна. Надходження наносів до затону з її течією з перспективою його остаточного замулення — проблема зрозуміла для багатьох зацікавлених осіб і державних інституцій того часу, а тому могла бути вирішена шляхом блокування старого русла і облаштування нового. Технічні можливості для цього були. Були і тимчасові русла на конусі виносу.

Течія Глибочиці могла бути спрямована на північ до діючого річища Почайни, але з ризиком замулити важливий водний шлях, який згодом все ж перестав діяти і перетворився на болото. Які чинники у даному разі були вирішальними, можуть відповісти наступні дослідження.

Варіант другий — регулювати напрямки течії струмка вздовж конусу виносу у напрямку до Дніпра. При зростанні конусу виносу формується мережа тимчасових водотоків у формі віяла, які з часом замулюються. З часом формуються новий висотний ярус і нова гідромережа.

У стабільні періоди одне з русел стає постійнодіючим. Однак такий сценарій

можливий лише в чисто природній ситуації без втручання людини і забудови території. Але в межах уже забудованого Подолу його мешканці не могли пустити цей процес буквально на «самотік». Можна припустити, що головне (постійне) русло Глибочиці-Ручая намагались утримувати в стані магістрального каналу, коригуючи його русло і укріплюючи береги, що підтверджується археологічними даними [208]. Підлаштовували русло під забудову і підлаштовували забудову під русло.

Під час екстремальних паводків Глибочиці-Ручая насичений зваженими частками потік переливався через укріплення берегів і розливався на значні відстані від русла, насамперед провулками, а іноді й за паркані. Можливо, саме це мав на увазі А. Занкін, коли писав, про закрутлену форму парканів на кутах садиб [59]. Якби там не було, періодично, хоч і нерегулярно, розливи підвищували рівень поверхні Подолу і найбільше на перших десятках метрів від головного русла. Підвищення дна русла врешті-решт призводило до ситуації, коли струмок вже протікав не найнижчими, а найвищими каркасними лініями рельєфу. Це явище спостерігається на всіх річках, які несуть велику кількість зважених часток, і береги яких укріплені дамбами. В цих випадках повені завжди небезпечні можливими катастрофічними наслідками, проривами дамб, а інколи й змінами русла. Як уже згадувалося, подібні події відбувалися з руслом і валами Глибочиці 1839 р. після довготривалої зливи. Те саме зафіксоване на Канівщині для русел яружних струмків, що протікають через села. *«Во время ливней русла оврагов иногда прорывают насыпные валы и заливают плоскую равнину, оставляя на полях (огородах) толщу илистых отложений»* [33].

На гіпотетичній реконструкції (рис. 22, див. вклейку) показано русло Глибочиці-Ручая, яке прямує до Дніпра конусом виносу (узагальнений напрямок), та можливі напрямки тимчасових водотоків та русла Глибочиці. Для їхньої гіпотетичної реконструкції слушно задіяти дані археології Подолу: Житній ринок, 1973 р. — фіксація ручаю з гідротехнічними конструкціями; вул. Волоська, 17—19, 1974 -1975 рр. — ру-

чай; вул. Хорива, 30, 1985 р. — конструкції; вул. Хорива, 40, 1985 р. — конструкції; вул. Спаська, 21, 1987 р. — ручай і конструкції; вул. Волоська, 18, 1987 р. — два ручаї та конструкція; вул. Волоська, 40, 1987 р. (за М. Сагайдаком дана адреса представлена, як вул. Почайнинська, 11 [152, с. 64]) — ручай та конструкція. Сказати напевно, де конкретно проходило русло Глибочиці-Ручая, а де проходили тимчасові русла, що виникли через біфуркацію основного русла, на сьогоднішній день дуже важко (біфуркація полягає в тому, що ріка розгалужується на дві частини, які далі течуть незалежно одна від одної [10, с. 10]). Хоча наявність гідротехнічних конструкцій може бути основним важелем в реконструкції розміщення русла Глибочиці.

Вірогідно, що смуга розвантаження твердого стоку вздовж вказаної траси могла існувати до XVIII ст., коли русло Глибочиці перемістили під оборонний вал [152, с. 11]. За деякими реконструкціями це відбулось в XVII ст. [2]. Однак, зовсім не виключено, що таке могло відбуватися і набагато раніше, навіть в досліджуваний час. Адже технічні можливості для зміни русла струмка завжди існували.

Таким чином, теоретичні положення щодо природно-антропогенного розвитку лесових височин та заплав, використання природничих та історико-археологічних матеріалів, комплексне профілювання території Подолу та картографічне уточнення часових зрізів дали можливість зробити наступні висновки:

- русло Глибочиці слід розглядати в трьох просторових вимірах (балки, заплава, псевдотераса) та в двох часових (переважання природних процесів розвитку до X ст., переважання природно-антропогенних процесів X—XII ст.);
- Глибочиця в своїй балці могла змінювати напрямок русла лише в межах вузького днища, що практично не змінило в досліджуваний час загальну конфігурацію водотоку;
- протягом IX—XII ст. пролювіальні відклади підвищили дно струмка і балки в районі Житнього ринку на 6—7 м;
- поховане русло струмка, виявлене в розкопі на Житньому Ринку, за розміщенням та параметрами однозначно є руслом Глибочиці;

- до X ст. Глибочиця вливалася в Почайну, яка протікала біля підніжжя Київських гір;
- до першої чверті XI ст. Глибочиця протікала дном давньоруслового зниження колишньої Почайни до затону в південно-східній частині Подолу. На цьому етапі її можна ототожнювати з літописним Ручаєм;
- в XI—XII ст. Глибочиця-Ручай протікала в напрямку Дніпра і своїми відкладами формувала пролювіально-алювіальну псевдотерасу Подолу. Археологічні дані, наведені вище, тільки підтверджують цю гіпотезу;
- у давньоруський час, як і в наступні століття, русло струмка регулювалося шляхом будівництва гідротехнічних споруд з укріплення берегів, але катастрофічні зливи паводки руйнували захисні споруди, замулювали і змінювали русло.

Запропонована гіпотеза (вперше висловлена С. Романчуком), крім погляду

автора на розвиток гідромережі у давньоруський час, базуючись на даних розміщення Глибочиці у IX та X ст., дозволяє знову повернутися до проблемних та принципових питань історичної топографії Києва і не тільки. Наприклад, літописне місце розміщення церкви св. Іллі «над ручаєм», виходячи з даної концепції, може бути ототожненим тільки з сучасною церквою Різдва Христового. Не менш цікава дискусія точиться навколо повідомлення арабських авторів про «*остров русів*» [93, с. 208—212]. Зразу необхідно сказати, що ми розділяємо точку зору І. Коновалової про те, що даний сюжет треба розглядати як звід різноманітних повідомлень про русів, в якому не повідомляється про якийсь конкретний географічний об'єкт [93, с. 213]. Але запропонована реконструкція давнього рельєфу Подолу для IX—X ст. показує, що Поділ у цей період міг бути саме островом, тому, на нашу думку, він міг стати частиною збірного образу «*острова русів*» [144].

Розділ III

КОРДОНИ ПОДОЛУ

Вивчення масової забудови Подолу Києва та його планувальної структури неможливе без чіткого визначення меж розселення. Саме із залученням археологічних матеріалів, як надійніших для визначення розмірів стародавнього міста, ми пов'язуємо появу кількох версій щодо розмірів району та принципів його розвитку. За П. Толочком, Поділ займав площу 180 га [230, с. 88]. К. Гупало у 1982 році презентував Поділ XI—XIII ст. на площі 200 га, додаючи, що «*эта громоздкая территория*» була освоєна не відразу і, напевно, відображає максимальну площу Подолу у період найбільшого розквіту міста. Також дослідник, на базі коефіцієнту щільності забудови для середньовічних міст (60—80 %), запропонував методичку вирахування площі, зайнятої безпосередньо під масову забудову. Враховуючи, що територія частково була вкрита ручаями та вулицями, дослідник представив площу житлової забудови Подолу в 120 га [44, с. 107—108]. Здається, така уніфікована форма підрахунку не зовсім підходить для Києва — міста зі складним ландшафтом та особливостями розвитку.

Останнім часом М. Сагайдак неодноразово висловлював думку щодо площі Подолу IX—XIII ст., зайнятої масовою забудовою та планувальною структурою: з останньої чверті IX ст. до 20-х років, або до кінця X ст. — 150 га; з XI до XIII ст. — 180 га [154; 160, с. 60].

Представлені вище версії розмірів Подолу в період з IX до XIII ст. повинні спиратися, насамперед, на дані археологічних джерел, але, на жаль, ми не завжди маємо уявлення про конкретні межі посаду, пов'язані з сучасною топографією. Хоча в одній із робіт М. Сагайдак розробляє принцип заселення території: «*Міська структура формується приблизно одночасно з двох осередків: перший розміщувався між берегом р. Почайни та підніжжям Замкової гори; другий — на території, так званої, Плоскої частини Подолу між Почайною та підніжжям Щекавиці й інших прилеглих гір*» [155, с. 21]. Така прив'язка до місцевості не виглядає остаточною, а швидше виступає як модуль розвитку посаду.

Археологічні дослідження останніх десятиліть дозволили запропонувати власну гіпотезу про межі Подолу Києва, і, власне, про його площу (розміри)

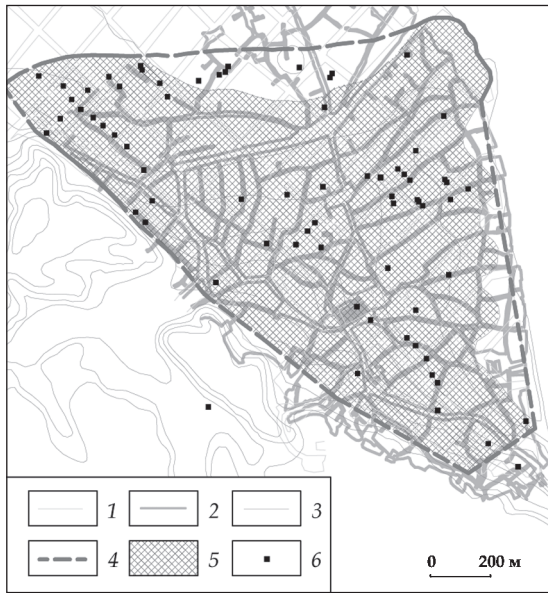

Рис. 23. Кордони заселення Подолу

Умовні позначення: 1 — сучасні квартали Подолу; 2 — вулиці 1803 р.; 3 — лінії висот; 4 — межа Подолу в XII—XIII ст.; 5 — заселена площа Подолу в XI ст.; 6 — місця археологічних розкопів

в давньоруський час. Розкопки Поштової площі 2012—2015 рр. стали знаковими у багатьох питаннях, і, у тому числі, з проблематики історичної топографії. Отримані результати на час написання монографії не суперечать сформульованим раніше реконструкціям та гіпотезам про гідрологію давньоруського Подолу, його межі та площу [203; 144] (рис. 23).

Південь — південний схід (рис. 24, див. вклейку). За відправну точку візьмемо місце де, на нашу думку, розташовувався порт. До проблеми розміщення порту на Подолі зверталися відомі історики Києва минулих століть. М. Максимович та М. Петров вважали, що пристань розташовувалася біля Боричева узвозу, а він, у свою чергу, розміщався, тобто сходив з гори, у тому місці, де стоїть церква Різдва [108, с. 53; 130, с. 102]. І. Іванцов не конкретизував розміщення пристані, але наполягав, що вона була в гавані, утвореній Почайною [77, с. 135]. Спираючись на згадані історичні орієнтири (церква Різдва Христова, Боричів узвіз, кінна поштова станція), ми можемо запропонувати розміщення гавані-пристані в районі сучасної

Поштової площі. Археологічні джерела підтверджують наше припущення щодо локалізації пристані.

Першими повідомленнями з дослідження старожитностей цього району можна вважати дані 1809 р., коли під час закладення фундаментів кам'яної церкви Різдва Христова було відкрито кладовище, яке належало до старого дерев'яного храму [252, с. 33]. Під час земляних робіт біля пам'ятника, збудованого на честь повернення Києву Магдебургського права, у 1938 р. було виявлено досить складну дерев'яну гідротехнічну споруду з дерев'яними висвердленими трубами. Споруда датується початком XIX ст. — часом побудови монументу 1802 р., і, ймовірно, має своє продовження на Поштовій площі [163, с. 43].

Стаціонарні розкопки на цій території вперше були проведені лише у 1974 році під час будівництва лінії метрополітену. Крім археологічного нагляду був проведений стаціонарний розкоп на вул. Сагайдачного, 6 (рис. 24, 1). На ньому зафіксовані кордони декількох давньоруських садиб із зрубними спорудами обабіч струмка (ширина до 4 м) [40, с. 41—42].

У 1997 році на Поштовій площі під час спорудження закладу швидкого харчування проводилися археологічні дослідження, в результаті яких давньоруські шари не були виявлені (рис. 24, 2). Зафіксовано культурні нашарування першої половини XIX ст., в яких досліджено три горизонти дерев'яних конструкцій загальною потужністю до 1,6 м. Враховуючи невелику площу ділянки розкопу, існує декілька версій реконструкції цих споруд. Автори досліджень пов'язують знайдені об'єкти з трьома рівнями дерев'яних мостових або підлог будівель [297]. Це дозволило провести умовну лінію, яка, можливо, відповідає території «вне града», яка не входила в систему вуличної мережі та планувальної структури давньоруського Подолу.

Взимку 2004—2005 рр. проводилися рятувальні археологічні дослідження на захід від фунікулера за адресою вул. Сагайдачного, 15 (рис. 24, 3). На жаль, високий рівень ґрунтових вод став на заваді проведенню повноцінних археологічних робіт. Тому дослідження ділянки зводи-

лося до виявлення стратиграфічної ситуації та геоморфологічного аналізу. В межах котловану було обстежено південно-східну та північно-східну стінки. Під час археологічних робіт знайдено уламки давньоруського керамічного посуду кінця XI — початку XII ст. У північному куті котловану були виявлені залишки дерев'яної конструкції — можливо, частини мостової, що дозволяє припускати існування в цьому районі дороги (датування за керамікою — XI—XII ст.). Геоморфологічні дослідження виявили, що культурний шар сформувався в умовах перезволоження ґрунту (на поверхні мереля) та його наростання за рахунок делювіального перерозподілу гумусованого матеріалу вниз по схилу. Ця ділянка була розташована на краю стрімкого уступу до заплави Дніпра [304]. Відсутність культурних шарів давньоруського часу на іншій території розкопу дозволяє використати ці дані для виявлення гіпотетичної лінії міського заселення у цей період.

Але найінформативнішими, в контексті нашого дослідження, були результати розкопок на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а у 2007 році, де зафіксовані потужні дерев'яні конструкції, які прослідковані на всій площі ділянки у напрямку південного сходу (рис. 24, 4). Нижні горизонти цих укріплень датуються серединою XI ст. Алювіальні прошарки між будівельними горизонтами маркують повені, під час яких дерев'яні конструкції замивалися

піском. Після чергового паводку зводили нові яруси конструкцій (рис. 25).

Є декілька версій призначення вищезгаданих конструкцій [68, с. 50—52; 64].

1. Вони мали укріплювати берегову лінію та захищати південний край Подолу від повеней. Схожі укріплення берега вже траплялися (1984 р.) на вул. Хорива, 40 [152]. Вони простежені у чотирьох горизонтах XI ст. та в одному горизонті XII ст. В. Зоценко пов'язує їх з огорожею міського некрополя XI ст., який примикав до конструкцій з північного заходу. Спорудження ряжів було викликано постійною загрозою затоплення цвинтаря під час повеней. Подібні загорожі від намивів у вигляді парканів відомі за даними розкопок західнобалтійських середньовічних міст, наприклад, Хайтабу [152].

2. Окрім загороджувальної функції забудова, можливо, переслідувала мету штучного підняття берегової поверхні над рівнем води. Але зведення шести горизонтів дерев'яних конструкцій заввишки понад 2 м не змінило ситуацію. Ділянку час від часу заливало. Наприкінці XI ст. на найбільш критичному відрізку дерев'яні конструкції (горизонти № 1 та 2) були розібрані й був прокопаний дренажний канал (рис. 26).

Це підтверджують свідчення геоморфологів. Характер згаданої ділянки заплави визначається найнижчим (за течією) розташуванням відносно до всієї території

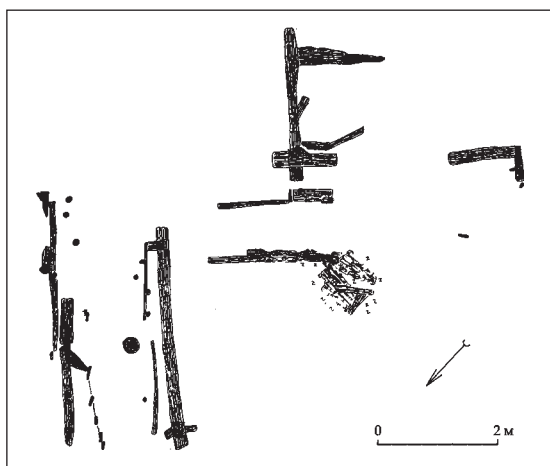

Рис. 25. План конструкцій XI ст. на Набережно-Хрещатицькій, 1-а

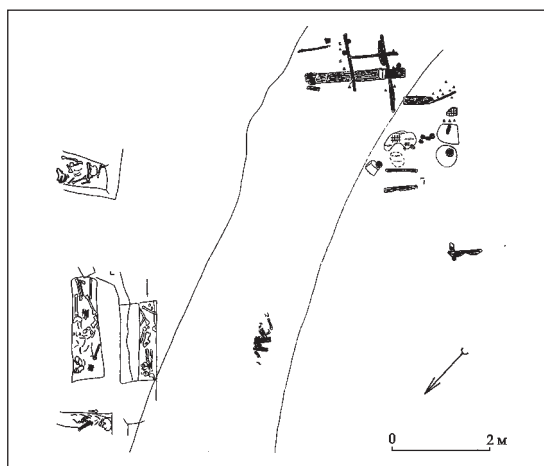

Рис. 26. Дренажний канал кінця XI ст. на Набережно-Хрещатицькій, 1-а

Подолу. Характер урвищ правого берега свідчить про їхнє підмивання русловим потоком. Ця частина русла поступово трансформувалася в рукав, заболочену улоговину, яка могла зберегтися до останніх століть існування Київської держави. Саме вищезгаданий дренаж мав відводити воду з ділянки, яку було засипано ґрунтом, привезеним зі схилів, розташованих в районі фунікулеру.

На користь наявності у вищезгаданому районі пристані свідчать виявлені корабельні деталі, знахідка шматку мармуру, а також численні залишки водоростей. Зафіксований невеликий дерев'яний храм XI—XII ст. та кладови-

ще містилися в системі порту. Храм, на нашу думку, виконував функцію портової церкви.

Зафіксовані ряди стовпів на ранньому етапі освоєння цієї території (рис. 27) багато в чому нагадують конструкції, які виявлені під час дослідження Ризької гавані XII—XIV ст. У XII ст. берег р. Даугави на місці гавані не був укріплений. Біля берега зафіксовані кінці вбитих паль, а також простежені місця паль у материках. Таким чином, першопочатково зводилися мости-причали для кораблів та лодій. Ряди паль розміщалися приблизно за 2 м одна від одної, що вказує на ширину мостків причалу (рис. 28) [249, с. 121].

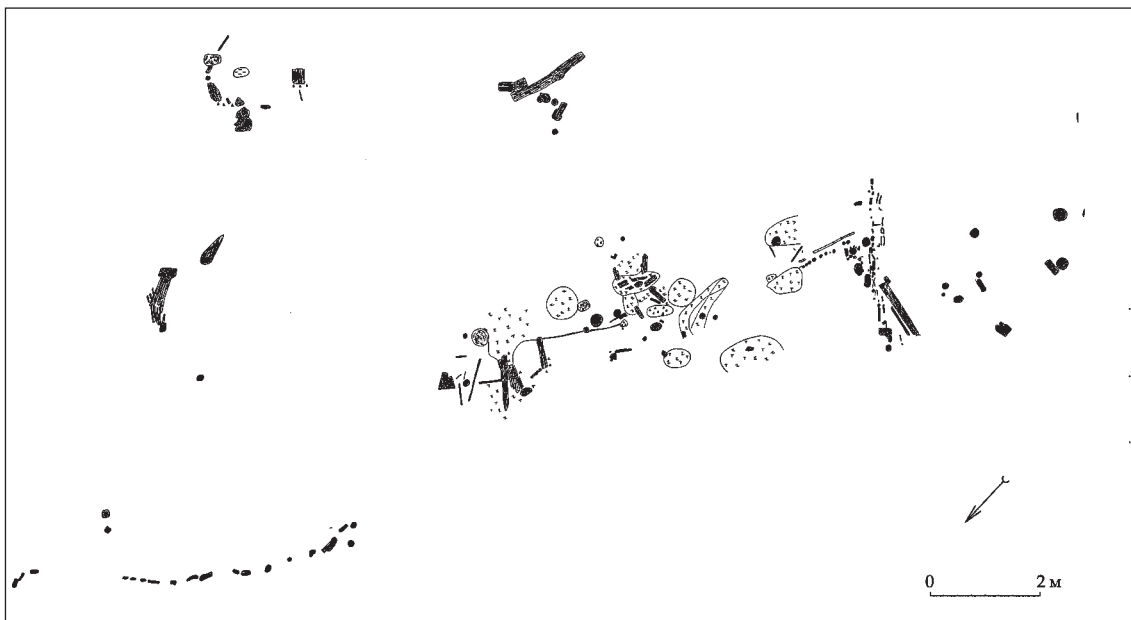

Рис. 27. План розміщення об'єктів першої половини XI ст. на Набережно-Хрещатицькій, 1-а

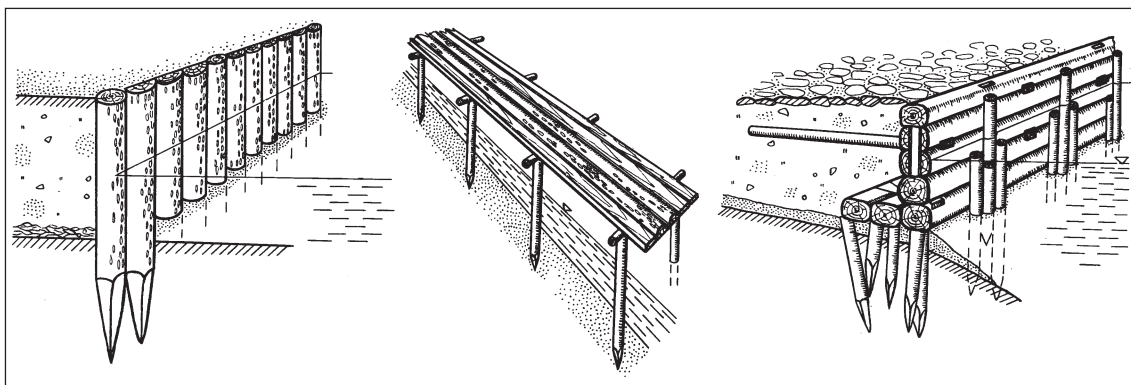

Рис. 28. Реконструкція берегових укріплень Ризької гавані у XII—XIV ст. (за А. Цауне)

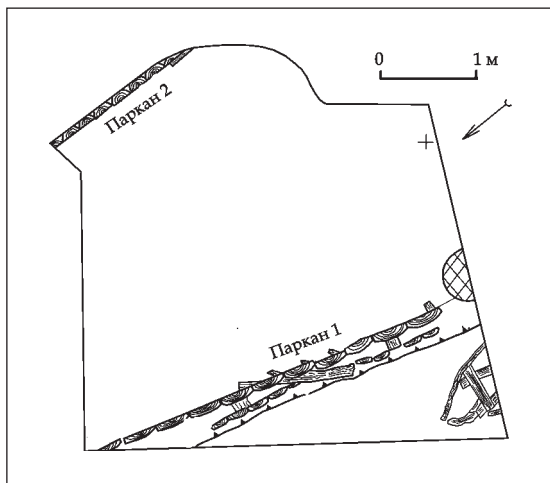

Рис. 29. Поштова площа, 2015 р. Паркани № 1 і 2

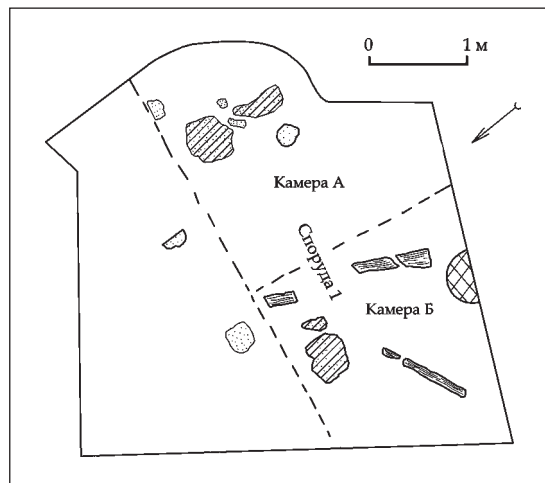

Рис. 30. Поштова площа, 2015 р. Споруда 1

Така аналогія у майбутньому стане в нагоді як для реконструкції причалу в системі порту, так і для самого порту на київському Подолі. Особливо через вкрай мінімальну інформацію щодо давньоруських пристаней-причалів та портів. Можна виділити дослідження Виповзова [180], Гнездова [115], Шестовиці [179].

Протягом 2010–2011 рр. Центр археології Києва ІА НАН України проводив археологічні дослідження за адресою вул. Сагайдачного, 1 (рис. 24, 5). Зафіксовано культурні нашарування з об'єктами XVIII–XIX ст. Найбільш цікавими об'єктами виявилися колодязь-розподільник та дерев'яний настил мостової. Колодязь накопичував в собі води, які стікали з гори, і через патрубок вони виходили за трасу Олександрівського узвозу (Володимирський узвіз). Таким чином, вказана конструкція виконувала роль дренажу під мостовою [211; 314]. Давньоруські шари відсутні.

Узимку 2012–2013 рр. проводилися археологічні дослідження за адресою Сагайдачного, 6 (рис. 24, 6). Було зафіксовано шари XII – першої половини XIII ст., відкрито низку давньоруських об'єктів. Особливу увагу привертає знахідка поховання заможної жінки з інвентарем (скроневі кільця, каблучка та іконка Ісуса Емануїла) [72]. Відкриття поховання підтверджує версію про розташування в цій частині Подолу сакральної зони (парафіальної церкви з цвинтарем) [66].

У період 2012–2013 рр., під час будівельних робіт, зона Поштової площі була археологічно обстежена, і лише в одному випадку був розбитий стаціонарний розкоп. Невелика кількість давньоруського матеріалу та наявність культурного шару давньоруського періоду лише в одній траншеї та у декільках шурфах (в основному по трасі вул. Боричів Тік) підтверджували загальноприйняту думку про периферійність цієї ділянки Подолу у цей період.

Узимку 2014–2015 рр. проводилися дослідження на Поштовій площі (рис. 24, 8). Ця ділянка розташована південніше, ніж місця інших стаціонарних розкопок, практично, вона є однією з крайніх південних координат, тому інформація, отримана під час її дослідження, набуває особливого значення і цінності. Крім об'єктів XVII–XIX ст., на невеликій площі були зафіксовані культурні шари давньоруського часу – XI–XIII ст. Необхідно сказати, що знаходження в цьому місці шарів періоду Київської Русі було, почасти, несподіваним для багатьох спеціалістів. Але і фіксація, на перший погляд, традиційних для масової забудови та планувальної структури дерев'яних конструкцій поставила багато питань.

1. Чому комплекс дерев'яних конструкцій, який ми реконструювали як паркани, існує тільки у XII ст.? (рис. 29). У XIII ст. паркани зникають і на їхньому місці з'являється споруда № 1, яка є частиною склоробного виробничого

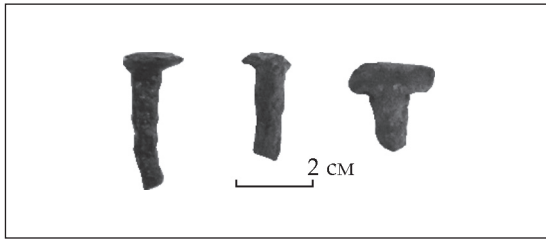

Рис. 31. Лодійні заклепки з розкопок Поштової площі 2015 р.

- комплексу (рис. 30). А враховуючи тезу про незмінність розміщення у планувальній структурі Подолу парканів (і не тільки) [212], така ситуація виходить за рамки стандартної.
2. Невеликий простір (від 3 до 6 м) між двома паралельними лініями парканів вважається проїжджою частиною, тобто вулицею. Але в нашому випадку відсутні основні ознаки ґрунтової (залишків мостової не зафіксовано) вулиці: колії та щільність ґрунту. Крім того, відсутнє зображення будь якої вулиці на цьому місці на картах 1695 та 1803 рр. Звичайно, це не є основним показником для відмови від ідеї про дорогу що з'єднувала Поділ з Верхнім містом, але останні дослідження давньоруської вуличної мережі підтверджують її зв'язок з вуличною мережею початку XIX ст. [200; 262; 263]. Тому відсутність такого зв'язку може наштотувати на думку, що зафіксовані конструкції є частиною припортових споруд, вигляд яких нам не відомий.
 3. Колекція матеріалу різноманітна і не вказує на явну присутність житлово-господарських комплексів. Знахідки лодійних заклепок більше свідчать про використання даної місцевості у системі припортових споруд та гідротехнічних конструкцій. Аналогії зафіксовані при розкопках Шестовиці (рис. 31). Це дуже важливо для ідентифікації порту, тому що «одним из факторов, позволяющим частично восстановить механизм функционирования порта, является набор предметов» [107, с. 133].

Тому зробити висновок, чи входила дана територія у склад території Подолу з його регулярною планувальною структурою, ми зможемо тільки після подаль-

ших досліджень на Поштової площі, але отримання більших, хоч і не прямих доказів про існування порту в безпосередній близькості від неї стають дуже корисними в нашій роботі.

Таким чином, історико-археологічні дані дозволяють припустити, що пристань розташовувалася в природній гавані, яку утворила річка Почайна, ймовірно, між сучасними вул. Боричів узвіз та територією Поштової площі. Крім пристані, саме тут існували приміщення, де «купцы могли останавливаться на отдых, чинить или менять средства передвижения, продавать свои товары и приобретать продукты местного населения» [109, с. 430]. Чіткіший кордон, якщо і можна буде провести, то тільки після подальших досліджень на Поштової площі.

Південь — південний захід. З цього боку Поділ обмежений горами: Старокиївською, Замковою, Шекавицею та Юрковицею. Але навіть в цьому випадку археологічні дані дозволяють більш точно окреслити межу розселення мешканців Подолу у давньоруський час. Відправними точками для підрахунку слугуватимуть тільки ті розкопи, в яких зафіксований давньоруський шар.

Відштовхуюмося від умовного кордону півдня — південного сходу Подолу й проводимо межу по вулиці Боричів Тік. Археологічні дослідження на цій вулиці не завжди мали однозначні висновки щодо давньоруських шарів. Так, на розкопі на вул. Боричів Тік, 9-а зачистка підрізки схилу виявила фрагменти перевідкладеного давньоруського культурного шару потужністю 0,10—0,25 м. Шар датований знахідками фрагментів кераміки XII ст. Питання: чи він є залишками місцевого культурного нашарування, чи змивом з Михайлівської частини міста, залишається відкритим. Покажемо те, що цей шар був перекритий горизонтами нежилого «баласту», тобто життя тут перервалося ще за часи середньовіччя [307]. Дослідження 2011—2012 рр. на Адріївському узвозі показали наївність середньовічних культурних шарів доби пізнього середньовіччя лише на ділянці між перетинами з вулицями Покровська та Боричів тік [313].

Просуваючись на захід, кордон проходив біля підніжжя Замкової гори. На

жаль, цей район не можна назвати достатньо дослідженим. Шари Київської Русі зафіксовані на вул. **Хорива, 4** та на широковідомих розкопках **Житнього ринку**. Чи могли розміщатися житлово-господарські комплекси безпосередньо на схилах гори? Напевно, ні: принаймні розкоп, що отримав шифр **Андріївський узвіз, 14—16** [308], показав, що тераса на схилі Замкової гори належала до господарської периферії садиби кінця XVIII — початку XX ст., але раніших свідчень не зафіксовано.

За браком археологічних даних межа заселення між Замковою горою та Шекавицею проведена умовно. Ми використовуємо інформацію з декількох розкопів на вул. **Верхній Вал** [309] (рис. 32). Серед шести розкопів 2006 року тільки розкоп 5 дав інформацію щодо наявності об'єктів давньоруського часу. Це багатоярусна споруда № 3 та господарська яма № 1, які частково були зруйновані пізньою спорудою № 1. Також на розкопі зафіксовані залишки обгорілих дерев'яних конструкцій, чіткий характер їх встановити не вдалося. Погана збереженість конструкцій унаслідок падіння горизонтів не дозволяє впевнено їх інтерпретувати. Можна припустити, що це були наземні споруди. Матеріали з давньоруських горизонтів належать до XII—XIII ст. Нижче давньоруських горизонтів зафіксовано потужний масив суглинку, рівень якого знижувався в північно-східному напрямку.

Дослідження 2010 року підтвердили попередні висновки про заселеність цієї ділянки тільки на кінець XII — початок XIII ст., для більш ранніх періодів даних поки не існує. Можливо, велика кількість виробів із каменю (оселків та пряслець) певним чином вказує на виробничу спрямованість цього району, але прямих свідчень немає. Для XV—XVI ст. не зафіксовано поселенських структур, проте, в цей період тут проведено перше нівелювання поверхні. Воно пов'язане з горизонтом № 3 та функціонуванням рову № 1, коли були частково зрізані більш ранні шари. Також через рів № 1 пройшов делювіальний потік, який розмив горизонти в центральній частині ділянки. Загалом для цього періоду зафіксовані наслідки

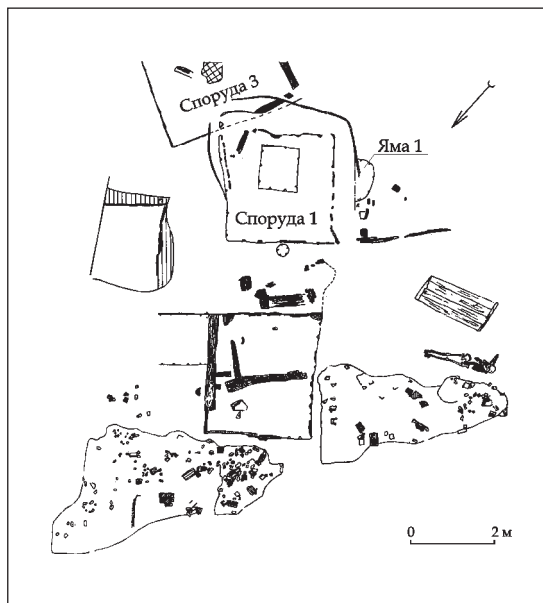

Рис. 32. План розкопу на вул. Верхній Вал, 4, 2006 р.

активної геологічної діяльності — рівчак, змиви та деформації ґрунту. На наш погляд, ця зона не була задіяна у період формування планувальної структури Подолу. А вже з її розвитком ця територія використовувалася, але не під регулярну житлово-господарську забудову, яку ми простежували на розкопках Житнього ринку.

Розвиток планувальної структури у західному напрямку на сьогодні важко реконструювати не тільки через брак великої кількості археологічних досліджень. Складний ландшафт межигір'я, Глибочиця — водний потік, зміна русла якого тільки на фазі вивчення, делювіальні наноси — все це вимагає комплексного дослідження. Фіксація садиби XIII ст. на вул. Воздвиженській, 25 [88] лише підтверджує вище сказане. Саме її існування не викликає сумнівів, але виникає питання, чому вона поодинокі і не є частиною кварталу. Тобто, цю садибу можна вважати окремою одиницею, власник якої був заможним торговцем (на що опосередковано вказують матеріали розкопок) і, можливо, займав високе соціальне становище. Але він, напевно, не був киянином, йому важливо було (чи для його торгових справ) проживати у Києві, а придбати

ділянку було неможливо, враховуючи щільну забудову району та те, що садиби належали одним родичам протягом декількох поколінь.

Далі кордон простежується за лінією Ярославського провулку — іде паралельно вул. Фрунзе, впритул до підніжжя схилів межигір'я Щекавиці та Юрковиці. Наявність елементів планувальної структури та масової забудови давньоруського періоду підтверджують стаціонарні розкопки в цьому районі: Ярославський провулок, 1/3, 4 і 7/9; вул. Щекавицька, 7/10; вул. Введенська, 4; вул. Фрунзе, 15 і 23/25. Даних про можливе заселення схилів гір не існує. Більше того, розкопки на Ярославському провулку, 7/9 та 1/3 [67] дозволили простежити межу заселення, а на розкопі на вул. Фрунзе, 23/25 зафіксовані гідротехнічні конструкції, які споруджувалися для стримання делювіальних потоків зі Щекавиці.

Захід — північний захід (рис. 33, див. вклейку). Кордон в цьому районі має фіксувати стовп'я — єдина фортифікаційна конструкція давньоруського періоду на Подолі, що згадувалася в літопису.

Перед тим як намагатися виявити місцеположення стовп'я, треба чітко усвідомити, що воно собою являло. У словнику І. Срезневського ми знаходимо значення стовп'я — огорожа, стіна («собирабельное от слова столы, столбы, колонны») [190, с. 579]. В літописі неодноразово трапляється «столпье» і слово означає одну і ту ж конструкцію — «ограду», «стіну», дерев'яний частокіл [9, с. 157—180]. В сучасній науковій літературі відомо декілька звернень до цієї проблематики [112]. Серед них ми виділяємо декілька принципів позицій: Ю. Моргунова [114, с. 235], який вважав «стовп'я» довготривалою спорудою на відміну від М. Котляра [96, с. 163]. У вітчизняній літературі відома робота В. Козюби, де він представив існуючі інтерпретації значення лексеми *столпье* [89]. Вчений дійшов висновку, що означена лексема є збіркою від слова *столпъ*, тобто, цим терміном називалася певна сукупність стовпів — від двох до невизначеної кількості [89, с. 43]. Підсумовуючи, В. Козюба дає власну реконструкцію конструкції стовп'я: вертикальні колоди чи напівколоди значної (2,5—3,0 м) висо-

ти, що вимагало заглиблення її основи до 1,5 м. Археологічні дослідження огорож Печерського і Дмитріївського монастирів підтверджують подібне значення лексеми «*столпье*» [89, с. 49].

Таким чином, можна з впевненістю сказати, що згадувана у літопису лінія стовп'я є оборонною дерев'яною конструкцією з вертикально поставлених стовпів (колод). У нашому випадку вона захищала Поділ з північно-західного боку. М. Закревський зображує лінію стовп'я на реконструйованому плані 988—1240 рр. [58, л. 2] (рис. 4). Вона, на його думку, містилася в північно-західній частині Подолу і йшла від гори Юрковиці, далі перетинала Юрковицький ручай, і ще далі на схід їхні траси розходяться та впираються у русло Почайни. М. Петров описує оборонну лінію, яка складалася з валу, і пов'язує її початкове призначення із захистом поселення, яке розташовувалося на північ—північний захід від давньоруського Подолу і лише потім «с передвижением общественной и торговой жизни Киева на юг, на старый город и нынешний Подол», оборонна лінія могла слугувати для захисту північної частини Подолу, а не для Плоскої частини [130, с. 268]. Цілком погоджувався з дослідником К. Щероцький: «В древности Подол имел свои укрепления. С севера его защищала болотистая Оболонь и вал со “столпьем”. С запада — Старокиевские укрепления, с юга яры» [252, с. 130]. І. Іванцов не тільки підтверджує дані попередніх дослідників, а й вказує більш конкретно місце розташування стовп'я: «Спочатку, Поділ був зовсім не укріплений. Коли почали будуватись боярські двори, двори великих купців, його було трохи укріплено. Ця дерев'яна огорода була зроблена по Юрківському струмку від Кирилівських гір до Почайни, а може, й далі до Дніпра, як зазначає літописець» [77, с. 225]. Можна відмітити, що на першому етапі вивчення цього питання, дослідники були не просто згодні з існуванням західної оборонної лінії Подолу, а й, вказували приблизно її місцезнаходження — по лінії Юрковецького ручая. Необхідно відмітити, що жоден з вищезгаданих дослідників не спирався на археологічні джерела.

На 1976 рік в науковому товаристві існувала точка зору про розміщення стол-

пія на лінії, яка не доходила до сучасної вулиці Оболонської, хоча автор цієї тези погоджувався з тим, що археологічно ці укріплення не досліджені [227, с. 81—82]. Треба зауважити, що припущення дослідника базувалося на мінімальній археологічній інформації про цей район, станом на середину 1970-х років.

У перекладеному Л. Махновцем «Літописі Руському», в географічному покажчику, ми знаходимо пояснення розташування стовп'я: *«Стовп'я, дерев'яна стіна із стовпів (дубових) на валу, що захищала Подолля з північно-східного боку і тягнулася від Юрковиці понад правим берегом Йорданського потоку до Почайни і Дніпра; нині — лінія від Юрковиці, від вул. Нижньо-Юрківської через район між вул. Юрківською і Ратманського до затону і Дніпра»* [102, с. 534].

На 1991 рік, враховуючи археологічні дані, отримані під час дослідження північного заходу Подолу, опорними пунктами поширення культурного шару є ділянка на вул. Межигірській, 41, ближче до гір, на ділянках вул. Костянтинівська, 61; вул. Фрунзе, 51—55. Там виявлено міську забудову XI—XIII ст. Найвірогіднішою лінією укріплень вважали трасу Юрковицького ручая, в самій зоні його проходження. Як можливий варіант розташування стовп'я, М. Сагайдак пропонує розмістити його на вул. Костянтинівській, 61, де у 1988 році виявлено тин із вертикально вбитих грубих колод [152, с. 29].

Невеликий історіографічний огляд дає нам можливість простежити версії з XIX до кінця XX ст. щодо місцезнаходження лінії стовп'я. Практично всі дослідники вважають, що західний кордон Подолу розташовувався по лінії Юрковицького ручая. На сьогодні ручай, як водна артерія, не існує. Струмок витікає з удолья, розташованого між горами Юрковиця і Щекавиця. Далі протікає під вулицями Юрківською і Нижньоюрківською. Раніше він впадав у річку Почайна, а після її злиття з Дніпром — у Гавань. Струмок почали закривати в колектор ще в кінці XIX ст., але повністю будівництво підземної комунікації закінчилося вже в 1909 році. Також в колектор була поміщена ліва притока струмка Юрковиці — Турець [186].

Звичайно, важко сказати, де проходило русло ручая в давньоруський час з точністю до кількох десятків метрів, але ми маємо результати його можливої фіксації на невеликій ділянці. Дані з розкопок 1991 року за адресою вул. **Юрківська, 12/59** дозволяють стверджувати, що дана ділянка на початку XIII ст. входила у межі міської території: на ньому зафіксоване садибне планування [276, с. 17]. Житлово-господарські комплекси розміщалися поруч з потужним водотоком [276, с. 18]. Таким чином, ми отримуємо підтвердження того, що русло ручаю як в давньоруську епоху, так і в новий час могло відхилитися на десятки метрів. В такому випадку ми не можемо брати версію щодо будівництва «стовп'я» за лінією водної артерії. Хіба що таке будівництво було тимчасовим, і в один з періодів незмінності русла оборонна лінія проходила саме по ньому.

Єдина можливість ідентифікувати місце оборонної конструкції — це зробити аналіз даних з усіх розкопів у цьому районі на предмет наявності культурного шару давньоруського часу. І, якщо такі дані є, то визначити, чи несе він у собі елементи міської планувальної структури — паркани (які були межами садиб) та вулиці. Оскільки саме вулично-садибна система притаманна міській території, фіксація її елементів може бути репером для виявлення кордонів Подолу (і відповідно лінії стовп'я) в середині — другій половині XII ст. Навіть припускаючи існування забудови за оборонною лінією, ми не маємо підтверджень збереження міської планувальної сітки.

Розкоп 1988 року, що знаходився за адресою вул. **Костянтинівська, 61**, був представлений як можливе місце фіксації стовп'я [152, с. 29]. Згадані конструкції, за даними авторів звіту, є виключно огорожею садиб. Близько 50 ям діаметром 0,25—0,50 м, про які згадували як ймовірну конструкцію стовп'я і які були запуснені з верхніх шарів, належать до післямонгольського періоду [265, с. 16]. Виходячи з цих даних ми не можемо вважати, що оборонна лінія проходила саме через це місце. Але дуже важливим є те, що ми фіксуємо елементи міської масової забудови та господарської діяльності (споруди № 3, 4, господарські ями, відкриті

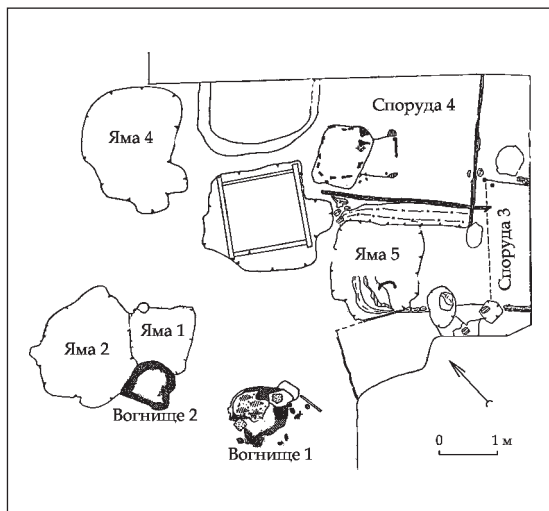

Рис. 34. План розкопу на вул. Костянтинівській, 61, 1988 р.

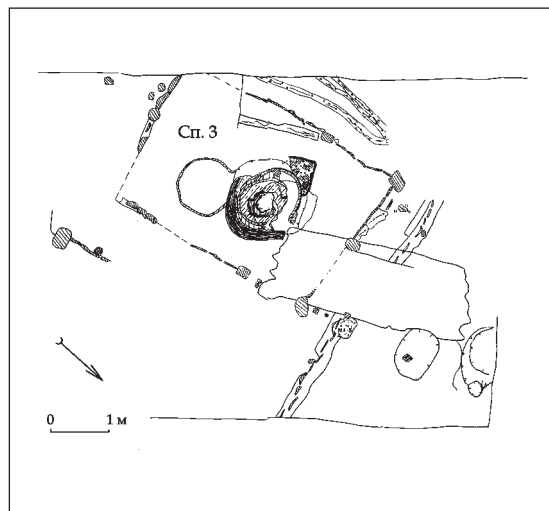

Рис. 35. План розкопу на вул. Костянтинівській, 55, 1988 р.

вогнища) досліджені в одній з крайніх західних координат Подолу, і тим самим відсуваємо «стовп'є» на захід (рис. 34).

У тому ж році проводилися дослідження на вул. Костянтинівській, 55. Давньоруські шари там датуються серединою — другою половиною XII ст.

Будівля № 3 виявлена під вугільно-попільним прошарком на глибині 3,40—3,45 м від рівня сучасної поверхні. Очевидно, будівля була наземною, каркасно-стовповою. Являла собою в плані прямокутник, розмірами 3,75 × 2,75 м, орієнтований стінами по сторонах світу, по кутах були вбиті (або вкопані) дерев'яні стовпи-колоди. Ще кілька стовпів укріплювали стіни будівлі (по одному — біля північної та південної стіни, і по два — біля західної та східної). Конструкція стін складалася з вертикально поставлених, щільно підігнаних одне до одного надвоє напівкогод. За 0,5 м від західної стіни зафіксовані три однаково зорієнтовані смуги деревинного тілину з вкрапленням вуглинок — можливо, сліди колод або дошок, що лежали тут. Ще одна дерев'яна конструкція прослідкована за 1,2 м від східної стіни будівлі № 3 — вбиті в алювіальний пісок щільно підігнані, вертикально поставлені дошки, які можна вважати конструкцією паркану [265, с. 13—14].

Була зафіксована частина міської садиби, яка існувала протягом століття, збері-

гаючі планувальну традицію забудови [265, с. 46] (рис. 35).

Цей розкоп також підтверджує наявність планувальної міської мережі в цьому районі. У 1989 році проводилися археологічні дослідження на вул. Оболонській, 4. Отримані результати дозволяють стверджувати про заселеність цієї території вже з другої половини XI ст. Більше того, фіксація міжсадибних парканів та майстерень (косторізне, бронзолivarне та виробництво з виготовлення пряселць), що розміщувалися на садибах, може свідчити, що це — частина міського ремісничого кварталу [83; 266, с. 68]. Таким чином ми можемо припустити, що лінія стовп'я проходила на захід від вул. Оболонської.

У 1989 році досліджувалася ділянка за адресою вул. Межигірська, 43 (див. далі, рис. 42; 61; 77). В результаті була з'ясована топографія околичної частини Подолу, характер планування кварталів і садиб. Реконструйована картина господарської діяльності жителів досліджених кварталів, яка носила явно ремісничий характер. Заняття місцевих мешканців сільським господарством, принаймні, в широких масштабах, виключається: на всій площі не виявлено практично жодного сільськогосподарського знаряддя. До того ж прилегла територія була «непригодна для сільського господарства ввиду сильної її обводненості» [275, с. 43].

Підтвердження про заселеність цього району не раніше XI ст. ми отримуємо також з висновків звіту про дослідження на вул. Ратманського, 3-а (сучасна вул. Введенська). Дані дозволяють зробити висновок про те, що на цьому місці існувала планувальна структура, де садиби об'єднані в квартали. Дослідники відмітили, що конфігурації кварталів залежали від топографічних особливостей місцевості [286, с. 90]. У 1989 році проводилися також дослідження на вул. Оболонській, 6, де зафіксовані культурні шари XI—XIII ст. з елементами масової забудови [292].

У 1993 році археологічні дослідження були проведені за адресою вул. Оболонська, 12 на двох ділянках (Р-1 та Р-2). На ділянці Р-1 були зафіксовані залишки двох садіб середини XII — першої половини XIII ст. Вони відокремлювалися парканом з плах. У садибах, крім жител та господарських споруд, розташовувалися виробничі комплекси. Ми маємо ще одне підтвердження існування в цьому районі міської планувальної структури, яка з'явилася не раніше початку XII ст. [157; 171].

У липні 2003 р., ближче до рогу вулиць Фрунзе та Юрківської, виявлені *in situ* підмурки давньої будівлі значних розмірів. Було встановлено, що це рештки тринавного, чотиристовпного храму розмірами 19,53 на 14,77 м [155, с. 6—25] (див. далі, **рис. 82**). Матеріал, отриманий з цього розкопу, дозволив М. Сагайдаку повернутися до теми місцезнаходження стовп'я: *«Як можна спостерігати, дець тут пролягала лінія міських укріплень — “столпие”. Це була дерев'яна огорожа з великих дубових об'єктів — саме такі окремі знахідки, виявлені тут при проведенні будівельно-земляних робіт, дозволяють уявляти вказану конструкцію, яка закривала прохід по долішній частині прирусованої тераси з північного заходу»* [155, с. 6—25]. Дослідник, використовуючи літописну статтю про розміщення двору «Лихачеві поповъ», робить припущення, що священик, про якого йде мова, міг бути настоятелем нововідкритого храму на вул. Юрківській, 3.

На вул. Оболонській, 7 зафіксовано сім ярусів вуличної мостової, нижній ярус датується другою половиною XII — початком XIII ст. [265]. Це, безумовно, підтверджує заселеність цієї території з XII ст.,

та незмінність розташування і функціонування цієї, однієї з головних, вулиці протягом шести століть (хронологічні рамки існування мостової). Більше того, ми можемо з впевненістю казати про особливий соціальний статус мешканців цього району (мається на увазі те, що дерев'яні мостові на Київському Подолі не досить поширене явище, одже, можливо, цей район заселяли заможні кияни).

На вул. Фрунзе, 23/25 у 2008 році зафіксовані житла, господарські та виробничі комплекси, які, безумовно, входили до складу садиби (див. далі, **рис. 63**). Враховуючи площу розкопу і відсутність при цьому парканів, ми можемо припустити, що це була не просто садиба, а «двір» великої площі. Існування цих комплексів припадає на кінець XI — середину XII ст. Близькість даної місцевості до Юрковицького ручая, і, відповідно, до лінії «стовп'я», дозволяє нам припустити, що це могли бути згадані у літопису двори відомих киян [196].

Якщо розглядати територію, де гіпотетично могло розміщатися стовп'є, необхідно обов'язково навести місця стаціонарних розкопів, де не зафіксовані не тільки об'єкти планувальної структури та масової забудови, але й відсутній давньоруський шар.

Розкоп за адресою вул. Оболонська, 43/47, 1988 р. виявив, що дана ділянка у давньоруський час являла собою частину заболоченої заплави р. Почайни [280, с. 20], яка не була заселена й розташовувалася, найвірогідніше, поза градом (**рис. 33, 1**).

Вул. Туровська, 25. Результати розкопу 1991 року мають велику цінність, для виявлення кордону на півночі Подолу (**рис. 33, 2**). Глибина котлованів на різних ділянках різна: А та В заглиблені на 3,0—4,5 м, а Б на 5,2—5,5 м.

У західній стінці ділянки А в алювіальних відкладах простежено ложе водойма заглибшки 3,7 м від рівня сучасної денної поверхні з півночі на південь. Найвища точка — 1,3 м, за 20 м від краю його глибина сягала 3,5—3,6 м. В нижній частині заповнення містився шар сірого гумусованого піску потужністю 0,4—0,5 м. Над ним розташовувалися шари піску різної морфології.

На ділянці Б на глибині 3,0—4,3 м під піском залягав шар важкої супісї з включенням великої кількості мулу та рослинних залишків коричнево-зеленого кольору. З цього рівня супісї на глибину 1,5—2,0 м були запуснені дубові палї діаметром 0,3—0,4 м. *«Вместе со сваями в подстилающие слои были занесены обломки кирпича кремово-розового цвета. По словам рабочих, сваи располагались в несколько рядов в шахматном порядке, образуя прямую линию, которая приходится на южный берег ложа водоёма, и, возможно представляли собой остатки берегового укрепления»* [280, с. 110].

У піску з глибини 5,0—5,1 м зафіксована дерев'яна конструкція прямокутної форми. Зберігся нижній вінець, що складався з поділених навпіл соснових колод діаметром 0,3—0,35 м, пласким боком повернутих до середини. Довжина південної стїни — 7,5 м. На її кінцях розміщалися пази завшиїшки 8—9 та заглибшки 10 см, в які запаковувалися перпендикулярні стїни. Їх довжина була більше ніж 2,7 м.

Матеріал не виявлено не тільки всередині конструкції, а й у шарі, з якого вона запущена. На думку авторів звіту: *«можно отнести сооружение к древнерусскому времени»* [280, с. 111]. Більше того, мова йде про якусь водойму, яку сміливо поєднують з об'єктом зафіксованим В. Даниленком у 1969 році на вул. Оболонській, 25 [280, с. 111]. Залучаючи дані тільки стратиграфії, не можна бути цілком впевненим щодо датувань зафіксованих конструкцій давньоруським часом. Але глибина залягання дає можливість з цим погодитися. Для нас цікавим є висновок авторів про розміщення водойми, берега якої були укріплені рядами. Тобто, напевне, ця територія не входила у планувальну структуру району, але можливо, використовувалася під деякі господарські потреби.

Вул. Оленівська, 2, 1992 р. У котловані на глибині 3,7 м від сучасної денної поверхні виявлені відклади шаруватого делювіального піску, у якому знаходилися кахлі [276] (рис. 33, 3). На такій глибині у цьому районі зазвичай фіксується давньоруський шар.

На вул. **Юрківській, 30** у 1997 році дослідники дійшли висновку, що протягом XI—XII ст. визначальними чинниками

формування мікрорельєфу були інтенсивні алювіальні та делювіальні процеси, що перешкоджають господарському освоєнню території [276] (рис. 33, 4).

Вул. Введенська, 35, 2005 р. Загальна глибина стратиграфічного розрізу у котловані складала 5,2 м (рис. 33, 5). З позначки 1 м зафіксовано шар чорного гумусованого суглинку з великою кількістю щепи, кераміки та фрагментів шкіряного взуття. З позначки 3,9 м починалася череда прошарків: оглеєного піску, гумусованого суглинку, темно-сірого суглинку, світло-сірого піску, темного піску, супісї до рівня 93,78 м за БШВ. Нижче залягав потужний шар (0,9—1 м) алювіального піску. Під ним — шар піску 0,15—0,2 м, слабогумусований пісок 0,15 м, під ним починався наступний шар піску та ґрунтові води. Серед прошарків автори розкопу виділили декілька горизонтів. Нас цікавить горизонт 3, потужністю 0,2—0,3 м, в якому зафіксований паркан, що відгороджував простір від болота, де було зафіксовано дитяче поховання. Знахідок не виявлено. Автори звіту за стратиграфією та декількома фрагментами кераміки відносять горизонт до XII ст., але при цьому згадують: *«Так же были несколько фрагментов керамики которые могут быть отнесены к XV — XVI вв. Однако их привязка к конкретному горизонту проблематична»* [303]. Існуюча інформація не дозволяє залучити досліджені шари до давньоруського періоду.

Вул. Оленівська, 23, 2013 р. (рис. 33, 6). Загальна площа будівельного котловану складала близько 6000 м², позначка дна котловану новобудови складала 94,50 м за БШВ, загальна глибина складала близько 2,5 м. Археологічні дослідження 2013 р. підтвердили інформацію історичних та картографічних джерел про заселення цієї ділянки Подолу не раніше другої половини XIX ст. В результаті археологічного обстеження ділянки новобудови зафіксовані культурні шари другої половини XIX—XX ст. Територія, де розташований котлован, в ландшафтному відношенні є заплавою Дніпра, перекритою кількадеметровим шаром переміщеного матеріалу. Цей матеріал являє собою суміш і окремі лінзи різноманітних пісків і глин, з яких складені київські пагорби, та будівельного

і побутового сміття, що походить зі зруйнованих споруд.

Для городництва заплавні ґрунти, завдяки достатній гумусованості та зволоженості, являють собою цінний природний ресурс. У заплаві, в залежності від рівня ґрунтових вод, формуються дернові, лучні, болотні ґрунти та перехідні варіанти (луго-болотні). Треба зауважити, що згадані ґрунти набули своїх сучасних рис в результаті багатовікового господарського використання. Заліснені в природному стані заплави стали регульованими пасовищами і сінокосами, вочевидь, ще до давньоруської доби.

Вул. Волоська, 62, 2014 р. (рис. 33, 7). Археологічні дослідження 2014 р. підтвердили інформацію історичних та картографічних джерел про розповсюдження міської масової забудови на цю ділянку Подолу не раніше другої половини XIX ст. В результаті археологічного обстеження ділянки новобудови зафіксовані культурні шари другої половини XIX—XX ст. Глибина розвідувальних траншей (до позначки 92,75 м за БШВ) не дозволила зафіксувати можливих нашарувань середньовічного періоду. Стратиграфія представлена сильногумусованими лучно-болотними ґрунтами темно-зеленого та чорного кольорів. Відсутність матеріалу XI—XVIII ст. вказує на незаселеність цієї ділянки Подолу у вказаний період.

Виходячи з припущення, що елементи міської планувальної структури підходили впритул до «стовп'я», ми можемо казати, що оборонна лінія не завжди прилягала до Юрковицького ручая, і в своїй північній частині розташовувалася на схід від нього. Хоча такий висновок можна робити тільки за умов точної фіксації русла ручая, а враховуючи періодичність зміни русел водних потоків у давньоруський час, така реконструкція здається проблематичною.

На жаль, не зважаючи на велику кількість розкопів у цій зоні Подолу, їхня площа є досить незначною у порівнянні з площею району. Але, тим не менше, ми можемо гіпотетично окреслити територію, де він розташовувався, спираючись на історичні та археологічні дані. Вони дозволяють нам вважати, що крайня західна координата міської сітки для

XII ст. розміщала за сучасною вул. Юрківською і, відповідно, оборонну лінію ми можемо розмістити за місцем розкопу на вул. Костянтинівській, 61. При цьому крайня північно-східна точка, за якою могло знаходитися стовп'я, не виходить за межі розкопу на вул. Оболонській, 43/47. Поєднуючи ці точки, ми отримуємо лінію, на якій, можливо, воно розташовувалося. Запропоноване розміщення, практично, повторює зображення стовп'я на мапі М. Закревського. Але враховуючи, що цей план не є інструментальним, то для реконструкції місцезнаходження оборонної лінії на топоплані не може бути прийнятим. Тому, на наш погляд, буде доречним використовувати мапу Києва 1803 року. На цій мапі житлові квартали в північній та північно-західній частині Подолу розташовані під кутом на північний схід від сучасної вул. Юрківської, і саме під таким кутом ми бачимо розміщення стовп'я стосовно Юрковицького ручая на мапі М. Закревського (**рис. 4**). Таким чином, ми можемо запропонувати наступну реконструкцію розміщення лінії стовп'я: біля підніжжя гори вона не виходила за сучасну вул. Оленівську, далі перетинала вул. Юрківську (і десь у цьому місці перетиналася з Юрковицьким ручаем), далі повертала на схід і перетинала вулиці Межигірську та Оболонську й примикала до р. Почайни, простягаючись паралельно вул. Турівській (**рис. 33**). Звичайно, це тільки гіпотеза, яка базується на археологічних даних. Вказати більш точні координати оборонної лінії стовп'я можна лише за умови її археологічної фіксації [196].

Північ — північний схід. З цього боку Поділ омивався р. Почайною. На сьогодні ми можемо впевнено казати про наявність культурного шару давньоруського часу на трасі вул. Набережно-Хрещатицька, починаючи від перетину з «лінією стовп'я» до перетину з вул. Боричів узвіз. Така впевненість базується на багаторічних археологічних наглядах під час будівельних робіт в районі цієї вулиці [202; 203; 210].

Прийняття даних кордонів визначає площу території Подолу, яку займала планувальна міська структура та масова забудова, принаймні з другої половини XII ст., — близько **150 га**. Ці дані ми пропонуємо вважати максимальними

розмірами Подолу в давньоруський час. Звичайно, посад не одразу займав таку площу на початковому періоді виникнення планувальної міської структури і, напевно, мав декілька етапів у своєму розвитку. Спроба виділити один з етапів була зроблена під час нанесення подільських могильників давньоруського часу на геодезичний план [71, с. 259] (див. далі, **рис. 75**). Серед кількох груп виділялась одна, в яку входили могильники, що розміщувались на території, яка через заболоченість та загрозу повеней вважалась непридатною для життя. З розширенням міста ці кладовища зникають, а на їхньому місці виникають житлові квартали. Для визначення таких об'єктів був запропонований термін «**окраїнні могильники**».

При порівняльному аналізі розміщення цих могильників на сучасній карті з топографічною виявилось, що вони розташовані практично на одній ізолінії, що відповідає 98 м за БШВ. Ми можемо зробити висновок, що в один хронологічний період по лінії ландшафту на одній висоті, розміщалися могильники, які внаслідок розширення міста зникли. У Києві, як і у багатьох інших давньоруських містах, ранні могильники розташовувалися поза межею житлової зони. Ця інформація дає нам право стверджувати, що територія за згаданими кордонами у напрямку північного заходу Подолу не входила в цей період в міську житлову зону. Отже, у другій половині XI ст. площа Подолу могла мати до **130 га (рис. 23)**.

Розділ IV

КОНСТАНТИ ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПОДОЛУ

1. ДОРОГИ ТА ВУЛИЦІ

Дороги та вулиці є найважливішими елементами планувальної структури міста нарівні із фортифікаційними спорудами, торговими площами, культовими спорудами та палацами. Розглянемо найвідоміші та найпоширеніші тлумачення цих термінів. І. Срезневський в словнику давньоруської мови на основі літописних джерел дає досить широкий спектр визначень вулиці: «площадь», «проход между рядами домов», «как деление города в Новгороде», «ход, проход», «врата», «ряд» [188, с. 1196]. Для дороги визначення в цьому словнику просте та універсальне: «дорога» — путь [188, с. 707]. У словнику сучасної української мови ми маємо таке визначення дороги та вулиці: «вулиця — обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння, або — два ряди будинків із проїздом, проходом між ними» [181, с. 785]; дорога — смуга землі, по якій їздять і ходять, або смуга, що лишається як слід після руху кого-, чого-небудь, або місце для проходу, проїзду [182, с. 378].

Проблематика вуличної мережі Києва давньоруського часу розроблена недостатньо, насамперед, через брак археологічної інформації. До останньої чверті ХХ ст. дослідники ставилися досить обережно щодо цього питання [77, с. 277]. Як фінал досліджень Київського Подолу впродовж 1970-х років вийшла низка статей, в яких певна частина уваги присвячена садибно-вуличній системі Подолу Києва. В них, з одного боку, пропонувалося реконструювання планувальної сітки Подолу давньоруського періоду на базі міськобудівельної схеми плану 1695 р. [2, с. 93], а з іншого боку, висловлювалося обережне ставлення до будь-яких паралелей — «вопрос о сохранении древнерусских традиций в планировке Подола XVII—XIX вв. пока остаётся открытым» [45, с. 51].

Важливість вирішення проблем розвитку давньоруської вуличної мережі важко переоцінити. П. Толочко в одній із робіт характеризував шляхи та дороги в Київській Русі, розглядаючи систему доріг не як «абстрактную путевую паутину, а как живую систему, функционирование которой поддерживалось усилиями общерусских и земельных властей» [234, с. 316]. Незважаючи на те, що згадані транспор-

тні артерії з'єднували міста і країни, для нашого дослідження такі паралелі є дуже корисними та інформативними. М. Сагайдак запропонував реконструкцію місця розташування «першої вулиці» Подолу Києва на ранньому етапі формування міста [259, р. 157].

Археологічна фіксація проїжджих частин міста є складним процесом, який потребує знання особливостей пам'ятки (геоморфології, історичної топографії) та проведення ретельного аналізу письмових, картографічних та археологічних джерел. Саме таку послідовність має застосовувати дослідник під час дослідження середньовічних вулиць та доріг.

Морфологія проїжджої частини.
Мостові. Перший рівень фіксації проїжджих частин, звичайно, це коли дані історичної топографії, геоморфології та письмових джерел співпадають з візуальним спостереженням безпосередньо на розкопі. Мова йде про фіксацію мостових. «Мостовими» ми називаємо ті ділянки, де зафіксовані будь які залишки дерев'яних конструкцій. Необхідно сказати, що збереженість дерев'яних конструкцій давньоруського часу Києва не йде у порівняння зі станом збереженості деревини, наприклад, давнього Новгорода. На Неревському розкопі було зафіксовано 28 рівнів мостових. Хронологічні рамки нашого дослідження аналогічні датуванню ярусів з 13 (40-і роки XIII ст. — 20-і роки XIII ст.) до 28 (середина X ст.) [94, с. 44—137]. Збереженість органіки навіть дозволила зробити аналіз порід дерева, з яких виготовлені конструкції. Так, в мостових Пробійної вулиці переважає сосна, доля якої складає понад 70 %, зокрема, в помостах 91 % плах виготовлено саме з сосни. Доля ялини складає близько 28%, ялинові колоди йдуть, в основному, на пристрій опорної конструкції для вуличного настилу — лаг і підкладок. У ранніх ярусах мостової X—XI ст. відмічено використання дубових колод [191, с. 133—144]. Деякі дерев'яні конструкції на розкопах Києва, у кращому разі, репрезентують їхні відбитки. Наприклад, дослідження у «місті Ярослава» 1981—1982 рр. виявили дерев'яну мостову, на що вказують поздовжні відбитки лаг завдовжки 1,5—2,0 м, завтовшки 0,3 м. У ширину вкладалися

шість таких лаг, які перекривалися поперечними колодами. Загальна ширина вулиці — 6 м. З обох її боків містилися дерев'яні вимостки-хідники для пішоходів завширшки 0,4—0,5 м. Від вимостки залишилися сліди дерев'яних обополів. Глина в цьому місці (уздовж розкопаної проїжджої частини дороги) сильно обпалена. Уздовж обох боків вулиці розміщався дерев'яний паркан [159, с. 409].

Грунтові дороги. Якщо візуально не фіксуються дерев'яні конструкції мостових на потенційному місці розміщення вулиці або дороги, дослідники мають виходити з наступних критеріїв фіксації: утрамбований шар з пробитими коліями, завширшки близько 0,05—0,15 м, завглибшки до 0,1 м. Колії утворювалися в результаті постійного руху гужового транспорту. Глибина колій підкреслює тривалість використання даної вулиці.

Паркани. Наступним потужним репером для фіксації вулиць є розміщення парканів обабіч дорожнього полотна. Висновки із досліджень парканів Подолу Києва, враховуючи такий потужний статистичний масив, можуть бути застосовані не тільки для Верхнього Києва, але й для інших давньоруських міст. Вони свідчать про обов'язкову присутність парканів при фіксації таких археологічних комплексів як вулиця [200].

Дренаж. Одна з ознак вулиць — дренажні (гідротехнічні) траншеї, що слугували для відведення води від дорожнього полотна. Такі випадки зафіксовані у «місті Ярослава» у 1981—1982 рр.: обабіч дороги простежені дренажні канами, їхня ширина — 0,7—1,0, глибина — 0,6—0,8 м. Вони тягнулися вздовж досліджених ділянок вулиці та повертали на відрізок, де на вулицю виходив провулок з проїжджою частиною завширшки 3 м [159, с. 408—409]; на Подолі на вул. Сковороди, 14—16, 2006 р. зафіксована вулиця, обмежена з північного боку парканом, який має дві паралельні лінії котлованів, що свідчить про перебудову конструкції паркану. Перед ним зафіксовано дві канами розмірами приблизно 0,8 × 4,5 м, які, на думку авторів, виконували роль дренажу (рис. 36; 37) [69, с. 14—17].

Рівень давньої денної поверхні. Ще одним з показників проїжджої частини є

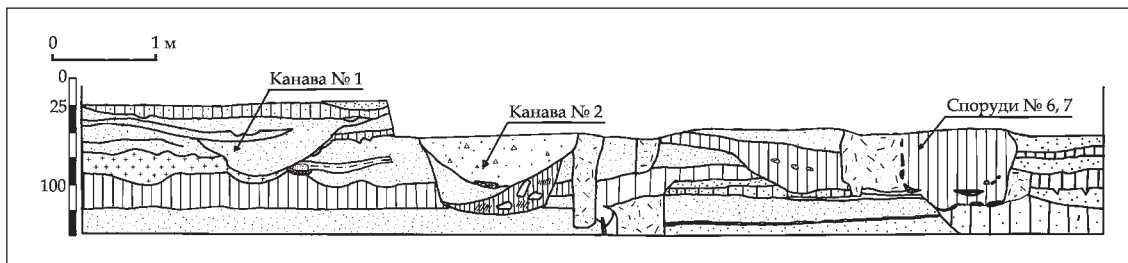

Рис. 36. Стратиграфічний розріз дороги з розкопу на вул. Григорія Сковороди, 14–16, 2006 р.

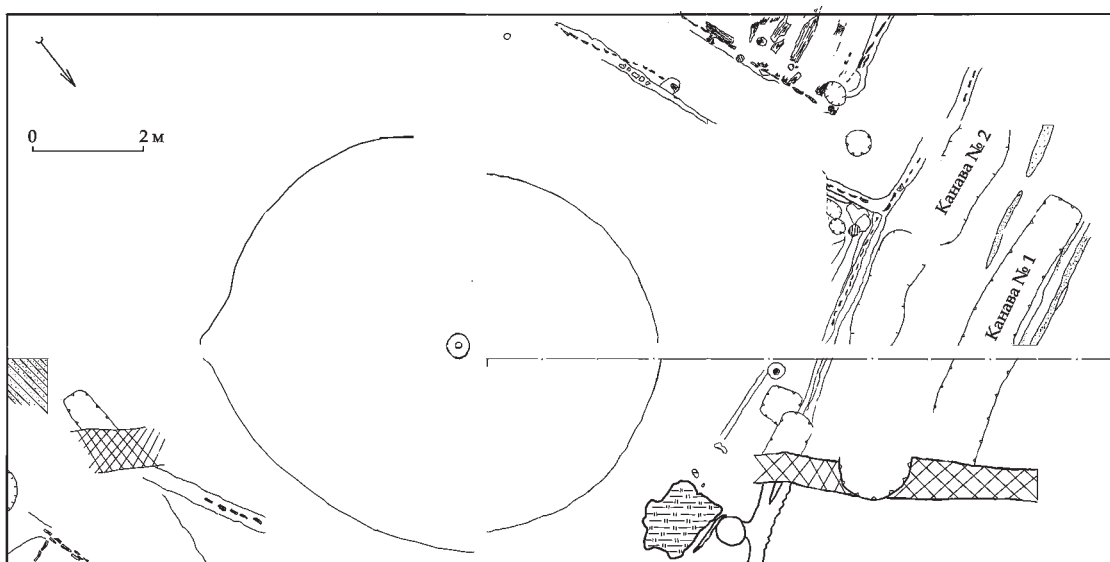

Рис. 37. План розкопу на вул. Григорія Сковороди, 14–16, 2006 р.

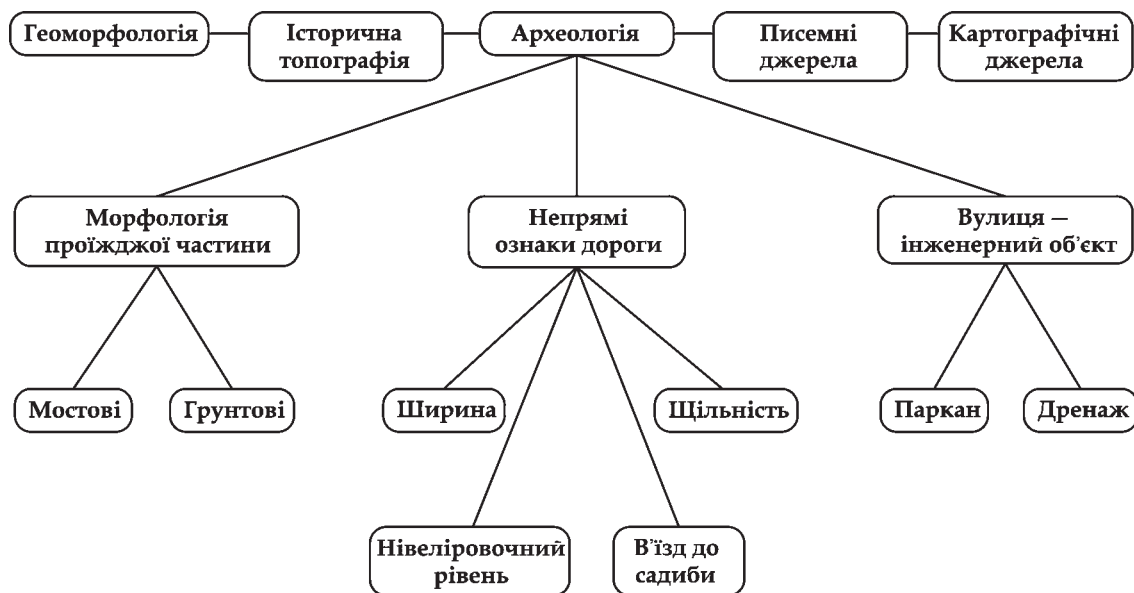
рівень давньої денної поверхні дороги стосовно площі садиби одного хронологічного періоду. Як правило, він значно нижчий, від 0,1 до 0,3 м. Це пов'язано з тим що дорожнє полотно більше укатане транспортом та утрамбоване, ніж територія житлово-господарського комплексу садиби.

Ширина дороги. Вулиці як у Києві, так і у Новгороді, поділялися на «головні» та «другорядні». Ширина вулиць у середньому складала: головних — від 4,5 до 6 м; другорядних — від 2,4 до 3,7 м (рис. 38) [200, с. 250].

Тому, якщо фіксується горизонтальна переривчастість культурного шару на ширину близько 2,5 м, ми можемо розглядати дану ділянку як можливий відрізок проїжджої частини (це дуже важливо у тому випадку, коли немає інших даних і

Рис. 38. Ширина давньоруських вулиць на прикладі розкопок Подолу Києва

дослідження проводяться на невеликих площах).

Забутівка в'їзду до садиби. У випадках, коли зафіксовані кордони садиби з житлово-господарськими комплексами з одного боку і ворітний в'їзд у вигляді, як мінімум, переривчастості паркану на довжину не менше 2,4 м з іншого боку, ми можемо прогнозувати розміщення вулиці за межами садиби. Інколи такий в'їзд більш чітко відокремлюється за характером своєї поверхні. У «місті Ярослава» на одному з відрізків вулиці, уздовж її південного боку, розчищена широка кам'яна вимостка завдовжки до 7 м і завширшки 4 м. Викладена вона з уламків каменя, плінфи, шматків цем'янки, шиферу і кісток тварин на добре утрямбованій сірій лесовій підстильці завтовшки до 0,15 м [21, с. 51—52].

Щільність ґрунту. Коли всі вказані ознаки відсутні, або є складнощі з їхньою фіксацією, залишається польова перевірка морфології ґрунту з передбачуваного місця проїжджої частини. Він відрізняється дуже великою щільністю та набагато меншою гумусованістю на відміну від ґрунту з інших ділянок.

Пропонується алгоритм підготовчої та практичної фаз для виявлення таких об'єктів. Підготовчий період включає збір інформації з досліджень ділянки по геоморфології, історичної топографії, іс-

торії археологічних досліджень території, писемних та картографічних джерел. Під час археологічних досліджень основними ознаками проїжджих частин є морфологія, ширина, щільність ґрунту та наявність обабіч парканів та дренажу.

Запропонована методика виявлення та фіксації вулиць і доріг, на наш погляд, може бути універсальною для інших середньовічних міст і не тільки давньоруського періоду. Звичайно, особливості кожної пам'ятки мають велике значення, але основні положення залишаються незмінними.

У Верхньому місті джерельна археологічна база набагато менша, ніж на Подолі. Під час розкопок 1981—1982 рр. у Києві в північно-західній частині «міста Ярослава» було виявлено ділянки головної вулиці міста (близько 85 м завдовжки), що поєднувала його центральний майдан, на якому розташовувалися Свята Софія, із західними («Жидівськими») воротами [21, с. 51—52]. Під час розкопок на Майдані Незалежності у 2001 р. були досліджені фрагменти двох вулиць, що починалися від площі на внутрішньому боці літописних Лядських воріт, та вели до центру міста. Встановлено, що дорога, яка прямувала до Софійського собору, була завширшки 6—7 м, тоді як інша дорога, що прямувала у бік «міста Володимира» — 3,5 м. Слід відзначити стабільність меж вулиць та са-

диб, які збереглися в одних параметрах, незважаючи на досить часті перебудови [159, с. 409].

У нашому дослідженні ми розглядаємо дороги та вулиці X—XIII ст., зафіксовані на Подолі Києва. Всього досліджено 29 відрізків проїжджих частин на 23 розкопках (рис. 39) (табл. 2). Одним з основних завдань даної роботи є виявлення розбіжності чи збігу розміщення давньоруських вулиць та доріг з вуличною мережею на

карті 1803 року. Це стало можливим після нанесення на сучасну картографічну основу всіх археологічно зафіксованих відрізків проїжджих частин давньоруського часу на Подолі Києва.

1. Вул. Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська) — Хорива, 1972—1973 рр. Вдалося дослідити п'ять зрубних будівель, які належали до однієї садиби, та відрізки двох міських вулиць X—XI ст., огорожених дерев'яними парканами (рис. 39, 1).

Рис. 39. Сумісний план Подолу з відрізками досліджених давньоруських вулиць
Умовні позначення: *a* — вулична мережа 1803 р.; *b* — сучасна вулична мережа; *v* — зафіксовані відрізки доріг та вулиць X—XIII ст.

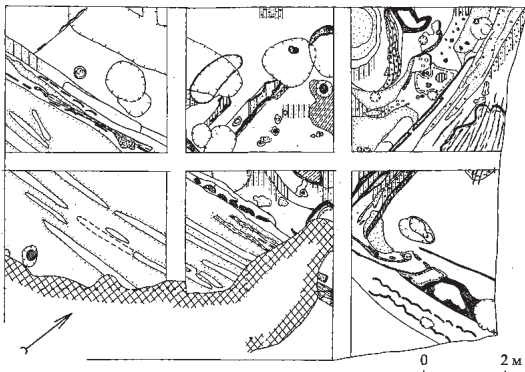

Рис. 40. План розкопу на вул. Волоській, 16, 1987 р. із зафіксованою ділянкою вулиці

Ширина однієї з них, що пролягала вздовж берегової лінії, дорівнювала 6 м, ширина іншої, яка проходила у напрямку від гори до Дніпра, — близько 3 м. На перетині цих вулиць розміщлася садиба. Її будівлі, у свою чергу, розташовувалися вздовж лінії парканів [35, с. 65]. Відрізок вулиці завширшки 6 м збігається з вулицею на плані 1803 року, а відрізок завширшки 3 м повторює напрямок вулиці на цьому плані.

2. Вулиці Верхній та Нижній Вал, 1974—1975 рр. (рис. 39, 2). 1974 рік. Вдалося дослідити частину міської садиби Х—ХІ ст., південно-східний кут якої був обнесений лінією паркану, за яким проходила вулиця. На рівні зрубу № 3 лінію паркану простежено паралельно північно-східній стіні зрубу на відстані 3,2 м, далі, огинаючи східний кут, паркан повертав вздовж південно-східної стіни і проходив за 5,6 м від неї. Вдалося прослідкувати ще одну лінію паркану, паралельну першій, далі на південний схід від зрубу: разом з паралельним парканом вона становила вулицю завширшки близько 3 м [40, с. 40].

1975 рік. Ділянка розташована за 22 м на південний схід від розкопу 1974 року. Дослідженнями нижніх шарів виявлено дві садиби, відокремлені одна від одної вулицею (провулком). Територію садиби обнесено двома лініями парканів, що сходилися майже під прямим кутом. Садиба «В» розташовувалася на південь від садиби «А» і відокремлювалася від неї вулицею завширшки близько 3 м [40, с. 41]. Обидва відрізки збігаються з вулицями на плані 1803 року.

3. Дослідження на вул. Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська) у 1983 р. (рис. 39, 3). За даними польових матеріалів встановлено чітку прив'язку та фіксацію давньоруської вулиці. В траншеї було досліджено декілька зрубів кінця ХІ—ХІІІ ст. За 2 м на південь від них простежено падіння шарів. З обох боків осідання виявлені сліди паркану з дошок. Відстань між парканами складає 3,55 м, що дозволяє припустити наявність вулиці, яка обмежувалася парканами [200; 263].

4. Вул. Волоська, 14—16, 1987 р. У межах розкопу, чітко за лінією схід—захід виявлено рештки вулично-садибної огорожі, що конструктивно складалася з закопаних дошок та плах. Під час дослідження гумусованих горизонтів на південь від лінії огорожі паралельно до неї були зафіксовані заглиблення видовжено-овальної в плані форми, які ми вважаємо коліями дороги; їхня довжина складала від 0,5 до 2,5 м, глибина від рівня виявлення — 0,03—0,15 м [200; 263]. Відрізок вулиці збігається з вулицею на плані 1803 року (рис. 39, 4; 40).

5. Вул. Волоська, 14—16, 1988 р. За вісью схід—захід у південному куті котловану проходив кордон садиби, обмежений парканом, запущеним у рів і спорудженим з напівколот. Простір між парканом та стіною котловану розкопу займав ряд нешироких рівчаків видовженої форми. Ми вважаємо їх коліями проїжджої частини вулиці ХІ—ХІІ ст. Максимально досліджені розміри вулиці — 4,1 × 2,5 м. Досліджений відрізок з'єднується з вулицею, зафіксованою в 1987 році і збігається з вулицею на плані 1803 року [200, 263] (рис. 39, 5).

6. Вул. Оболонська, 7, 1988 р. На ділянці зафіксовано сім ярусів мостової другої половини ХІ — початку ХІХ ст. Залишки четвертого настилу датовані другою половиною ХІІ — початком ХІІІ ст. Відносно верхніх ярусів, він зміщений на північ на 0,75 м. Зафіксовані фрагменти трьох поздовжніх лаг, що являли собою плахи з горизонтально підтесаним зовнішнім боком. Вони простежені на два метри у напрямку із заходу на схід. Ширина лаг — 0,15—0,20 м. Одна з них лежала на переводині, фрагмент якої, розчищений

in situ, чітко перпендикулярний до лаги. Настил знищений під час пожежі. Ширину всього настилу можна уявити за залишками «гнізд» кріплень та слідам відбитків лаг на північ від них — 2,78 м [265; 200; 263] (рис. 39, 6).

7. Вул. Нижній Вал, 43, 1989 р. (рис. 39, 7). Зафіксовано два відрізки вулиць. В стратиграфічному розрізі простежено, як мінімум, чотири яруси дорожнього полотна, що представлені шарами щільного гумусованого ґрунту темно-сірого кольору з вкрапленнями деревинного тліну, вуглинок та відбитками зітлілих дошок. Ширина дороги складала 3,28 м. Даний ярус проїзду підстилав алювіально-делювіальний прошарок потужністю від 15 до 25 см; у верхній своїй частині представлений інфільтруючими лінзами гумусу із замуленими краями. Поверхня нерівна, зі слідами колісних колій та з фрагментами обвугленої деревини на всій площі тракту. У північній частині дослідженого відрізка вулиці прослідковувалися три групи залишків дерев'яних колів, що пересікають проїжджу частину: дві — ближче до узбіччя, третя — в центрі. Коли являли собою залишки деревного тліну з незначними включеннями вуглинок (діаметром 0,10–0,15 м), що містилися у товщі «полушки» дорожнього полотна. На узбіччі вулиці були відмічені невеликі парканні рови завширшки 0,25–0,35 і завглибшки 0,3–0,40 м. Біля північного краю ділянки вулиці на східному узбіччі біля підосви рову був розчищений фрагмент ряжистого укріплення проїжджої частини. Воно являло собою два зітлілі обабочі, з'єднані «в обло», причому один з них був запущений в «полушку» вуличного тракту через рів, а другий — орієнтований уздовж дорожнього полотна (рис. 41). Сліди, вочевидь, такої самої конструкції зафіксовані і з протилежного боку узбіччя. Це вказує на наявність там помосту або іншої тимчасової вуличної дерев'яної конструкції, про що свідчать виявлені колії від колісного транспорту. З обох боків простежені рівчаки паркану завширшки 0,25–0,35 м та завглибшки 0,3–0,4 м [200; 268].

Конструкція мостових як у Києві, так і у Новгороді має схожі риси. На лаги, складені переважно з напівколот (хоча

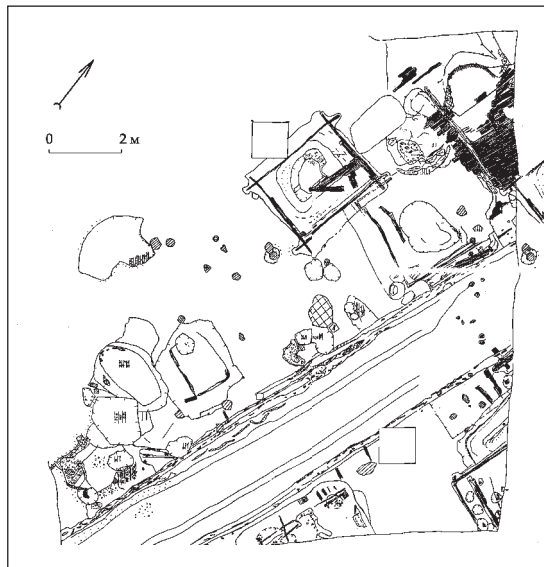

Рис. 41. План розкопу на вул. Нижній Вал, 43, 1989 р.

найраніші виготовляли з кругляка) кількістю від двох до чотирьох (єдиний випадок у Києві, коли, зафіксовано шість лаг [21, с. 51–52]), перпендикулярно вкладали напівколоди або дошки настилу проїжджої частини. На Київському Подолі зафіксовано «гнізда» кріплень настилу до лаг, що кріпилися дерев'яним кілком, який наскрізь проникав крізь них, або кріплення здійснювалося методом вруб-ки «в обло». Ширина лаг складала від 0,20 до 0,35 м. Зафіксовані відрізки вулиць утворюють перехрестя, яке трохи зміщено на схід у порівнянні з планом 1803 року, але чітко зі збереженням напрямку (рис. 39, 7).

8. Вул. Межигірська, 43, 1989 р. Дорога з дерев'яними конструкціями, що збереглися у вигляді тліну. Складалася з двох ярусів. На відстані 3,75–3,85 м було покладено два ряди продольних лаг, на яких перпендикулярно до їхнього напрямку лежали поперечні лаги-бруси за 0,50–0,75 м одна від одної.

На нижній ярус був покладений верхній ярус аналогічної конструкції та з чітким збігом розташування лаг. Дорога з обох боків укріплена шаром в'язкої глини, що лежала у вигляді відкосу. Мостова досліджена у шарі другої половини XI — початку XII ст. Над верхнім ярусом, на південь зафіксовані ряди смуг, орієн-

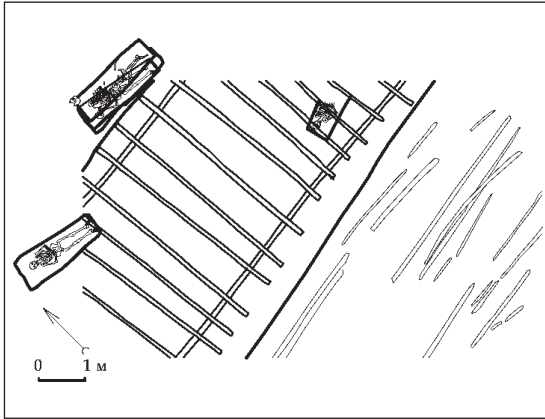

Рис. 42. Мостова з розкопу на вул. Межигірській, 43, 1989 р.

тованих за напрямком дороги. Ширина смуг від 0,12 до 0,18 м. Вони являють собою рівчаки, заповнені світлим піском. Інтерпретувати ці смуги можна як колії, що перекривали мостову. Грунтову дорогу зафіксовано у шарі другої половини XII — початку XIII ст. [200; 263; 275] (рис. 39, 8; 42).

9. Вул. Сагайдачного, 18, 1991 р. Зафіксовано дві лінії парканів, що розміщувалися паралельно одна одній на відстані 4,5 м. Площу між ними займали нанесені шари піску, в які було запущено ряд об'єктів пізнього часу; на схід і захід від парканів розташовувалися давньоруські будівлі XII століття. Отже, можна припустити, що комплекс описаних об'єктів являє ділянку вулиці (чи скоріше провулку), де будинки огорожені від проїжджої частини парканами [75; 200; 263] (рис. 39, 9).

10. Вул. Оболонська, 12 (Р-2), 1993 р. Дорога зафіксована на двох рівнях у вигляді колій, заповнених залізистим піском зелено-іржавого кольору. Треба відзначити, що верхня дорога зміщена у бік від більш ранньої [200; 263]. Зафіксований відрізок не збігається з вулицею на плані 1803 року, але збігається її напрямом (рис. 39, 10).

11. Вул. Щекавицька, 7/10, 1998 р. Дорога у вигляді колій зафіксована на двох рівнях за напрямком північний захід — південний схід. З обох боків обмежена парканами [298; 200; 263]. Збігається з вулицею на плані 1803 року (рис. 39, 11).

12. Вул. Хорива, 27, 1999 р. З польових матеріалів досліджень відомо, що у шурфі, з його західного боку зафіксовані невеликі рівчаки, паралельні лінії паркану. Всього зафіксовано п'ять ліній, паралельних одна одній, ширина їх незначна (0,02—0,03 м), але з чітким заглибленням до 0,03—0,04 м. За стратиграфією вулицю можна датувати XII ст. Зафіксований відрізок вулиці не чітко збігається з вулицею на плані 1803 року, але зберігає її напрям [200; 263] (рис. 39, 12).

13. Вул. Межигірська, 3/7, 2004 р. Вулиця зафіксована на двох ділянках (Р-2 та Р-4). На ділянці Р-2 дорога являє підощву з щільного утрамбованого ґрунту світло-сірого кольору з тонкими смугами завширшки 0,02—0,05 м, вірогідно, це сліди від коліс, тобто колії. Орієнтована по вісі північ-південь з поворотом на захід. Зафіксована довжина 9 м, ширина від 3,0 до 3,3 м. Межі дороги (її ширина) визначалися кордонами котлованів парканів № 1, 2. Вулицю зафіксовано на позначці 2,72 м від рівня сучасної денної поверхні.

На ділянці Р-4 дорога зафіксована з позначки 4,19 м від рівня сучасної денної поверхні. Її ширина була від 3,0 м до 3,5 м, поверхня складалася з слабогумусованого суглинку з глиняними включеннями, дуже великої щільності. На позначці 4,32 м від рівня сучасної денної поверхні зафіксований відбиток підощви. В плані на площі дороги простежені чіткі сліди коліс транспортних засобів — колії завширшки від 0,05 до 0,1 м і заглибшки до 0,1 м, різної довжини на різних її ділянках. З обох боків дорога огорожена парканами [200; 263; 302].

Обидва відрізки з'єднуються між собою (рис. 43, 2, 3, див. вклейку), більше того, вони також з'єднуються з відрізком вулиці, зафіксованої у 1972—1973 роках (рис. 43, 1, див. вклейку). Всі вони повторюють напрямок вулиці 1803 року (рис. 39, 13).

14. Вул. Сагайдачного, 16—18, 2004 р. Відрізок вулиці мав напрямок — південний захід — північний схід. Був обмежений парканами, які відступали від дороги в середньому на 0,5 м. В плані зафіксовані колії. За матеріалом та стратиграфією її можна датувати XII ст. [200]. Цей відрізок вулиці не чітко збігається з вулицею на

плані 1803 року, але зберігає її напрямок (рис. 39, 14).

15. Вул. Верхній Вал, 68, 2004 р. У розкопі було виявлено три рівні, які містили в собі сліди давнього шляху, що пролягав тут. Напрямок дороги вдалося встановити за допомогою фіксації колій, утворених колись колесами у вогкому ґрунті. Їхній напрямок визначався віссю південь — північ з невеликим відхиленням на схід. У кожному з горизонтів у межах розкопу налічувалося п'ять—шість таких рівчачків, ширина яких становила від 0,10 до 0,34 м і глибина від 0,04 до 0,12 м від ступеня експлуатації [200; 263]. Виявлену дорогу можна датувати XI—XII ст. Вона знаходиться на місці, де на плані 1803 року проходила вулиця, але її напрямок не збігається з нею (рис. 39, 15).

16. Вул. Іллінська, 8, 2005 р. На ділянці була досліджена двоярусна дерев'яна мостова XVIII — початку XIX ст. Паралельно, за 4 м на південь від неї, були зафіксовані шість рівчачків, які ми вважаємо коліями. Їхня глибина — 0,01—0,02, довжина — 4,2, ширина — 0,26 м, заповнення із білого піску. Рівень виявлення на 0,6 м нижче за мостову. Рів № 3 розташований паралельно рову № 2. Простір між ними дорівнює 3,6 м. Його ми вважаємо дорогою. За стратиграфією та морфологією шарів ми можемо датувати відрізок вулиці XIII ст. [199; 200; 263]. Зафіксований відрізок вулиці повністю співпадає з вулицею на плані 1803 року (рис. 39, 16; 44).

17. Вул. Хорива, 25, 2005 р. (рис. 39, 17). За даними Ю. Лукомського, на рівні горизонту Г-11, який датується другою половиною XI ст., зафіксовано частину садиби, до елементів якої відносяться рештки двох споруд, лінія паркана, що обмежувала ділянку з південного боку, сліди від внутрішньосадибного переїзду колісного транспорту у вигляді двох колій. Також у двох місцях виявлено відбитки босих ніг людини.

На думку авторів розкопу дві ледь заглиблені колії утворились внаслідок одноразового або кількаразового проїзду воза чи повозки. Відстань між осями колій становила 148 см. Їх напрямок співпадає з віссю розташованого поруч паркана. Колії є слідами внутрішньосадибного проїзду, а не зовнішньої дороги, на що вказує їхня мала потужність, а також відсутність слідів огорожі з північного боку.

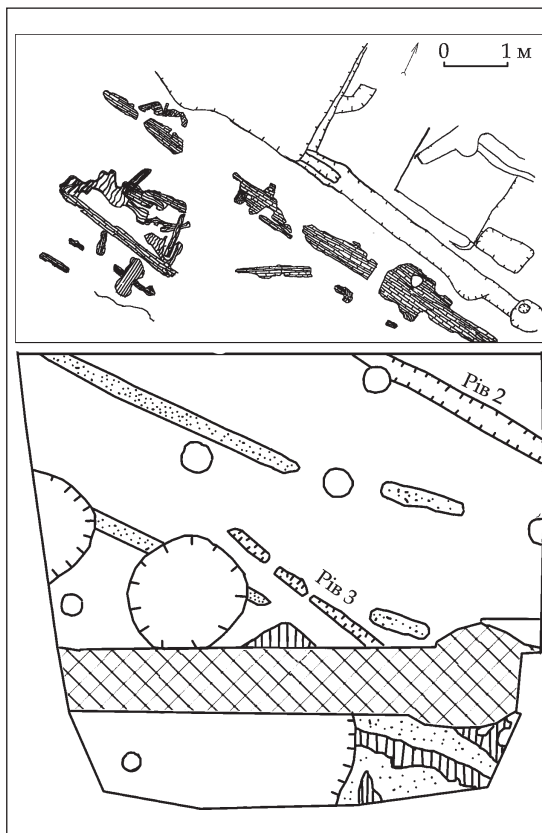

Рис. 44. План розкопу на вул. Іллінській, 8, 2005 р.

При порівняльному аналізі розміщення проїжджої частини з картою 1803 року ми констатуємо майже повний збіг зафіксованого проїзду з вулицею на мапі.

18. Вул. Почайнинська, 27/44, 2006 р. Паралельне розміщення парканів № 1 та 3 дозволяє стверджувати, що простір між ними займала вулиця.

На жаль, не було зафіксовано традиційних елементів дороги — колій, спресованого ґрунту. Але на користь нашої версії говорить відсутність будь яких об'єктів давньоруського часу на цій території, розташування парканів і відстань між ними — 3,1 м [200; 263; 305], що вкладається в середні показники ширини проїжджих частин. Можливо, ця дорога була не магістральною вулицею, а провулком між садибами. Ще одним непрямым доказом існування дороги можуть бути зафіксовані на її площині потужні масиви геологічних конкрецій. Вони потрапили, безумовно, з селевими потоками, які, у

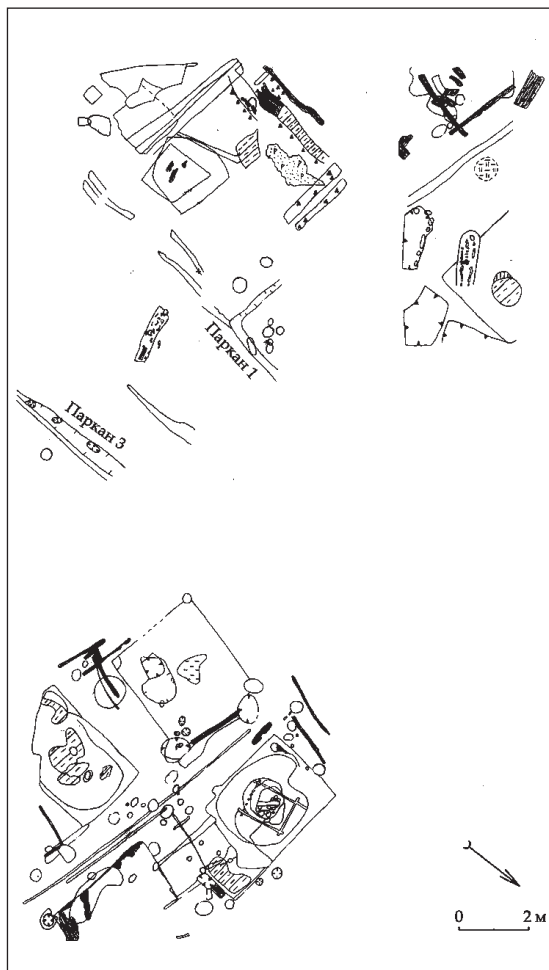

Рис. 45. План розкопів 2003 та 2006 рр. на вул. Почайнинській, 27/44

свою чергу, пробивали собі шлях за існуючими маршрутами — вулицями, які, через утрамбованість мали глибший рівень давньої денної поверхні. Зафіксований відрізок вулиці повністю збігається з вулицею на плані 1803 року (рис. 39, 18; 45).

19. Вул. Сковороди, 14–16, 2006 р. Зафіксована вулиця мала максимальну ширину — 5,25 м. Досліджена ширина дороги (відстань між коліями) — 2,0–2,1 м. Дорогу вдалося дослідити на довжину — 10,25 м. Обмежена з північного боку парканом. Перед ним зафіксовано три канали прямокутної форми, розмірами приблизно 0,8 × 4,5 м. Можливо, вони виконували роль дренажу [69; 200; 263]. Зафіксований відрізок з'єднується з ділянками вулиці, дослідженими у 1987 та

1988 рр. та збігається з вулицею на плані 1803 року (рис. 39, 19).

20. Вул. Хорива, 4, 2006 р. (рис. 39, 20). За польовими матеріалами та власними спостереженнями на ділянці розкопу була зафіксована вулиця, яку попередньо можна датувати XII ст. Не зважаючи на те, що на мапі 1803 року у кварталі, де віднайдена проїжджа частина, вулиця не зазначена, ми можемо реконструювати зафіксований об'єкт, як міжсадибний проїзд. Такий висновок можна зробити завдяки аналізу сумісного плану: зі східного боку паралельно нашому об'єкту розміщується зазначена на мапі вулиця і також з півночі, в іншому кварталі, існує вулиця, яка є гіпотетичним продовженням дослідженої.

21. Вул. Щекавицька, 30, 2007 р. За польовими матеріалами вдалося виділити проїжджу частину. Досліджена дорога орієнтована за віссю схід — захід. Парканів та ровів не зафіксовано. Поверхня — пісок з багатьма коліями (9) та відбитками копит. Досліджена довжина 6 м. Зафіксована ширина 2,5 м. Виявлення 4,7–4,9 м від рівня сучасної денної поверхні. За стратиграфічними даними може бути датована першою половиною XII ст. [200; 263]. Зафіксований відрізок вулиці чітко не співпадає з вулицею на плані 1803 року, але зберігає її напрямок (рис. 39, 21).

22. Контрактова площа, 4 (Гостиний двір), 2013 р. Дослідження у внутрішньому просторі Гостиного двору мали рятувальний характер. Заходи з техніки безпеки Київського метрополітену не дозволили у повному обсязі провести стаціонарні археологічні дослідження. На Р-3 на рівні культурних шарів I, II виявлено провулок, обмежений парканами. Відстань між ними складала 2,4 м [176]. Проїжджа частина не виражена традиційними ознаками дороги, мала піщане покриття. До вулиць ця територія зарахована виключно через планувальну ситуацію. Але, враховуючи, що саме в цьому районі, гіпотетично, розташовувалася ринкова площа, можливо інше призначення цього простору, який ми називаємо провулком (рис. 39, 22; див. далі, рис. 71). Ймовірно, саме цей провулок і відділяє житлову зону від Торговища.

23. Поштова площа, 2015 р. Ця ділянка одна з крайніх південних координат на

Подолі, на невеликій площі якої були зафіксовані культурні шари давньоруського часу — XI—XIII ст. [162]. У даному випадку ми не можемо бути цілком впевненими, що ми зафіксували саме фрагмент вулиці. Ми вже описували критичний погляд на цю версію — відсутні основні ознаки ґрунтової вулиці: колії та щільність ґрунту; відсутнє і зображення будь якої вулиці на цьому місці на планах 1695 та 1803 рр. Але остаточну відповідь щодо приналежності даних об'єктів до вуличної системи можуть дати тільки подальші дослідження на цій ділянці.

Проведений аналіз дозволяє зробити певні висновки. До доріг ми зараховуємо відрізки проїжджої частини, обабіч яких відсутні як споруди, так і паркани. Прикладами можуть бути відрізки, досліджені на вул. Верхній Вал, 68, Щекавицькій, 30 та Оболонській, 12. Вулицями ми вважаємо проїжджу частину, обмежену парканами, які відділяють її, у більшості випадків, від садиб. У свою чергу, проїжджі частини можна поділити на декілька груп: за шириною полотна та за його морфологією. Виникає питання, чому в межах міста виявлені і дороги, і вулиці. Можливо, це пов'язане з тимчасовою необхідністю проїзду для будівництва або рятувальних робіт після пожеж або повеней. Серед зафіксованих відрізків повністю встановити ширину вдалося у шістнадцяти випадках. Вони чітко розділяються на дві групи: від 2,4 до 3,7 м та від 4,5 до 6 м. За морфологією дорожнього полотна дороги можна поділити на: ґрунтові та «мостові».

На основі розглянутих досліджених ділянок ми можемо підтвердити існування на Подолі Києва у X—XIII ст. вуличної мережі, яка складалася з вулиць та доріг. Одним з основних результатів роботи стало виявлення зв'язків між давньоруською вуличною мережею та «допожежною» планувальною сіткою Подолу Києва, яка відображена на мапі 1803 року. Серед зафіксованих відрізків вулиць та доріг ми виділяємо чотири групи: з повним збігом на мапі 1803 року; зі збігом напрямку (тобто практично паралельне розташування); з неспівпадінням ні розташування, ні напрямку; зі співпадінням розташування, але не співпадінням напрямку.

Рис. 46. Діаграма порівняння розміщення зафіксованих проїжджих частин давньоруського часу з вуличною мережею на карті 1803 р.

Збіг досліджених відрізків давньоруських вулиць з вулицями на мапі 1803 року XIX ст. та збіг напрямків інших досліджених вулиць з вулицями початку XIX ст. (69 %) дозволяє нам вважати, з деякою мірою достовірності, що вулична мережа Подолу Києва з давньоруського часу до пожежі 1811 року залишалася, в основному, незмінною (рис. 46) [200; 262; 263]. Такий консерватизм планувальної структури протягом кількох століть не є рідкісним явищем в археології давньоруських міст. Широко відомі розкопки Давнього Новгороду з багатоярусними мостовими [94], Рязані [46, с. 223], Суздаля [170, с. 98], Мінська [56, с. 187] та інших міст. Археологічні дослідження підтвердили не тільки існування вулиць та доріг, а й переважну незмінність їхнього розташування тривалий час.

Звичайно, для того, щоб зробити остаточний висновок щодо сталості вуличної мережі Подолу Києва протягом восьми-ста років, кожен випадок фіксації давньоруських вулиць необхідно розглядати ретельно, враховуючи дані археологічних та історичних досліджень «післямонгольського» та пізньосередньовічного періодів. Тим більше, що відомі приклади якщо не перепланування, то припинення функціонування вулиці вже в давньоруський час. На вул. Сагайдачного, 18 у 1991 р. досліджена ділянка вулиці (чи провулку), сади-

би якої по обидва боки були огорожені від проїжджої частини парканом. Напрямок вулиці відповідає загальній орієнтації плану Подолу до 1811 року. Провулок функціонував у найбільш сформованому вигляді лише протягом XII ст., тому що будівля № 7 (датована XII—XIII ст.), перекриває паркан та виступає назовні (на проїжджу частину) приблизно на 1,5 м [75; 284, с. 9]. Таким чином, дослідникам треба дуже обережно ставитися до тези про незмінність вуличної мережі від давньоруського часу до пізнього середньовіччя та нового часу.

2. ПАРКАНИ

Паркан є одним з основних елементів планувальної системи давньоруського міста. Фіксація парканів не тільки окреслює існування садибно-вуличної системи на Подолі Києва, але й надає інформацію щодо традицій будівельної техніки того часу. Але, на жаль, на питання, пов'язані з дослідженням «рядових, масових» об'єктів, не завжди звертали належну увагу.

М. Закревський одним з перших звернувся до вивчення Подолу Києва, як району з посадибною планувальною структурою та простежив етапи його розвитку. Він представив авторські плани-реконструкції Подолу на 988 р. і на 988—1240 рр. На плані 988—1240 рр. М. Закревський схематично вказав площу забудови на цей період. Хоча на плані не показано вулиць, дослідження М. Закревського можна вважати першою спробою реконструкції садибно-планувальної системи Подолу Києва [58]. Дослідники першої половини XX ст. перейшли вже до реальних реконструкцій, хоча вони й не спиралися на археологічні джерела: «Житлово-господарські комплекси ... були розташовані у певному порядку: кожен такий двір був огорожений дерев'яним частоколом і мав досить міцні ворота» [77, с. 278]. Безумовно, тільки археологічні дослідження могли відповісти на питання про планувальну структуру посади і такий важливий її елемент, як паркан та його особливості. Уперше сліди паркану, що відмежовував житлові та господарські споруди від вулиць, простежені В. Гончаровим у дворах

будинків № 7—9 на вул. Володимирській. Вони представляли собою два паралельні рови завглибшки до 0,60 м, що пересікали досліджувану ділянку з північного заходу на південний схід. Відстань між ровами сягала 5,2 м. «Можливо, був зафіксований фрагмент провулку. Контури садиби (або садиб) прослідити не вдалося» [232, с. 118]. Хоча ширина між ровами може свідчити про дану проїзду частину як про магістральну вулицю.

Розкопки 70-х років XX ст. на Київському Подолі дали чисельний масовий матеріал для висвітлення представленої теми. На Житньому ринку у 1973 році в культурних шарах X—XII ст. виявлено паркани, поставлені з широких дошок чи частоколу. Вдалося встановити і досить чітку планувальну схему досліджуваної ділянки, яка мала певні стабільні ознаки. Її віссю був невеликий струмок, що протікав під Замковою горою у бік Дніпра. Розміри кожної садиби, які визначалися в момент забудови ділянки, залишалися незмінними протягом тривалого часу. Відновлені після пожеж чи повеней паркани садиб проходили там, де й раніше [228, с. 46]. К. Гупало саме на базі розкопок 70-х років XX ст. виділив певні закономірності планування садиб і підтвердив відмежування садиб від вулиць та одна від одної парканами, здебільшого спорудженими з дошок [44, с. 48].

Обґрунтовану спробу виділити такий елемент планувальної структури як «садиба—квартал—місто» здійснив у своїй дисертації В. Харламов, який розглянув конструкції парканів, в основному, на матеріалах досліджень Подолу 70-х років XX ст. Він дійшов висновків, що наявність парканів, у першу чергу, вказує на посадибну забудову Подолу Києва. Парканами відокремлювалися садиби одна від одної, від вулиць та струмків. Досить часто під час розкопок виявляють подвійні ряди огорож. Це пояснюється тим, що поряд із зруйнованим парканом, що залишився в землі, встановлювався новий. У таких випадках їхні нижні і верхні кінці перебували на різних рівнях. Простежено, що багато парканів, які були межами садиб, залишалися на тих же місцях із століття в століття, з ярусу в ярус. Це дозволяє робити висновки про містобудівельні основи і

про планування Подолу, що вже склалося, з початку його заселення [244].

Паркани встановлювалися з суцільного ряду плах або дошок, завтовшки 0,05—0,07, завширшки 0,25—0,30 м. Кілька разів траплялися плетені паркани: діаметр колів 0,4—0,12 м, відстань між ними 0,25—0,40 м. Плоті збереглися невеликими відрізками у два—чотири метри завдовжки і 1,0—1,5 м заввишки [40, с. 42—43]. Висота парканів з дошок зазвичай сягала 2,1—2,3 м, тобто розміру «косого сажень», повного росту людини з піднятою рукою. Такий високий паркан, виготовлений з дошок, мав кріплення у верхній частині, яке утримувало його в одній площині [244]. Один із варіантів виконання верхньої частини київських парканів — у вигляді загостреного спису. Зображення парканів у давньому Києві є на мініатюрах Радзивилівського літопису [133, с. 72, л. 199] (рис. 47, див. вклейку). Конфігурація завершення паркану, зображеного на малюнку, підтвердилася археологічною знахідкою фігурної дошки від паркану.

Такі дощаті паркани існували у Києві й пізніше, про що свідчать нотатки мандрівників, які відвідували місто у різні часи. Так, львівський купець Мартин Груневег відвідав Київ у 1584 р. і відзначив, що кияни живуть у дворах, і що паркани при будинках красиво збиті із стоячих дошок [34].

Нижні кінці парканних дошок, зазвичай, загострені на клин. Для встановлення огорожі, ймовірно, викопувалася канавка, в яку вставлялися дошки паркану, які згодом забивалися, на що вказує нижня загострена частина дошки, після чого канаву засипали та утрамбовували. Оригінальне вирішення кріплення забору було виявлене в північно-західному куті зрубу № 1 на Житньому ринку. Нижні кінці дошок паркана ущільнені трьома тонкими жердинами, які, у свою чергу, закріплені продольними пластинами-стягуваннями й колами. Верхній ряд жердин по всій довжині мав видовбані, через кожних 0,46—0,50 м, прямокутні отвори. Пластини-стягування мали по краях прямокутні отвори, в які забивалися коли [244].

А. Занкін характеризує паркани подільських садиб міцними, здатними у

багатьох випадках запобігти занесенню піском території садиб. Автор описує конструкцію парканів: вони були або з дерев'яних плах у півствола дерева, закопані глибоко в ґрунт, або з дошок, забитих вертикально у той самий ґрунт на глибину близько метра. При цьому дошки, на думку А. Занкіна, у багатьох випадках розташовувалися перекладеними одна на одну, що додавало додаткову міцність і меншу водонепроникність. *«До того ж, часто кути парканних обгороджувальних були закругленими, а не гострими, що покращувало їхню обтічність. При цьому основна маса піску розтікалася по міжсадибному простору і вулицях»* [59, с. 61—74]. Не всі спостереження дослідника знайшли своє підтвердження на сьогодні. Описані А. Занкіним поодинокі випадки розміщення «заокруглених» парканів зафіксовані тільки в ранніх горизонтах — Х — початку ХІ ст. Можливо, це пов'язано з нестабільною гео-гідрологічною ситуацією на тій території.

На даний час, на жаль, у науковій літературі та у наукових звітах не розроблена термінологія для характеристики огорожувальних конструкцій. Аналізуючи археологічні звіти, автор зіштовхнувся з тлумаченнями одних і тих же об'єктів різними термінами. Наприклад, при фіксації огорожувальної конструкції: якщо фіксується тільки рів, в який запущена конструкція паркана, ми виявляємо — просто «паркан» (навіть якщо немає дерев'яних конструкцій), «котлован паркана», «рів паркану». Пропонуємо використовувати «рів паркана», але для статистики він має вважатися, як паркан.

При фіксації паркана з дошок проблем не виникає, всім зрозумілий термін «дощка» — плоский невеликої товщини шматок дерева, випиланий з колоди. Але якщо конструкція складається з напівколод ми маємо різноманітні терміни — «напівколода», «плаха», «обапіл». «Плаха» — шматок розколотої навпіл колоди. «Обапіл» — дошка з крайньої зовнішньої частини колоди, розпиляної вздовж, або розпиляна вздовж колода, розпиляний стовбур дерева. «Напівколода» — половина стовбура зрубаного дерева, очищеного від гілля. Пропонуємо використовувати термін напівколода, як найбільш

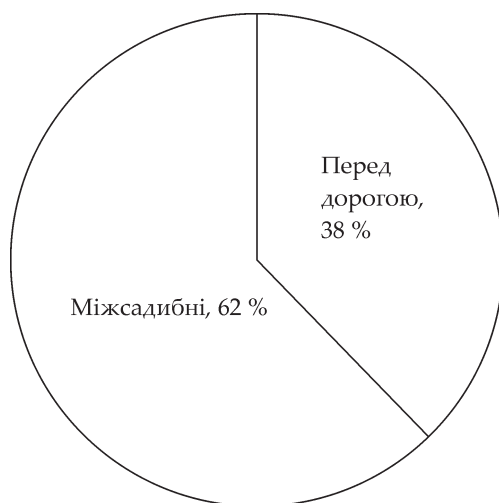

Рис. 48. Роль парканів у планувальній структурі Подолу. Х ст.

Рис. 49. Конструкція парканів. Х ст.

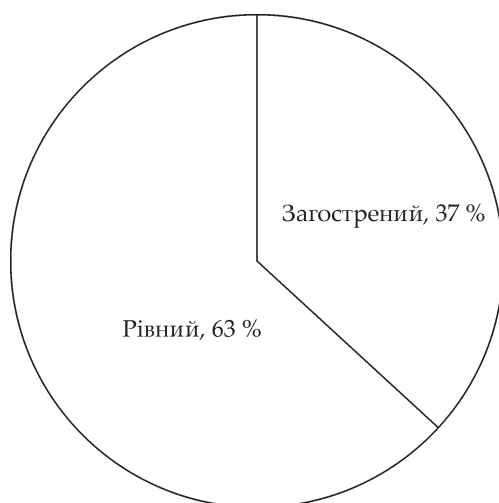

Рис. 50. Загострена нижня частина парканів. Х ст.

уніфікований і такий, що відповідає фактичному вигляду зафіксованих фрагментів. В археологічному дослідженні Подолу Києва можна чітко виділити період збільшення кількості стаціонарних розкопок і спроби історичних реконструкцій на базі виявлених елементів масової забудови, він відповідає, другому, виділеному нами періоду. Широкомасштабні дослідження Подільської постійнодіючої експедиції та кооперативу «Археолог» на північному заході Подолу дозволили отриманий ко-

досальний матеріал для вивчення об'єктів планувальної структури, серед яких паркани займають одну з основних позицій. На сьогодні проаналізовано інформацію з 72 розкопів, де зафіксовані об'єкти давньоруського часу, серед них близько 200 парканів.

Проведений аналіз дозволив виділити основні конструктивні особливості даних об'єктів та виявити певні закономірності їх розміщення. Можливості електронної карти дозволили розглянути паркани в різних періодах: X, XI, XII — перша половина XIII ст.

X століття. На жаль, пам'яток, датованих цим періодом, вкрай мало. На сьогодні відомо тільки вісім розкопів, де, за даними авторів, об'єкти датовані цим часом. І тільки в п'яти з них зафіксовані паркани: вул. Нижній і Верхній Вал 1974 р.; вул. Нижній і Верхній Вал 1975 р.; вул. Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська) — Хорива, 1973 р.; Червона площа (сучасна Контрактова), 1972 р.; Житній ринок, 1973 р. Усього зафіксовано 13 парканів (табл. 3).

Планувальний аспект. Паркани у восьми випадках виконували роль міжсадибних огорож, а в п'яти розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби (рис. 48).

Конструкція. Зафіксовано шість фрагментів парканів з дошок та два — з напівколад (рис. 49).

Рис. 51. Роль парканів у планувальній структурі Подолу. XI ст.

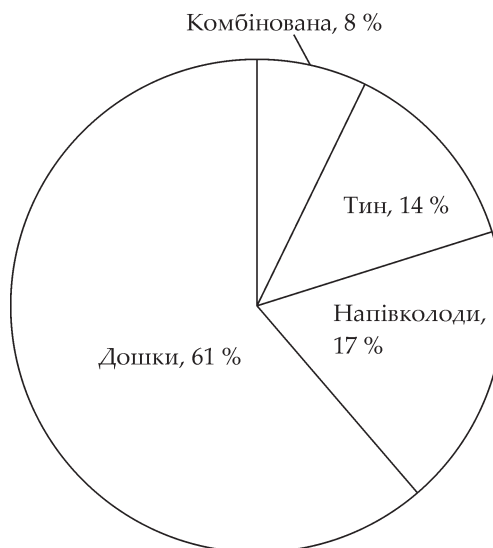

Рис. 52. Конструкція парканів. XI ст.

Нижня частина. Паркани з дошок у трьох випадках мали загострений низ, з напівколод — у двох випадках (рис. 50).

XI століття. Станом на сьогодні нам відомо про 29 розкопів, де досліджено 70 парканів (табл. 4).

Планувальний аспект. Паркани у 50 випадках виконували роль міжсадибних огорож, а у сьомох випадках розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби; у трьох випадках — вздовж струмків, а у двох випадках використовувалися як внутрішньосадибні огорожі (рис. 51).

Конструкція. Паркани склалися з дошок у 31 випадку, з напівколод — у дев'яти випадках, тин — у семи випадках, а в чотирьох випадках зафіксована комбінована конструкція з напівколод і дошок (рис. 52).

Нижня частина. Серед конструкцій з дошок та напівколод рівна нижня частина трапляється у 10 випадках, загострена — у 22. Ще чотири рази простежений комбінований варіант (рис. 53).

Для цього періоду ми виділяємо особливість в планувальній структурі — локальну змінність кордонів садиб. Не зважаючи на переважну більшість прикладів постійності в розташуванні кордонів садиб, в північно-західній частині Подолу в XI ст. проходили такі зміни. Прикладом може

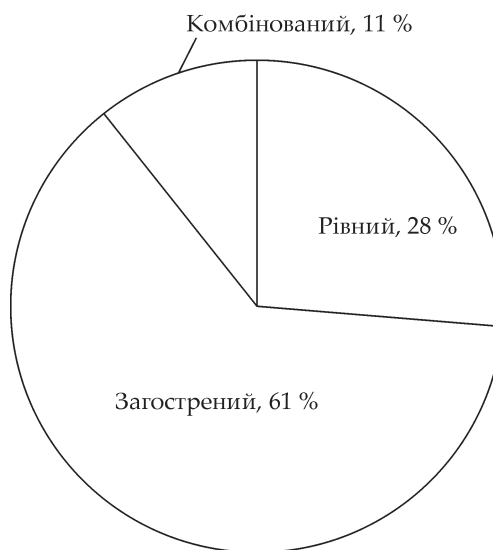

Рис. 53. Нижня частина парканів. XI ст.

бути дослідження на вул. Межигірській, 43 у 1989 р.: на ділянці 1 у горизонтах «КС-П, 2, 3» зафіксовані численні парканні ровики садибної огорожі. Орієнтація як широтного, так і меридіального напрямку. Всі паркани належать до різних давньоруських горизонтів. Паркани мали звичайну конструкцію у вигляді вбитих у ґрунт вертикальних, загострених у нижній частині дошок. Крім того зафіксовано велику кількість стовпових ям та залишків від

Рис. 54. Роль парканів у планувальній структурі Подолу, XII — перша половина XIII ст.

Рис. 55. Конструкція парканів. XII — перша половина XIII ст.

Рис. 56. Нижня частина парканів. XII — перша половина XIII ст.

кілків. «Какую-либо систему в расположении заборов, столбовых ям и кольев проследить не удалось» [275, с. 17]. На наш погляд, така ситуація пов'язана з моментом безпосередньої систематизації планувальної структури, тобто на початку її утворення в цьому районі, враховуючи той фактор, що перед розплануванням ця територія проходила період осушення, про що свідчать об'єкти гідротехнічного характеру [275, с. 14—15].

XII — перша половина XIII ст. Ми виділяємо на 47 розкопах 109 парканів (табл. 5).

Планувальний аспект. Паркани у 53 випадках виконували роль міжсадибних огорож, а у 32 випадках розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межкування території садиби; в одному випадку — перед струмком, а у двох випадках — внутрішньосадибні; виконували роль межі між територією садиби та нежитловим простором у п'яти випадках (рис. 54).

Конструкція. Паркани склалися з дошок у 25 випадках, з напівколод також у 25, тин в шістьох випадках, а в трьох випадках зафіксована комбінована конструкція з напівколод і дошок (рис. 55).

Нижня частина. Серед конструкцій з дошок та напівколод рівна нижня частина зустрічається у 22 випадках, загострена — у 10. Ще три рази траплявся комбінований варіант (рис. 56).

У цьому періоді також можна виділити особливість конструктивного рішення розміщення парканів, що несе естетичне навантаження. Мова йде про напівколоди, які обмежували кордони садиб та відділяли садиби від вулиць. В багатьох випадках напівколоди розміщалися плоским боком назовні від садиби, господар якої встановлював паркан. Можливо така

Рис. 57. Загальні дані з розміщення парканів у планувальній структурі

Рис. 58. Загальні дані по конструкціям парканів

ситуація централізовано регулювалася князівською владою і відповідала загальним принципам містобудування.

Отримані статистичні дані істотно доповнили джерельну базу досліджуваної теми, що дає можливість зробити певні висновки.

Планувальний аспект (рис. 57). Аналізуючи розташування парканів у планувальній структурі садиб і кварталів можна стверджувати, що конструкції з напівколот та дошок призначені для розмежування міжсадибних просторів, а плоти використовувалися, переважно, для внутрішньосадибних господарських потреб. Інформація про те, що в основному лінії парканів мали заокруглений вигляд, не підтверджена. Виявлені приклади такого планування так і залишилися поодинокими, що, звичайно, не може вважатися масовою практикою. Така сама ситуація і з розміщенням дошок та напівколот, що перекривають одна на одну.

Конструкція. Аналіз досліджених парканів підтверджує існування в давньоруський час на Подолі Києва трьох типів парканів за конструкцією: з дошок, напівколот та плоти. Доцяті конструкції складають 53 % від загальної кількості встановлених конструкцій. Паркани з напівколот складають 30 % від загальної кількості, а плоти представлені 11 %. Також у де-

Рис. 59. Загальні данні по нижній частині парканів

яких випадках (6 %) трапляється комбінована конструкція — з дошок і напівколот. Співвідношення доцятих конструкцій і конструкцій з напівколот практично однакове для XII—XIII ст., але для X та XI ст. спостерігається перевага доцятих парканів. Пояснити даний дисбаланс важко і це питання ще недостатньо вивчене (рис. 58).

Нижня частина (рис. 59). Схожа ситуація з нижньою частиною парканів. Якщо

для X та XI ст. фіксується переважно загострений низ, то для XII та XIII ст. традиція закопувати паркани переважає. Інколи трапляється складна конструкція нижньої частини, коли дерев'яні конструкції скріплювали нижню частину паркана. Вони виглядали, як дошки, що пов'язували дві напівколоди одна з одною. Зафіксована конструкція кріплення нижньої частини паркану на Житньому ринку має аналогію із розкопу 2010 р. на вул. Хорива, 9/11 [204]. У рові паркана 0,35 м завширшки містилися напівколоди, щільно підігнані одна до одної. Вони були обпалені, дерево задовільної збереженості (можна реконструювати діаметр колод: від 0,16 до 0,28 м). Збереглися на висоту 0,05—0,08 м від рівня давньої денної поверхні. Встановлено, що напівколоди під час спорудження паркана були повернуті спилом всередину садиби. Стіни в котловані рівні, як і дно. Дерево збереглося гірше, ніж на поверхні, але без слідів пожежі. По мірі заглиблення дерево зменшується, але виключно через умови збереженості, біля дна краї напівколог децю звужувалися. Їхні нижні кінці були рівними. Тобто, будівельники паркану спочатку викопували досить вузький котлован на глибину 1,2 м, і після цього закопували напівколоди. На дні простежені дерев'яні конструкції, які скріплювали нижню частину паркана, у вигляді дошок, що пов'язували дві напівколоди між собою.

Конструкції не вдалося досконально дослідити через об'єктивні причини умов проведення рятувального розкопу, але факт складної конструкції нижньої частини паркану можна підтвердити [204]. Треба відмітити, що такі конструкції дуже рідко трапляються, і тому таке ретельне будівництво парканів може вказувати або на високий соціальний статус господаря садиби, або на те, що паркан мав бути особливо потужним та міцним через обставини, пов'язані з місцезонашуванням (наприклад близькість до ручаю).

Верхня частина. В основному дослідники фіксують фрагменти парканів, які виявлені в ґрунті на рівні давньої денної поверхні, або нижче. Тому дуже складно максимально точно реконструювати висоту об'єктів. Рідкісною вдачею є фіксація цілого фрагменту паркана. Саме

такий паркан досліджено у 2011 році на вул. Спаській, 35 (рис. 60, див. вклейку). У шарі першої половини XI ст. зафіксована дошка паркана загальною довжиною 2,6 м, її низ був загострений на клин, а верхня частина дошки оформлена у вигляді фігурного ромбоподібного завершення завдовжки 0,45 м [157].

Такі паркани зображені на мініатюрах Радзивілівського літопису [133] (рис. 47) та підтверджують дані В. Харламова [244; 245].

Під час встановлення парканів з напівколог до уваги брався принцип естетичного вигляду конструкції, тобто зрізаний плаский бік ставився, як правило, назовні на вулицю. В цьому проглядається один з принципів міського регулювання забудови.

3. КВАРТАЛ ТА САДИБА

Свідчення про існування дворів князів, бояр, воєвод, духівництва неодноразово трапляються в літописах та підтверджені дослідниками Києва [19; 80; 81]. Вони розміщалися в усіх районах міста і, безумовно, значно впливали на характер планувальної структури. Більшою мірою великі феодальні двори були характерні для Верхнього міста, яке було осередком земельної знаті та багатого купецтва. Всього, за підрахунками П. Толочка, з 16 дворів міського патріціату Києва, які називає літопис, близько десяти, що належали боярам та воєводам, можна локалізувати у Верхньому місті (Никифора, Коснячка, Чудіна, Гордятина, Воротислава, Путяти, Гліба, Ратши, Борислава і Василька) [223]. На жаль, археологічно прослідити розміри дворів поки що не вдалося.

Про те, що замкнуті двори-садиби були характерні для інших районів Києва та різних верств давньокиївського населення, також свідчать літописні статті. Під 1161 р. розповідається про битву біля стін укріплення Подолу: «И нача одоляти Изяслав: уже бо Половци въездяху в город, просекающе столпие, и зажгоша двора Лихачев попов и Радъславль» [79, с. 516]. У статті під 1140 р. повідомляється: «Пойде Всеволод Олгович из Вышегорода к Киеву, изрядив полки, и пришед, ста у города в Копырев конци, и нача зажигати двори, иже суть перед горо-

дом в Копырев конци» [79, с. 302]. У цих літописних уривках містяться чіткі вказівки на дворовий характер забудови Копирева кінця та Подолу, заселеного як представниками верхніх шарів суспільства, так і торгівельно-ремісничим людом [232].

Більш конкретні дані, що свідчать про садибну забудову Києва, надають археологічні джерела. Та найважливіші свідчення отримані під час рятувальних розкопок на київському Подолі у 70-ті рр. ХХ ст. Завдяки чудовій збереженості археологічних об'єктів та матеріалів, саме ці дослідження переконливо довели, що основним елементом планувальної структури Києва Х—ХІІІ ст. була садиба. Крім цієї, принципової для нашої роботи інформації, були отримані найбільш повні дані щодо розмірів та внутрішньопланувальної структури рядових садиб.

На раскопках Червоної площі (сучасна Контрактова) у 1972—1974 рр. досліджена садиба Х ст., у комплекс якої входило житло та три господарські споруди (перший будівельний період). Повністю розкопати садибу не вдалося, оскільки вона виходила за межі котловану метробуду, але у розкоп увійшла більша її частина. З півдня, а частково зі сходу та південного заходу, садибу огорожував дерев'яний паркан, що складався з широких дубових дошок. Він простежений на відстань близько 25 м. Північні, західні і південно-західні кордони маркуються (приблизно) лінією зовнішніх стін зрубів, розміщених по периметру садиби за 1,5—2,0 м від паркану. За П. Толочком, площа садиби сягала 600 м² [226].

Ще одна садиба Х ст. досліджена у 1972 р. на ділянці між вулицями Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська) та Хорива. Вона займала кут, що утворюється перетином двох вулиць. На рівні другого будівельного горизонту розкопані залишки трьох одночасних зрубних споруд. Житло розміщалося у куті садиби. Зруби господарського призначення містилися у глибині подвір'я. На відстані 27 м від рогу двох вулиць досліджено ще один паркан, спрямований у бік Дніпра, можливо, він і був північно-західним кордоном садиби. Як і на Червоній площі, лінія паркану по всьому периметру не була простежена. Загальна площа досліджуваної час-

тини складала близько 500 м² [35, с. 66]. У 1973 році на Житньому ринку зафіксовано шість садиб Х—ХІІІ ст., серед яких три розкопані повністю. Окрім зрубних жител, добре збереглися паркани, конструкція яких складалася з широких дошок або частоколу, господарські споруди, дерев'яні дворові вимостки. У порівнянні з попередніми прикладами ці садиби мали невелику площу, яка дорівнювала 250—350 м² [228, с. 46]. Аналогічні за площею садиби зафіксовані під час досліджень на вул. Верхній и Нижній Вал. Датується вони також раннім часом Х—ХІ ст. [43]. Не зважаючи на те, що простежені розміри садиб не дають можливості реконструювати повністю давньоруський квартал Подолу і провести реконструкцію всієї планувальної структури, отримані результати дозволили дослідникам давньоруського Києва зробити певні висновки щодо розмірів садиб.

В. Харламов вважав, що більшість садиб Подолу була спланована таким чином, що вони розвернуті до вулиці вузькою фасадною частиною, яка мала розмір в середньому 16—20 м [244].

Отримані археологічні дані дозволили П. Толочку виділити на Подолі два типи садиб: невеликі, площею 250—350 м², що належали нижнім верствам давньокіївського населення і середні, площею 600—700 м², де, за даними розкопок на Червоній площі, проживали представники купецького стану. Садиб площею 1000 м² та більших на Подолі не виявлено. Але це не означає, що вони не існували. Двори Радьславль і Ліхачев, що згадуються в літопису, звичайно ж були великими феодальними садибами, де, крім господарів, проживала челядь та ремісники [232, с. 122].

М. Сагайдак, аналізуючи дані археологічного дослідження Подолу, дійшов висновку, що відведена під забудову дворів-садиб територія, носила ознаки регулярного плану. Площа садиб була приблизно однакова та складала 300—320 м² [155, с. 21].

Архітектор А. Кутовой виділив три типи «наделов под настройку»: 1) 700—1700 м² — боярські садиби Неревського розкопу у Новгороді; 2) 400—500 м² — група заможних посадських садиб,

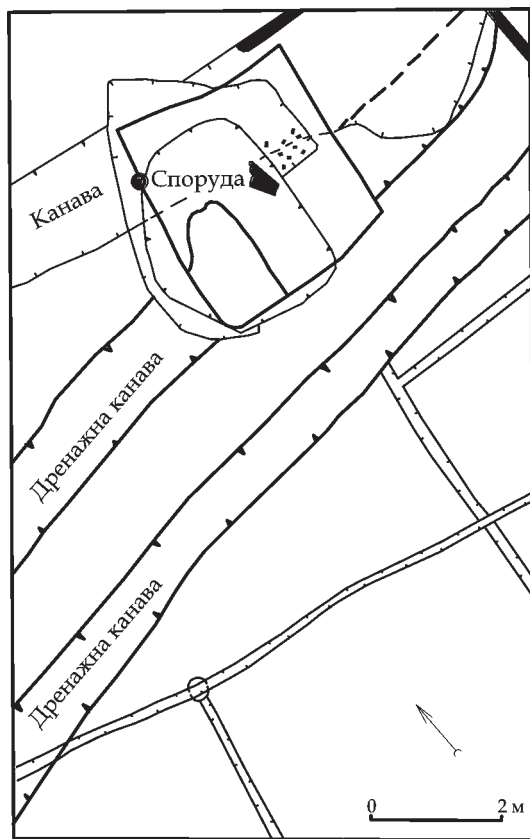

Рис. 61. План розкопу на вул. Межигірській, 43. Перша половина XI ст.

представлених на Ільїнському розкопі; 3) 120–250 м² — рядові садиби Київського Подолу, Москви, Мінська, Полоцька, Пскова, Гродна [95, с. 66]. М. Петров та А. Сорокін виступили з критикою щодо представлених А. Кутовим розмірів Новгородських садиб і подали свою класифікацію садиб за їх розмірами. До першої групи належать садиби площею від 150 до 450 м². У ній виділяються три групи «малих» садиб — 200 + 50, 300 ± 50 і 400 ± 50 м². Статистичні дані дозволяють виділити два верхніх класи «середніх» та «великих» садиб площею відповідно 600 — 800 м² та понад 800 м² [131].

У тих випадках, коли розміри розкопів не дозволяють максимально дослідити площу давньоруських садиб, можна скористатися підрахунками дослідників Новгорода, які, аналізуючи дані масової забудови Новгорода, використовували коефіцієнт щільності забудови садиби. Виявилось, що на новгородських розкопах площа споруд ніколи

не перебільшувала 50 % від площі садиби [131]. Тобто ми можемо уявити, що більша частина території садиби була не забудована, але треба враховувати вірогідність існування наземних легких господарських будівель (які важко зафіксувати під час розкопок), відхожого місця (або компостної ями), місця під транспортний засіб й можливі фуражні заготовки, переходів між об'єктами у внутрішньому просторі садиби та місця для можливих специфічних для господаря потреб (наприклад, якщо це ремісник — тоді необхідне більше площі для виробництва — місце для заготовки сировини, для продукції тощо). Після цих врахувань вільна територія значно зменшиться. Варто також звернути увагу на тенденцію зменшення коефіцієнта площі забудови при збільшенні розміру садиби, при цьому «середні» та «більші» садиби характеризуються виключно розрідженою щільністю забудови [131]. Таким чином, менша експлуатація території під забудову та господарські об'єкти, дозволяє розміщення об'єктів, не пов'язаних з господарською діяльністю, а більше з естетичним навантаженням [207]. Треба враховувати, що соціальна стратифікація накладала свій відбиток і на такий аспект, як внутрішнє планування садиби-двору.

За останні десятиріччя на Київському Подолі було проведено дослідження на десятках розкопів і лише на деяких з них присутні ділянки, на яких зафіксовано давньоруські садиби. Їх можна розбити на декілька груп.

1. Повна реконструкція площі садиби.
2. Реконструкція садиби за даними елементів планувальної структури та масової забудови.
3. Гіпотетична реконструкція, враховуючи дані наявності елементів планувальної структури та масової забудови, яка дозволяє стверджувати про площу садиби з приміткою «не менше».

1. Вул. Межигірська, 43, 1989 р. За даними авторів звіту, регулярне заселення цієї території почалося не раніше першої половини XI ст. Першими кроками було осушення території, оскільки вона була заболочена. Про це свідчать дренажні канали завширшки 2–3 м, зафіксовані на всій території, які розміщалися паралельно одна одній за 3, 8 та за 14 м [275, с. 14] (рис. 61).

Під час досліджень вдалося виявити цілий квартал — «Центральний квартал», що складався з декількох суміжних садиб. Орієнтація кварталу відповідає сторонам світу. Східний кордон обмежувався лінією парканів. Кордонами окремих садиб були лінії парканів, що склалися, як правило, з декількох різночасних паралельних парканних ровиків. Виходячи з цього, розміри садиби складають близько 14×20 м (280 м^2) — садиба «Д»; північно-західна частина кварталу, що розміщала-ся між цією садибою та північно-західним кутом кварталу має розміри не менш ніж 17×22 м (374 м^2) — садиба «Е». Частина кварталу, що залишилася зайнята, вочевидь, садибою «Г», розміри якої складали близько 18×125 (450 м^2). Вона обмежувалася східною лінією паркану кварталу та з півночі парканом. У місцях повороту парканів на 90° , як правило, ставилися кутові стовпи. На ділянці IV розташовувався поворотний в'їзд на садибу, місце якого неодноразово змінювалося. Такий же в'їзд, можливо, містився зі східного боку кварталу. Якщо припустити, що на даному місці міг бути не воротний в'їзд, а міжсадибна огорожа, розміри садиби «Г», обмеженої по цій лінії складає 18×12 м (216 м^2) [275, с. 20–21]. Розміри «Центрального кварталу» мають близько $46\text{--}48 \times 36$ м ($1600\text{--}1700 \text{ м}^2$).

На схід від «Центрального кварталу» зафіксований «Східний квартал». У ньому простежуються дві садиби: з півночі — «Ж», з півдня — «З», що розділяються лінією паркану. Протяжність садиби «З» з півночі на південь складає близько 14 м [275, с. 24]. Велика кількість парканів, що розташовувалися паралельно, та їхня постійна змінність в короткий хронологічний період дуже ускладнюють процес реконструкції розмірів садиб. Крім представлених реконструкцій, була з'ясована картина господарської діяльності мешканців цього кварталу. Вона носила явно ремісничий характер. Переважали склоробне, бронзоліварне, ювелірне та, ймовірно, деревообробне виробництва. Заняття сільським господарством, принаймні в широких масштабах, виключено — на всій площі не знайдено практично жодного сільськогосподарського знаряддя. До того ж, ця територія була непридатною

для сільського господарства через її зволоженість. Подібні соціальні реконструкції істотно доповнюють дані планувальної структури північно-західного району Подолу [275, с. 42–43].

Ми можемо констатувати, що садиби, які входили до складу кварталів, були різних розмірів — від 216 до 450 м^2 . Це може вказувати на соціальну строкатість населення в північно-західній зоні, і, можливо, на те, що при плануванні садиб на місцевості мешканці враховували особливості рельєфу. Вірогідно, гідрофізичні дані не дозволяли розплановувати однакові ділянки. Уперше виділено давньоруський квартал археологічним методом — орієнтовна площа у 1600 м^2 — поділяється на чотири садиби, розміри яких ідентичні відомим на Подолі — близько 400 м^2 .

2. Вул. Волоська, 16, 1988 р. Під час досліджень на трьох давньоруських горизонтах зафіксовано кордони двох садиб — «А» та «Б» (рис. 62).

Садиба «А». У межах розкопу зафіксовано її південно-західний кут. Досліджено парканний рів та паркан з дошок завдовжки 12,5 м. Паркан повертає під прямим кутом на південний схід, зберіга-

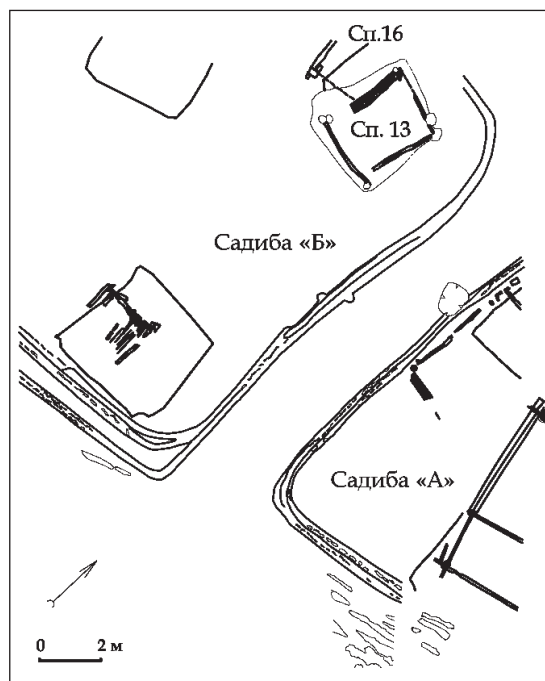

Рис. 62. План розкопу на вул. Волоській, 16, 1988 р.

ючи всі характеристики рову та конструкції паркану протягом 5 м. Парканний рів обох напрямків чітко співпадає у плані на всіх трьох горизонтах. В межах садиби на кожному з горизонтів зафіксовано декілька споруд. Зафіксований в'їзд у садибу у вигляді залишків стовпа, до якого примикав рів з залишками дерев'яних конструкцій та продовження рову на схід, який не співпадає в плані з парканом на горизонті 4. Крім цього, на ділянці досліджено ряд стовпових ям, рівні запуску яких не зафіксовані, які, на думку авторів розкопу, також належать до комплексу в'їзду на територію садиби «А» [290].

Садиба «Б». Південні кордони садиби (близько 4 м вздовж вулиці) також співпадають на трьох горизонтах. Північний кордон *in situ* не простежений, але може бути визначений, виходячи із зафіксованого кордону на Гор-4 та розміщення господарських споруд № 13 (Гор-2), № 16 (Гор-3) у північно-східному куті. При реконструкції розмірів садиби брався до уваги один із найпоширеніших варіантів внутрішньосадибного розміщення споруд — вони розташовувалися по периметру садиби вздовж парканів з вільною від забудови центральною ділянкою двору. У такому випадку довжина східного кордону садиби «Б» складає близько 15—16 м [290].

Початковий момент виявлення планувальної структури на цій ділянці не встановлений, але стабільність прослідковується вже з другої половини XI ст., тобто з цього часу ділянка входить у систему регулярної міської забудови. Була з'ясована соціальна приналежність господарів садиби «Б», починаючи з другої половини XII ст., — це були ремісники бронзоліварники [290].

3. Вул. Оболонська, 12, 1993 р. Під час дослідження північно-західної частини розкопу був виявлений ремісничий комплекс першої половини XIII ст., який залягав на глибині 2,65—2,9 м від рівня сучасної денної поверхні. Комплекс розміщений на території двох суміжних садиб, існуючих протягом тривалого часу. Вони були розділені парканом, спорудженим із соснових напівкогод. Довжина досліджуваної частини паркана складає 15 м у напрямку схід—захід. В результаті

був виявлений відрізок вулиці, що проходила з півночі на південь, до якої виходили окремі садиби. За даними авторів, «площа двох садиб складала 300 м² кожна» [295].

4. Ярославський провулок, 4, 2002 р. Під час досліджень вдалося зафіксувати сім горизонтів культурного шару середини XI — другої половини XII ст. У Гор-6 зафіксовано фрагменти двох ліній огорожі. Рів № 1 мав напрямок північний схід — південний захід, простежений на 4,1 м. Рів № 2 мав напрямок північний схід — південний захід, простежений на 8 м. Територія на захід від рову № 2 отримала шифр садиба «А», а та, що розташована на схід та південний схід від нього — садиба «Б». У Гор-8 виявлено дві лінії огорожі, перша співпадає з парканним ровом між садибами «А» і «Б» на Гор-6, друга фіксувала західний кордон садиби «А». Відстань між ними дорівнює 10,5 м і є шириною садиби «А». Вірогідно, вона була витягнута вздовж вулиці, що відділяла цей квартал від садиб, які щільно прилягали до схилів г. Щекавиці [300].

5. Вул. Сковороди, 14, 2006 р. На розкопі зафіксовано декілька ліній парканів, які розбивали простір на садиби та відгороджували їх від вулиці. Паркан № 5 пересікає майже весь будівельний котлован за напрямком північ—південь. Його зафіксована довжина 15, ширина котловану — 0,20 м. Паркан № 6 мав напрямок схід—захід, досліджена довжина 9,75 м. Паралельно йому (за 0,80 м на північ) зафіксовано п'ять стовпових ям. Навпроти них в паркані розрив лінії близько 2,5 м. Можливо це залишки від конструкції воріт, тобто в'їзду до садиби.

Крім представлених конструкції на розкопі зафіксовано ще декілька парканів. Паркан № 1 перетинає північний кут котловану за напрямком захід—схід. Він відділяє присадибний простір від вулиці. Має дві паралельні лінії котлованів, що свідчить про перебудову конструкції паркану.

Паркан № 2. Напрямок — північ—південь. На півночі паркан № 2 перпендикулярно примикає до паркану № 1. Зафіксована довжина — 7,5 м. Ширина котловану — від 0,15 до 0,25 м. Залишилися сліди від дерев'яних дошок завширшки

0,2, завтовшки від 0,01 м. За рівнем запуску паркан № 3 датується XII ст. Паркан № 2 розділяв територію двох садіб.

Паркан № 3 — напрямком північ—південь. Досліджена довжина — 2,5, ширина — 0,3 м. В південній частині паркан перерізається траншеєю № 1. За рівнем запуску паркан № 3 датується XII ст. (рис. 36; 37). При горизонтальній зачистці було зафіксовано чисту незабудовану територію зі слідами від сільськогосподарських знарядь (лопати). Скоріше за все, ця ділянка садиби була відведена під город. Такий приклад використання території є скоріше винятком, ніж правилом [69]. Ці приклади дозволяють визначити розмір однієї сторони садиби — не менше ніж 15 м.

6. Вул. Фрунзе, 23—25, 2008 р. (рис. 63) Зазначена територія перебувала у складних природних умовах. Особливості рельєфу, що утворився біля північно-східної частини гори, заважали нормальному відтоку води з ділянки, утворюючи болотоподібну улоговину. Ця ситуація спричинила спорудження дерев'яних конструкцій, які мали захистити садибну ділянку від води. На спробу вирішити цю проблему вказує наявність дерев'яних гідротехнічних конструкцій (споруди № 4, 4а). Найраніший горизонт (№ 5) датується серединою — другою половиною XI ст. Він представлений лише захисними гідротехнічними конструкціями. Вочевидь, цей етап був підготовчим для заселення ділянки. Про відсутність регулярної забудови в цьому районі свідчить і мінімальна кількість археологічного матеріалу. Горизонти другої половини XI ст. — першої половини XII ст. представлені зрубними спорудами № 1—3, 5, 10, 11. Необхідно відзначити, що з шести вказаних споруд, до жилих ми, з певною пересторогою, можемо віднести тільки споруду № 5. Всі інші, очевидно, виконували господарські функції.

Тому, судячи з відсутності парканів, які б розділяли виявлені споруди, ми маємо справу з однією великою садибою, причому, скоріше за все, її господарською периферією. Житлові приміщення, очевидно, містилися на виносному підвищенні, яке залишилося поза межами дослідженої території. Вдалося дослідити понад 600 м²

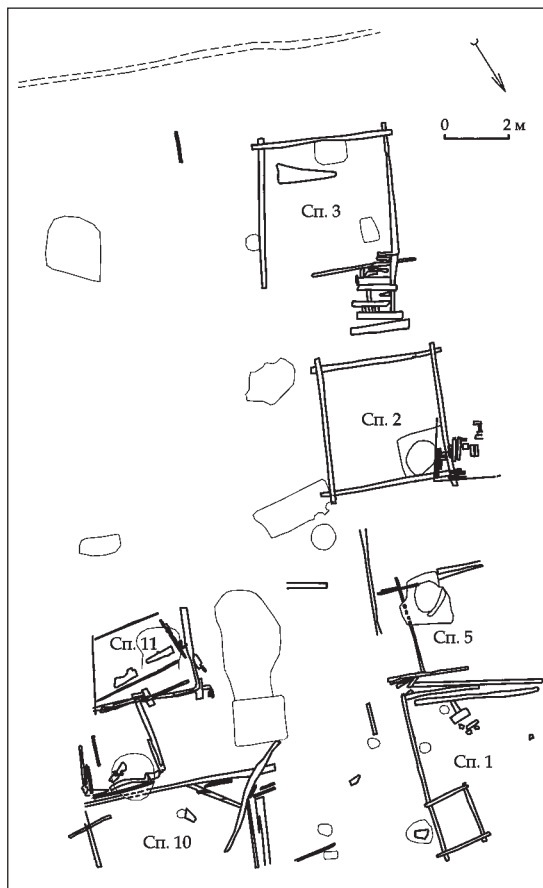

Рис. 63. План розкопу 2 на вул. Фрунзе, 23/25, 2008 р.

садибного простору, де відкрито тільки паркан, який обмежував її з південного боку. Це свідчить про існування великих за площею садіб на північно-західній окраїні Подолу. Не виключено, що ці комплекси були пов'язані з ремісничим виробництвом. Таким чином, згадана лінія парканів є крайньою межею розселення на цій ділянці давньоруського Подолу.

7. Вул. Межигірська, 3/7, 2003 р. Дослідження були розбиті на п'ять етапів. Для виявлення площі давньоруських садіб найбільш інформативним є п'ятий етап. На площі 200 м² було зафіксовано фрагменти трьох садіб, вулиця та паркани, які відділяли садиби одна від одної та від проїжджої частини.

Садиба «А». Зафіксована фрагментарно, досліджена площа складає не менше 50 м². На ній вдалося дослідити дві споруди. Садиба відділена від вулиці парканом

№ 1, який простежений з західного боку дороги з позначки 4,21 на глибину 1,1 м. На позначці 4,56 м паркан зміщувався на 0,1 м у бік дороги до позначки 5,13 м. Після цього розміщувався прошарок алювіального піску до позначки 5,29 м, де починалося наступне зміщення на 0,1 м. Таким чином, нам вдалося зафіксувати три рівня забудови садиби. Можемо стверджувати, що кордони садиби протягом тривалого часу практично були незмінні.

Садиба «Б» розміщувалась зі східного боку вулиці, зафіксована також фрагментарно. На ній вдалося дослідити одну споруду. Садиба відділялася від вулиці парканом № 2 завдовжки 12 м, що був зафіксований з позначки 4,26 м. Він також відділяв від вулиці садибу «В».

Садиба «В» була обмежена парканом № 2 від вулиці, та парканом № 3 від садиби «Б». Паркан № 3 виявлений з позначки 4,15 м. Простежити його закінчення або перетин з іншим парканом не вдалось, але чітко зафіксований його напрямок на північний схід. Садиба «В» досліджена фрагментарно, але завдяки довжині паркану, ми можемо реконструювати одну з бічних частин завдовжки не менше 12 м. Досліджений комплекс можна датувати кінцем XI — початком XII ст. [302].

8. Вул. Нижній Вал, 43, 1989 р. На розкопі зафіксовано залишки двох кварталів («Східний» та «Західний»), що примикали до двох вулиць. У межах кварталів досліджено три садиби. До «Східного» кварталу належить садиба «А», до «Західного» — «Б» й «В».

Садиба «А». Досліджена частково — близько 20 м². Примикала західним боком до вулиці на відстань до 10 м. На її площі виявлено декілька споруд та паркан, що огороджував садибу від вулиці. Садиба зафіксована на чотирьох будівельних горизонтах (3, 3А, 4А, 5).

Садиба «Б». Центральна частина садиби увійшла повністю до розкопу. Зі сходу вона примикала до вулиці і прослідкована вздовж неї (№ 1) на 15 м, з півдня її оминала інша вулиця (№ 2), уздовж якої садиба простежена на 6—7 м, із заходу садиба розмежовувалася парканом із сусідньою садибою «В» на відстань понад 25 м.

Досліджена ділянка (велика частина) садиби «Б» мала розміри: в довжину з

півдня на північ — 25 м, завширшки — 17—18 м (це дійсна ширина садиби — від паркану до паркану). Тобто площа садиби сягала до 450 м². Площа дослідженої ділянки складає близько 250 м². Садиба в плані мала підпрямокутну форму і орієнтована за сторонами світу, витягнута за віссю північ—південь.

Садиба «В». Розташовувалася на північний захід від садиби «Б». Досліджена площа садиби «В» складала близько 350 м², при цьому, в довжину (з півдня на північ) вона простежена на 24, ширина — на 16 м (що відповідає ширині садиби «Б»), тобто її площа могла складати не менше 400 м².

Провести реконструкцію кварталу одночасно і просто, і складно. Якщо вважати, що в квартал входило чотири садиби, ми можемо запропонувати площу кварталу близько 1600—1700 м². Але не виключено, що квартал міг складатися з шести садиб, тому наполягати на запропонованих цифрах ми не можемо. Соціальна приналежність власників садиб ідентична даним сусіднього розкопу за адресою вул. Нижній Вал, 41, 1987 року. Вони належали до ремісничого люду, який займався обробкою кольорових і чорних металів, склоробством. Виробничі комплекси обох розкопів не виходять за рамки XI ст. [273].

9. Ярославський провулок, 1/3, 2008 р. Розкоп розташовувався в кварталі, обмеженому горою Шекавицею та вулицями Ярославською і Фрунзе. Таке розташування ускладнювало дослідження через мішані делювіальні та пролювіальні ґрунти. У структурі нашарувань на території розкопу виділено 10 житлових горизонтів. Більшість виявлених шарів, як природних так і антропогенних, пошкоджені пізнішими спорудами. Тобто будівельна діяльність на даній території не припинялася впродовж довгого часу. Певних укріплень схилу не виявлено, досліджувана ділянка, ймовірно, не зазнавала значних зсувів ґрунту з гори у часи середньовіччя. Площа розкопу становила 420 м², але на розкопі не зафіксовано жодного паркану (рис. 64).

Це дозволяє зробити висновок, що в давньоруський час дана ділянка розташовувалася в межах однієї садиби і перевищувала загальноприйнятую середню площу садиб. Найбільш значимим до-

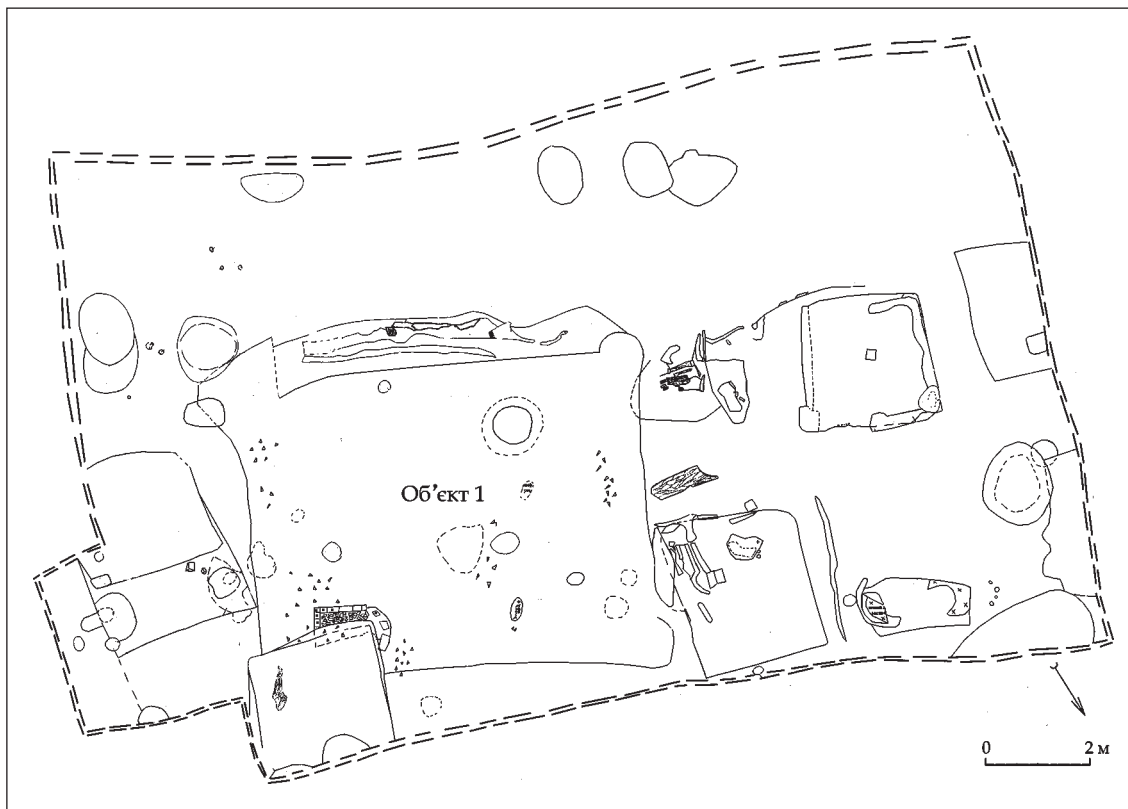

Рис. 64. План розкопу на Ярославському провулку, 1/3, 2008 р.

слідженим об'єктом на розкопі була споруда підквадратної форми, розмірами $6,5 \times 7,4$ м, розташована в центрі розкопу. Вона була орієнтована кутами за сторонами світу. Мала дерев'яну підлогу на лагах-переводинах. У східному куті об'єкту було зафіксовано піч, складену з плінфи, що є досить рідкісним явищем в давньоруському дерев'яному домобудівництві (рис. 65, див. вклейку; рис. 66).

У південному куті споруди, на нижньому рівні завушини, нами знайдено череп коня без нижньої щелепи, мордою повернутий на північ. На наш погляд, це могло бути ритуальне вбивство тварини, так звана будівельна (закладна) жертва [5]. Ці дані свідчать про високий соціальний статус господаря садиби [55]. Фіксація таких комплексів змушує замислитися щодо встановлення реконструкції соціального статусу власників садиб за археологічними даними. Але і цих даних для чіткого висновку замало, тільки комплексний підхід може гарантувати певний

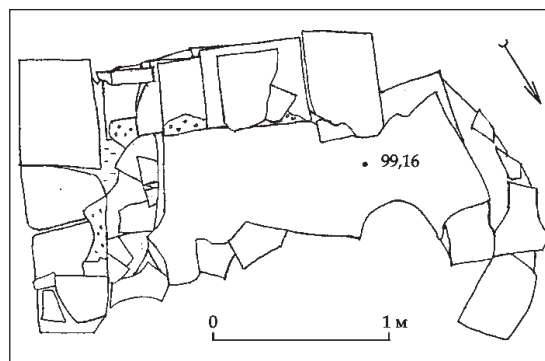

Рис. 66. Піч, складена з плінфи. Ярославський провулок, 1/3, 2008 р.

результат. Наприклад, писемні джерела та археологічний матеріал Новгородських розкопок дозволили розробити термінологічний апарат, яким дослідники упевнено оперують для створення не тільки соціальних реконструкцій господарів садиб («боярские гнезда-патронимии», сотенні), а й навіть для персоніфі-

кації боярських садиб [248, с. 37—41]. Для Київського Подолу така термінологічна база, практично, не розроблена. Тому спробуємо назвати власника нашої садиби людиною, яка мала безпосередній стосунок до адміністративної влади на Подолі, наприклад, будучи «посадником» [205].

На Подолі поки що, відомі лише два об'єкта, датованих X ст., які могли б претендувати на те, що їхній власник міг би умовно вважатися представником князівської адміністрації, у першу чергу через їхні розміри — розкопи 1972 року: будівля № 4 (7,0 × 7,4 м) [35, с. 71] з розкопу вулиць Героїв Трипілля (сучасна вул. Спаська) — Хорива, та будівля № 4а (7,3 × 7,8 м) Червона площа (сучасна Контрактова) [35, с. 59]. Але робити порівняльний аналіз між цими будівлями не зовсім коректно, оскільки вони належать до різних хронологічних періодів. Тому для другої половини XII ст. представлений нами об'єкт на сьогодні за своїми показниками (великі розміри, плінфова піч, більш ніж середня площа садиби, різноманітний не ординарний матеріал, закладна жертва), безумовно, має право називатися «будинком посадника», а досліджений простір навколо нього — «посадським двором» площа якого могла складати не менше ніж 500 м² [205].

10. Вул. Нижній Вал, 41, 1987 р. Розкопки проводилися на розі вулиць Волоської та Нижнього Валу за 250—300 м на південний захід від місця розкопок 1975 року [62, с. 43]. Розкопками відкрито залишки двох садиб, які за всіма ознаками були внутрішньою структурою кварталу. Межа між садибами простежена у вигляді частоколу, орієнтованого за лінією північ—південь з відхиленням від азимуту на захід на 10—15°, завдовжки 15,75 м. На рівні II горизонту лінія паркану між садибами хоч і зберігала вищезгаданий напрямок орієнтації, але продовжена приблизно на 2 м далі на схід. Крім того, у цьому ж горизонті біля південно-західного кута розкопу виявлено ще дві лінії частоколу. Можливо, цей відрізок частоколу є залишками західної огорожі садиби «А», а це, у свою чергу, дає можливість стверджувати, що ширина садиби за віссю захід—схід могла дорівнювати 8,5—9,0 м. У

верхньому, четвертому культурно-стратиграфічному шарі, досліджено залишки трьох будівель, дві з яких належали садибі «А», одна — садибі «Б» (№ 10). Всі вони увійшли до розкопу не повністю [62, с. 45—48]. За матеріалом будівля датується другою половиною XI — серединою XII ст.

11. Вул. Юрківська, 12/59, 1992 р. Давньоруський період на розкопі представляють залишки двох споруд та огорожі, які досліджені в південному куті ділянки. Залишки паркану витягнулися на відстань 14,0 м, а потім плавно повертали до південного сходу. Обидві лінії огорожі були випущені з одного прошарку культурного шару. На південь від залишків огорожі зафіксовано дві споруди № 2 та 3. Не викликає сумніву, що паркан був міжсадибним. Це дає нам можливість реконструювати одну з сторін садиби, яка мала довжину не менше 14 м [276].

Не зважаючи на велику кількість стаціонарних розкопів з моменту утворення Подільської постійнодіючої експедиції у 1984 році, розкопів, які б дозволи реконструювати розміри садиб, вкрай мало. Представлені вище дані лише підтверджують інформацію, отриману в 70-х роках XX ст. Ми можемо казати про існування, принаймні з XI ст., в північно-західній зоні Подолу міських кварталів, які склалися, щонайменше, з чотирьох садиб, площею від 216 до 450 м². Таким чином, можна запропонувати реконструкцію кварталу площею близько 1600—1700 м². Така ситуація притаманна як Центральній зоні (вул. Нижній Вал, 43), так і Північно-західній (вул. Межигірська, 43).

Внутрішньопланувальна структура садиби. Для реконструкції внутрішньої планувальної структури садиб основним джерелом, безумовно, є археологія. Тому на ранніх етапах дослідження Подолу Києва для розв'язання цього питання вчені базувалися на даних етнографії та логічних висновках.

І. Іванцов сформував своє бачення забудови садиби-двору для різних верств населення. Для князівської верхівки житлово-господарські комплекси, на його думку, були розташовані у певному порядку: палац чи звичайний наземний житловий будинок господаря, напівземлянкові

чи зрубні житла для челяді, комори для зберігання майна та припасів, приміщення для худоби тощо. Автор наполягає, що кожен такий двір був огорожений дерев'яним частоколом і мав досить міцні ворота. Двори міських ремісників та торговців — теж окремі житлово-господарські одиниці, але невеликі за розміром і «досить убогі на вигляд: землянка, двір для худоби, город, якщо дозволяла площа, та звичайні хлібні ями, в яких зберігалися різні припаси» [77, с. 278]. Аналізуючи дані з розкопок Подолу (здебільшого на базі досліджень 70-х років минулого століття), К. Гупало виділив певні закономірності у плануванні садиб: «жилые, и хозяйственные постройки ставили по периметру усадьбы, средняя часть оставалась незастроенной, образуя собственно двор. Жилые постройки возводили на некотором расстоянии от хозяйственных». Він підтвердив розмежування садиб від вулиць та між собою парканами, здебільшого дощатими [44, с. 48].

А. Кутовой виявив схожі тенденції в зміні характеру масової забудови різних міст Русі протягом Х—ХІІІ ст. Це дозволило досліднику виділити низку основних прийомів планувальної організації садиб: «а) размещение основных групп построек у тыльных, по отношению к улице, линий частоколов; б) вдоль красных линий; в) вдоль боковых линий частоколов; г) с жилищами у тыльных линий и вспомогательными постройками — у боковых; д) “Г” и “П”-образная планировка построек, переходящая в сплошную периметральную; е) свободная планировка усадеб» [98, с. 66].

Для чіткої ідентифікації місць розміщення житлово-господарських комплексів на садибі бажано мати досліджені ділянки, на яких максимально відображена площа садиби. Як показано в попередньому підрозділі, таких прикладів, на жаль, обмаль. Але навіть невеликі за площею розкопи можуть дати інформацію, принаймні, щодо розміщення споруд біля міжсадибної огорожі, відносно проїжджої частини та, в деяких випадках, відстань між житловими та господарськими комплексами на одній садибі.

Наведемо декілька характерних прикладів розміщення споруд біля міжсадибної огорожі.

1. Ярославський провулок, 4, 2002 р. Серед масиву інформації, отриманої під час археологічних досліджень, ми можемо підкреслити, що північно-західна стіна господарської споруди № 5 розміщувалась на відстані 1,25 м від дощатого паркану, який фіксував західний кордон садиби «А» [300].

2. Вул. Юрківська, 12/59, 1992 р. Давньоруський період на розкопі представляють фрагменти двох споруд та паркану. Паркан простежений на відстань 14,0 м, а потім плавно повертає до південного сходу. На південь від паркану зафіксовано дві споруди. Північна стіна споруди № 2 паралельна ліній огорожі і розташована за 0,85—1,1 м від них. Північна стіна споруди № 3 співпадає з напрямком лінії огорожі та паралельна їй. Північно-західний кут відстоїть від огорожі на 0,6 м (північно-західний) і 0,95 м (північно-східний) [276].

3. Вул. Нижній Вал, 41, 1987 р. У четвертому культурно-стратиграфічному шарі зафіксовано три споруди (див. вище). Житло № 2 містилося у південно-західній частині розкопу за 1,0 м від частоколу між садибами. Будівля № 3 розташовувалась у північно-східній частині садиби «А». Відстань між зовнішнім кутом будівлі № 3 та південно-східним кутом будівлі № 2 дорівнювала 9 м. На відстані 0,95 м від східної та 0,75 м від північної стін простежений дерев'яний паркан, який відгороджував територію садиби. За матеріалом будівля датується другою половиною ХІ — початком — серединою ХІІ ст.

У ІІІ культурно-стратиграфічному горизонті виявлено залишки двох будівель — № 4 та 5, кожна з яких належала до різних садиб. Будівля № 4 розташовувалась у східній частині садиби «А». Відстань між східною стіною будівлі та лінією паркану садиби становила 1,0 м [62].

4. Вул. Сковороди, 11, 1985 р. Споруда № 13, що належала садибі «А», зі східної сторони обмежена вимосткою (зафіксована ширина 0,15 м) та парканом, запущеним з пізнішого горизонту. На північ від споруди за 1,6 м розміщувався ще один зруб, який належав іншій садибі. Споруди розділялися парканом з вертикально стоячих дошок. Відстань між ним та зрубами приблизно однакова — 0,6—0,7 м. Комп-

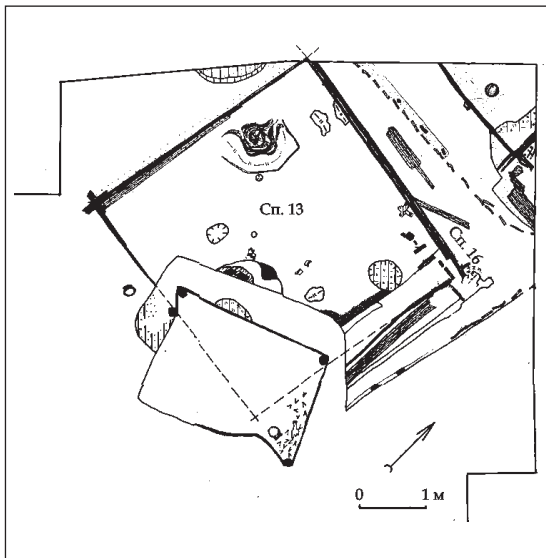

Рис. 67. План розкопу на вул. Сковороди, 11, 1985 р.

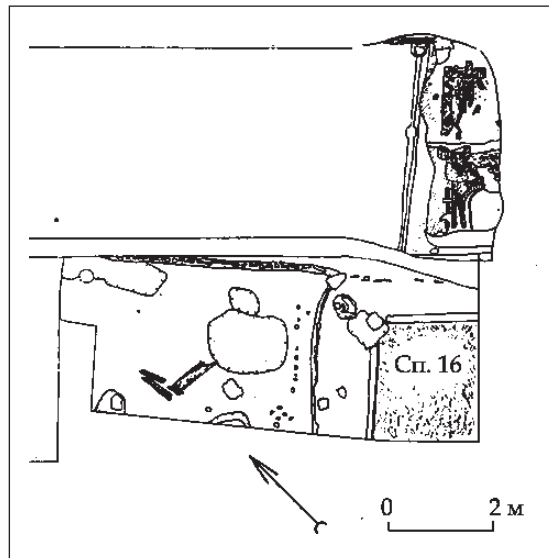

Рис. 68. План розкопу на вул. Героїв Трипілья (сучасна вул. Спаська), 14, 1989 р.

лекс датується першою половиною — серединою XI ст. [277] (рис. 67).

5. Вул. Героїв Трипілья (сучасна вул. Спаська), 14, 1989 р. За 1 м на північ від споруди № 16 зафіксований паркан, збудований з напівколад [291] (рис. 68).

Різноманітні приклади відстаней розміщення споруд від міжсадибних парканів (від 0,3 до 1,5 м) свідчать про те, що єдиної схеми планування житло-господарських комплексів, напевно, не існувало. Переважало скоріше вільне планування, яке відображало певні традиції, але господар відштовхувався, в першу чергу, від власних потреб чи побажань. Аналогічна ситуація з розміщенням перед парканом, який відділяє садибу від вулиці. На вул. Героїв Трипілья (сучасна вул. Спаська) — Хорива у 1972 р. було досліджено п'ять зрубних будівель, які входили до однією садиби, і фрагменти двох міських вулиць, обмежених дерев'яними парканами. Кут, що утворився в результаті перетину цих вулиць, був зайнятий садибою. Її будівлі розташовувалися вздовж лінії парканів, паралельно їм.

Про відстань між житлами та господарськими спорудами важко сказати напевне, але те що вона була, не викликає сумнівів, оскільки не зафіксовано жодного випадку поєднання цих комплексів. Прикладом можуть бути випадки фікса-

ції відмосток. На розкопі вул. Сковороди, 11 зафіксовано декілька таких випадків. Наприклад, споруда № 14Б, вздовж якої, із зовнішнього боку простежені відмостки завширшки від 0,25 до 0,5 м. Безпосередньо до північно-східного кута, перпендикулярно східній стіні зрубу, в східному напрямку відходила лінія паркану, яка з'єднувалася, вочевидь, з іншою лінією паркана, що проходила в меридіальному напрямку паралельно східній стіні зрубу за 1,5 м від неї. Крім цього випадку, існують інші приклади зафіксованих відмосток: Житній ринок — споруда № 12; вул. Гр. Сковороди, 11 — споруди № 13, 16; вул. Героїв Трипілья, 14 (сучасна вул. Спаська) — споруда № 15, вул. Нижній Вал, 43 — споруда № 2; вул. Волоська, 16 — споруда № 5; вул. Оболонська, 6 — споруда № 4. Приклади, де зафіксовані навколо споруд відмостки, вказують на окреме їх розташування споруд.

Напевно, необхідно дати тлумачення будівельному терміну «відмостка». Це зовнішня обноска споруди з одного, двох чи трьох боків, що складалася з двох або трьох дошок (колод, напівколод). Питання правильної інтерпретації даної конструкції є дискусійним і зараз. Дуже важливо знати, яке функціональне призначення приписує (вкладає) дослідник під час опису даної конструкції. Або вона

пов'язана з конструкцією галерей, або може служити зміцненню фундаменту на вологому ґрунті. Можливо, відмостка виконувала й роль хідників, які б дозволили пристосувати ту чи іншу частину споруди (з відмосткою) до сусідніх споруд. Така конструкція використовувалася для зручного пересування навколо споруди, незалежно від стану вологості ґрунту та внутрішнього планування садиби [193].

Розташування житлово-господарських комплексів та території садиби проходило за периметральним принципом, з вільним двором. Житло розміщувалося як в глибині садиби, так і з одного з її боків. Прикладом може бути досліджена садиба на вул. Волоській, 16 у 1988 році [192], де встановлено розміщення споруд інших об'єктів по периметру садиби з вільною центральною частиною двору. Необхідно відзначити, що житловий будинок розташовувався не в глибині садиби, а поряд з вулицею, що характерно для міської забудови, що вже склалася. Підтвердженням такої тези можуть стати реконструкції подільських садіб Х—ХІ ст., здійснені П. Толочком [232, с. 123] та В. Харламовим [241; 242; 243].

4. ОСНОВНІ ПЛОЩІ

Площі є одними з найважливіших елементів планувальної структури міста. Саме вони, як ядро території (району), створюють композиційний тон для вуличної мережі та формування кварталів. Площа, за І. Срезневським: «площадь» — «ровное незастроенное место» [187, с. 907], а за словником української мови: площа — 1) яка-небудь ділянка поверхні землі, природно обмежена або спеціально відокремлена з якоюсь метою; 2) велике незабудоване місце, безпосередньо зв'язане з вулицями; майдан; 3) базарна площа [236, с. 700].

Писемні та археологічні джерела дозволяють зробити висновок, що Київ ХІІ—ХІІІ ст. займав провідне місце у внутрішній та зовнішній торгівлі. На його долю припадала значна частина торгового обігу країни [230, с. 66]. Торгівля зосереджувалася, в основному, на площах середньовічного міста. Якими були площі давнього Києва, скільки їх було і де вони

розташовувалися? Для відповіді на ці запитання необхідно проаналізувати свідчення наявних історичних та археологічних джерел.

Серед писемних джерел в даній проблематиці найбільш відомим є повідомлення німецького хроніста кінця Х — початку ХІ ст. Тітмара Мерзебурзького: «*In magna hac civitate, que istius regni capo test, plus quam quadringente habentur ecclesiae et mercatus VIII, ...*» [264]. У вітчизняних джерелах подається переклад: «У великому цьому місті, яке служить столицею держави, є понад чотириста церков і вісім торжищ ...» [221, с. 171]. У польському виданні коментарів тексту Т. Мерзебурзького цей епізод описаний наступним чином: «... *czterysta kosciolow I osiem rynkow*» [258, с. 235]. Тобто ми бачимо, що замість торговища, стоїть слово «rynek». Відповідно до Словника польської мови [261] *Targowisko* — Торговище — місце, де відбуваються торги; *Rynek* — Ринок — у стародавніх містах: головна площа, що була осередком економічного і суспільного життя. Слово *rynek* має походження від німецького *Ring* (дослівно «перстень») і з'явилося на польських землях у зв'язку із організаційно-правовою формою локації, яка надавалася власником земель і базувалася на німецькому праві. Ринок був простором торгового обміну і місцем, де сходилися дороги, що вели до міста. У свою чергу німецьке *Ring* означало специфічний рід ринку з розміщенням посередині блоком забудови. Однак німецьким відповідником слова ринок у Німеччині був термін *Markt* або *Marktplatz*. У свою чергу слово *targowisko* (торговище) або інакше *bazar*, *targ* (базар, торг) мало східне походження і походило від перського *bazar*, котрий був місцем організованої торгівлі відповідно до німецького права, яке пізніше впровадили і на польських землях у вигляді магдебурзького права. Ймовірно, що повідомляючи на підставі свідчень очевидців у своїй хроніці про ринки у Києві, Тітмар мав на увазі саме ринки німецького типу, як площі, де збігаються дороги і відбувається торгівля, на вільному від забудови просторі, так як його інформатори (німецькі найманці) були ознайомлені з відповідною структурою міст у рідному краї.

Звичайно, можна критично ставитися до кількості церков у повідомленні німецького хроніста, але, як здається, кількість площ (торжище) — вісім, цифра не округлена і не велика, може заслуговувати на довіру.

Існує необхідність проаналізувати можливе співвідношення розміщення площ на Подолі до площ Верхнього міста.

Якщо розглядати Верхнє місто, на одностайну думку дослідників, головною була досить значна площа, згадана в літописі під назвою «Бабин Торжок» [4, с. 23—24]. Дискусія щодо локалізації площі на території дитинця викликала нові й нові версії розміщення площі: М. Берлінський і В. Хвойка вважали, що міська площа розташовувалася перед апсидами Десятинної церкви; А. Тихонович і М. Ткаченко локалізували «Бабин Торжок» між Федорівським монастирем та двором Мстислава [220]; В. Богусевич розташовував «Бабин Торжок» на обмеженій площі між західним фасадом церкви і північно-східним фасадом південно-західного палацу [19, с. 16—18]; П. Толочко розміщував площу майже там само, але дещо на південь від західного фасаду церкви, в районі перехрестя теперешніх Десятинного провулка і Володимирської вулиці [232, с. 197]; С. Кілієвич підтримала думку про те, що торг не міг розташовуватися на замкненій внутрішній площі, а мав би бути на перехресті доріг, і вважала, що «Бабин Торжок» розташовувався на північний схід від Десятинної церкви [85, с. 70]. У Верхньому місті, безумовно, могли бути площі і менші за розмірами, і менш значимі. Можемо умовно додати ще декілька, які могли розташовуватися, наприклад, на Копиревому кінці. В такому випадку на Подолі мало б бути не менше п'яти площ.

Нечисельні літописні та письмові дані знайомлять нас з сюжетами про площі Подолу:

- під 1068 роком Іпатіївський літопис сповіщає: «и сотворише вѣче на торговище ... и идоша сѣ вѣча вѣ на гору» [79, стб. 160]. Звичайно торговище, як базар, могло бути в кожному районі міста, але не кожен ринок стає місцем міського віча. Для феодального міста

вічеву площу можна вважати, як мінімум, одним з центрів міста;

- в описі Києва М. Груневега XVI ст. ми знаходимо опис торгової площі: «... кінець шляху означає місце ринку, який краще назвати малою торговицею, бо він тісний. На ринку стоїть Богородична церква мурована, але мала й стара ... Навколо церкви є крамниці» [34]. Це повідомлення вкрай важливе для реконструкції місця розміщення торговища. Мається на увазі, що згадана церква Пирогоща стояла посередині площі, принаймні у XVI ст. Сучасні дослідники Києва підтверджують, що на Подолі містився основний торговий центр Києва XI—XIII ст. — «торговище та міська вічова площа» [221, с. 129]. Саме це відображено на діарамі Давнього Києва — Центральна площа, яка використовувалася для вічевих зібрань (фрагмент діорами давнього Києва X—XIII ст.) [230, с. 105]. М. Сагайдак розглядає площу в контексті планувальної структури Подолу: «композиційним центром району стає “Торговище” — торгово-вічова площа, до якої ведуть усі головні вулиці Подолу» [152, с. 126].

Першу обґрунтовану версію меж ринкової площі висунув П. Толочко. Вчений спирався на твердження багатьох дослідників історичної топографії стародавнього Києва про те, що Новгородська божниця була збудована новгородськими купцями на території їхньої торгової колонії, яка розташовувалася у безпосередній близькості від подільського торговища. П. Толочко припустив, що «знамените подільське “торговище” містилося поміж трьома соборами: Туровою божницею, Новгородською божницею та Пирогощею і займало площу близько 6 га. Недарма літопис у розповідях про цю торгову площу Києва вживає слова не торжок, як Бабин на Горі, і навіть не торг, а торговище. Якщо спробувати визначити місце торговища на сучасній карті Подолу, то в його межі увійде подільська площа — Контрактова. Остання, немов продовжуючи традиції давньоруського торговища, і в більш пізні часи була торговим центром нашого міста» [221, с. 136].

З критикою такої реконструкції розмірів торгової площі Подолу виступив

М. Сагайдак. Спираючись на археологічні дослідження в зоні Контрактової площі, дослідник робить висновок, що Центральний район був здавна заселеним і навряд чи можна припустити, щоб площа подільського Торговища становила понад 1,0—1,5 га [152, с. 27]. Як варіант для визначення розмірів площі, автор пропонує розглянути дані стратиграфії, одержані по лінії будівництва метрополітену. На північ від Гостиного двору, фактично в межах північно-західної частини сучасної Контрактової площі, простежується різке потовщення гумусованих прошарків культурного шару, які, на відміну від прилеглих ділянок, мають найбільш спресований вигляд. Аналогічна «спресованість» давньоруського шару простежена на профілі в тих місцях, де у верхніх (пізньосередньовічних та нового часу) горизонтах проходили вулиці та були площі Подолу. Дослідник вважає, що ринкова площа містилася в північно-західній частині сучасної Контрактової площі [152, с. 28].

За понад тисячолітню історію значно змінювалася конфігурація площі, характер її забудови. Після зруйнування Верхнього міста ордами Батия 1240 р., саме Поділ набуває значення торговельного, ремісничого й адміністративного центру. Контрактова площа була центром Києво-Подільської планувальної структури, від неї вулиці вели в різні райони міста. Така ситуація, вірогідно, склалася за часів зародження міської планувальної структури. Вважаємо, що у період розвитку вуличної мережі (X—XIII ст.), ситуація навколо площі не змінювалася.

Найнадійнішими у виявленні елементів планувальної є археологічні джерела. Не зважаючи на велику кількість стаціонарних досліджень та археологічних наглядів на Подолі — понад 170, його центр можна вважати маловивченим. Представимо всі відомі на сьогодні археологічні розкопи в районі Контрактової площі (рис. 69).

1. Червона площа (сучасна Контрактова), 1972—1973 рр. Стаціонарні археологічні розкопки, проведені у 1972 р., створили справжню наукову сенсацію. На різних горизонтах вдалося виявити і дослідити 11 зрубних будівель, із яких п'ять (розкопаних) становили житловий госпо-

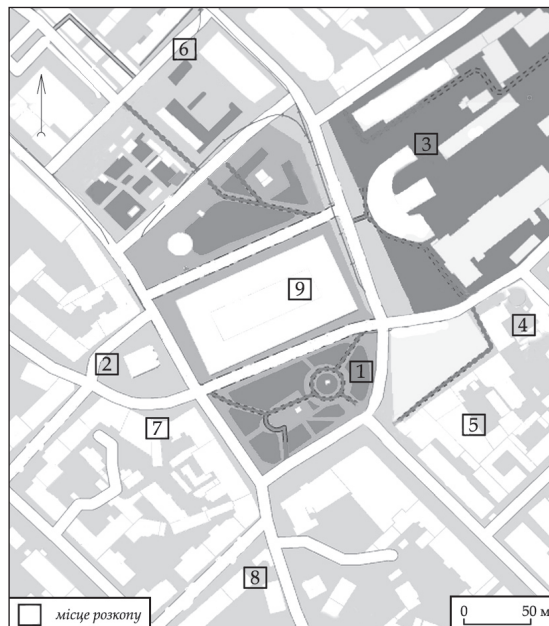

Рис. 69. Розміщення розкопів в центральній частині Подолу

дарський комплекс — двір Подолу X ст. Повністю садибу розкопати не вдалося, оскільки площа досліджень обмежувалася розмірами котловану (ширина 18 м). З півдня, частково зі сходу та південного заходу проходив дерев'яний паркан садиби, що складався з вбитих у землю дубових дошок завширшки 16—20 см і був простежений на відстані 25 м. Північні, західні та південно-західні межі визначаються лінією зовнішніх стін зрубів, що розташовувалися по периметру садиби. Її загальна площа становила близько 650—700 м². Довгою віссю садиба розташована вздовж Дніпра, а в'їзд до неї, вочевидь, містився у західній чи північно-західній частині. Чотири будівлі двору мають єдину орієнтацію, зведені в однаковій техніці і функціонували практично одночасно. П'ята будівля, також зрубна, дещо випадає із загального плану. Вона пов'язується із найбільш раннім будівельним горизонтом, і, можливо, належить до початкового етапу формування садиби [35, с. 49—50].

У 1973 р. археологічні роботи розгорнулися у напрямку північно-східної стіни котловану, де наприкінці 1972 р. виявлено зрубну споруду, точніше її південний кут. Вдалося розкопати лише південно-східну частину споруди, північно-західна захо-

Рис. 70. Церква Успіння Богородиці Пирогощі (листівка кінця XIX ст.)

дила у стіну котловану. Крім цього було досліджено ще три господарських споруди. Межі садиби простежити не вдалося. Можна припустити, що її південно-західну межу фіксує паркан садиби, розкопаної тут у 1972 р., а також залишки паркану, виявленого на рівні одного з верхніх будівельних горизонтів. Садиба витягнута з північного заходу на південний схід щонайменше на 15 м. За керамічним матеріалом та стратиграфічними спостереженнями об'єкти датуються XI—XII ст. [228, с. 19—22].

Розкопки Червоної (сучасна Контрактова) площі 1973 р. виявили цінні матеріали, які переконливо довели, що в цьому районі стародавнього Подолу і в XI—XII ст. зберігався зрубний тип будівель, який склався ще у X ст., а також підтвердили садибний характер забудови. Розміри садиб залишалися незмінними протягом кількох століть [228, с. 19—46].

2. Дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощі, 1976—1980, 1996 рр. Від давньоруських часів Успенська церква була головною соборною церквою Києво-Подолу, а також центром його громадського життя (рис. 70). Тут зберігався магістратський архів, торгові ваги та міри, століттями ховали міський патріархат [76, с. 139—140]. Дослідження цієї споруди були особливо важливими через територіально-топографічну близькість з найдавнішою торговельною площею Київського Подолу. Під час розкопок були вивчені архітектурні особливості храму, відкриті поховання церковного некрополя XII—XVIII ст., зібраний інформативний археологічний матеріал [272, с. 21—22].

3. Червона площа (сучасна Контрактова), 4, 1987 р. Керівництво Київського вищого військово-морського політичного училища вирішило здійснити прибудову до напівкруглої споруди XIX ст. безпосередньо перед фундаментами розібраного у 1930-ті рр. Богоявленського собору Братського монастиря. Без археологічних досліджень було вирито котлован, при цьому були знищені не тільки культурні шари XIV—XIX ст., але й численні могили, частина з яких належала видатним персонам XVII—XIX ст.

Археологічні дослідження дозволили реконструювати картину періодичності та інтенсивності життя мешканців цього району Подолу. Скоріше за все, перед початком XI ст. в експлуатації цієї території була перерва, за час якої під впливом гідро- чи геофізичних чинників відклалися потужні стерильні (в археологічному значенні) алювіальні піщані наноси. Під цим піщаним шаром залягали культурні горизонти більш ранніх часів. Знайдений археологічний матеріал свідчить про існування на вказаній території скловиробництва в XI ст., бронзоливарень у XII ст. та житло-господарської забудови (споруда № 10). Потім настала тимчасова перерва у життєдіяльності, яку гіпотетично можна пов'язати з монгольським нашествям. Вже на XIV ст. тут з'являються споруди (споруда № 8), що свідчить про подальшу експлуатацію цієї території. У новий час на ділянці виникає могильник Братського монастиря, який функціонував до XIX ст. У XIX ст. остаточно формується сучасний комплекс споруд, під час будівництва якого були значно пошкоджені ранні культурні шари [176, с. 12] (рис. 71).

4. Вул. Братська, 17—19, 1992—1993, 2010 рр. Під час досліджень за цією адресою отримано типову для культурних нашарувань Подолу стратиграфію: до глибини 0,6—0,8 м залягали шари XIX—XX ст., нашарування XVII—XVIII ст. простежувалися до глибини 1,5—1,7 м. На дослідженій площі у XVIII ст. — на початку XX ст. частина території належала грецькому Свято-Катерининському монастирю, а на решті ділянки функціонує класична подільська садиба, що підтверджується і документами з міського архіву. Пізньосередньовічний шар підстилався

алювіальним піском. Культурні шари XV—XVI ст. були виявлені у вигляді тонких фрагментарних ліній на рівні підосви шару. З позначок 1,5—2,0 м зафіксовані горизонти культурного шару XII—XIII ст., що чергувалися з прошарками делювіально-алювіального піску. Досліджено три давньоруські горизонти до позначки 5,0 м [176, с. 12].

5. Контрактова площа, 2, 1996 р. У дворі, біля зруйнованої Катерининської церкви досліджено монастирський могильник XVIII ст. (22 поховання в трунах і одне захоронення у склепі). Рівень виявлення могильних ям розташовувався на глибину близько 2,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Судячи з наявності дитячих поховань, цвинтар належав не тільки монастирю, але й грецькій общині Києва взагалі. Також було простежено культурний шар XII ст., до якого належали дві споруди господарського призначення та споруда, матеріал із заповнення якої вказує на ремісничий характер діяльності господаря [176, с. 12].

6. Контрактова площа, 1997 р. Дослідження проводилися в безпосередній близькості до Контрактового дому, біля його західного рогу. Аналіз стратиграфії на ділянці виявив типові для Подолу риси масової міської забудови — стабільність розміщення в XI—XII ст. споруд, парканів та інших планувальних структур і відновлення їх на тому ж місці. У XVII—XVIII ст. на ділянці довгий період існувала дерев'яна мостова, а потім, до будівництва Контрактового дому, була споруджена дерев'яна споруда, пов'язана, скоріше за все, з Контрактовими ярмарками [176, с. 12—13].

7. Контрактова площа, 7, 1998 р. Досліджені верхні горизонти антропогенного шару, формування якого проходило у XVIII—XX ст. Зафіксований підвал будинку XIX ст. та система господарських споруд кінця XVIII — початку XIX ст., які представляли частину єдиного архітектурного ансамблю, який проіснував до пожежі 1811 р. [298].

8. Вул. Андріївський узвіз, 1, 2001 р. Розкоп розташовувався у північній частині кварталу в районі перетину Андріївського узвозу і вул. Покровської, на другій дніпровській терасі на північ від

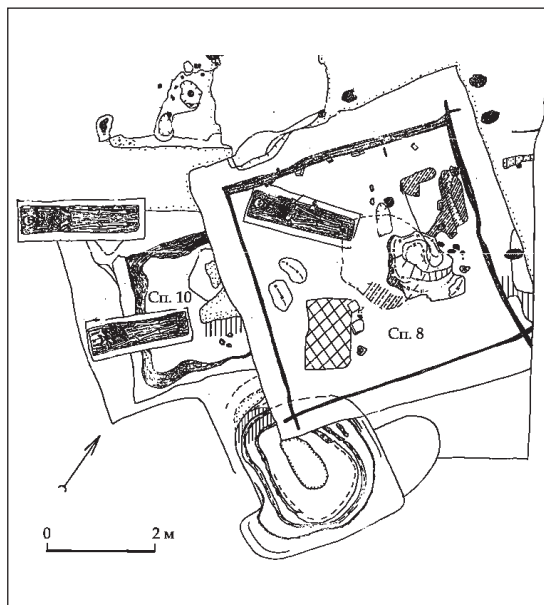

Рис. 71. План розкопу на Червоній (сучасна Контрактова) площі, 4, 1987 р.

схилу Старокиївської гори, перевищуючи центральну частину Подолу за абсолютними позначками на 6,5—7,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Були досліджені особливості стратиграфічної ситуації на ділянці, в тому числі, зафіксовані культурні нашарування XI—XX ст. Цікавим було дослідження групового поховання середини — другої половини XVII ст. [263, с. 184].

9. Гостиний двір, 2013 р. Невелика площа розкопу 1 дозволила зафіксувати ряд господарських об'єктів, заповнення яких свідчить про виробничу діяльність господарів, скоріше за все, металургів. Цей факт ставить під сумнів те, що саме на цьому місці розміщувалося Торговище в давньоруський час.

Можна припустити, що на розкопі 3 виявлені частини двох садіб XII—XIII ст. Відкрита частина «північно-західної» садиби складалася з одного об'єкту (господарської споруди?) та низки господарських та стовпових ям. Садиби були обмежені парканами, орієнтованими за віссю північний схід — південний захід. Незабудовану «смуту» між парканами можна розглядати, як фрагмент провулку між двома садибами, відокремленими рівчакми 2 і 3. Відстань між ними

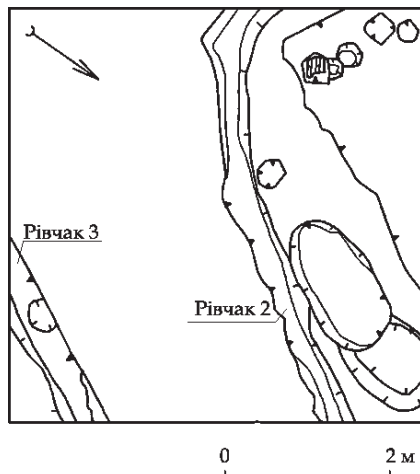

Рис. 72. План вулиці з розкопок Гостиного двору, 2013 р.

складає близько 2,4 м (рис. 72). Слід зазначити, що проїжджа частина не мала традиційних ознак дороги (відсутні колії, не прослідковується більш потужна щільність проїжджої частини). До категорії вулиць ця територія може бути зарахована, в основному, через планувальну ситуацію у даному районі міста. Зафіксовані на розкопі 3 паркани можуть свідчити про наявність садиб, тобто маркувати східну межу давньоруського Торговища, проте проблема локалізації останнього вимагає додаткових археологічних досліджень у районі.

Шари, що чітко датуються післямонгольським часом, на дослідженій ділянці не зафіксовані. Цей період репрезентований лише окремими фрагментами кераміки XIII—XV ст., яка трапляється переважно у верхньому шарі розкопу 1. Можна припускати, що в зазначений період досліджена ділянка не входила до житлової зони міста. Про це свідчить потужний гумусований шар, насичений органікою, який, практично, не ніс в собі матеріалу. Вказана територія могла входити до торгового комплексу площі.

Досліджені давньоруські об'єкти дозволяють виявити забудову, що обмежує давньоруське Торговище зі сходу. Наявність парканів деякою мірою може свідчити про можливу садибну забудову у районі цієї ділянки, тобто маркувати східну межу Торгової площі. Фіксація металургійного шлаку підтверджує функціонування ви-

робничого комплексу на міській садибі XII—XIII ст., яка межувала з Торговищем зі східного боку. Не виключено, що саме згаданий провулок виходив до площі, де розташовувалося Торговище. На основі аналізу всіх наявних на цей час об'єктів давньоруського часу, та якщо припустити, що церква розташовувалася в центрі Торговища, або близько до нього, ми репрезентуємо загальну реконструкцію давньоруського торговища (іл. 3а). Площа якого могла складати близько 1,5—1,7 га, що є найбільшою з відомих вічових площ Київської Русі. Ці розміри цілком узгоджуються з розрахунками В. Яніна, за яким вічова площа у Давньому Новгороді мала розміри 1200—1500 м² [256, с. 80].

На підставі наведених вище даних ми репрезентуємо гіпотетичний вигляд давньоруської торгової площі [176] (рис. 73, див. вклейку).

Представлену реконструкцію Торгової площі не заперечують і дані археологічних обстежень 1970-х рр. Проте загалом цілком очевидно, що остаточна локалізація давнього київського ринку вимагає додаткових археологічних досліджень сучасної Контрактової площі.

Питання головної площі Подолу до кінця не з'ясовані і лише стовідсоткова фіксація її території та кордонів відповість на всі питання фахівців з історичної топографії давньоруського Києва. Але залишається відкритим питання про інші площі. Не вся територія Подолу має такий рівень археологічного вивчення, як район Контрактової площі. При реконструкції розміщення площі, як об'єкту планувальної структури, на наш погляд, необхідно враховувати певні критерії і дотримуватися методики археологічної фіксації.

1. Відсутність на території жител та елементів масової забудови, які можуть вказувати на її житлово-господарський характер (можлива наявність легких конструкцій).
2. Відсутність комплексів, пов'язаних з вогнебезпечним виробництвом, хоча не виключена наявність майстерень, що не вимагають спеціальних умов (з обробки кістки, бурштину тощо).
3. Присутність з різних боків під'їзних шляхів як магістрального, так і локального значення.

4. Менша, порівняно із іншими районами, потужність культурного шару.
5. Вивчення межі площі за джерелами (актовими, картографічними) XVI — початку XIX ст.
6. Аналогії-порівняння площ торгових різних центрів, якщо ці дані встановлено.
7. Скупчення знахідок, пов'язаних із торгівлею (монети, печатки, пломби, вагелі, ваги та ін.).

Якщо для головної площі Подолу ми посилаємося на літописні дані, письмові джерела пізнього середньовіччя та дані археології, то для реконструкції роз-

міщення інших площ можемо розраховувати тільки на аналіз картографічних джерел, включаючи електронну археологічну карту.

Основним принципом виділення таких елементів планувальної структури як площі є теза про незмінність вуличної мережі давньоруського часу до пожежі 1811 року. Виходячи з цього, пропонуємо вірогідні місця розміщення площ, на яких, в свою чергу, могли розміщатися ринки (рис. 74):

- у межах сучасного кварталу, обмеженого вулицями Спаською, Ме-

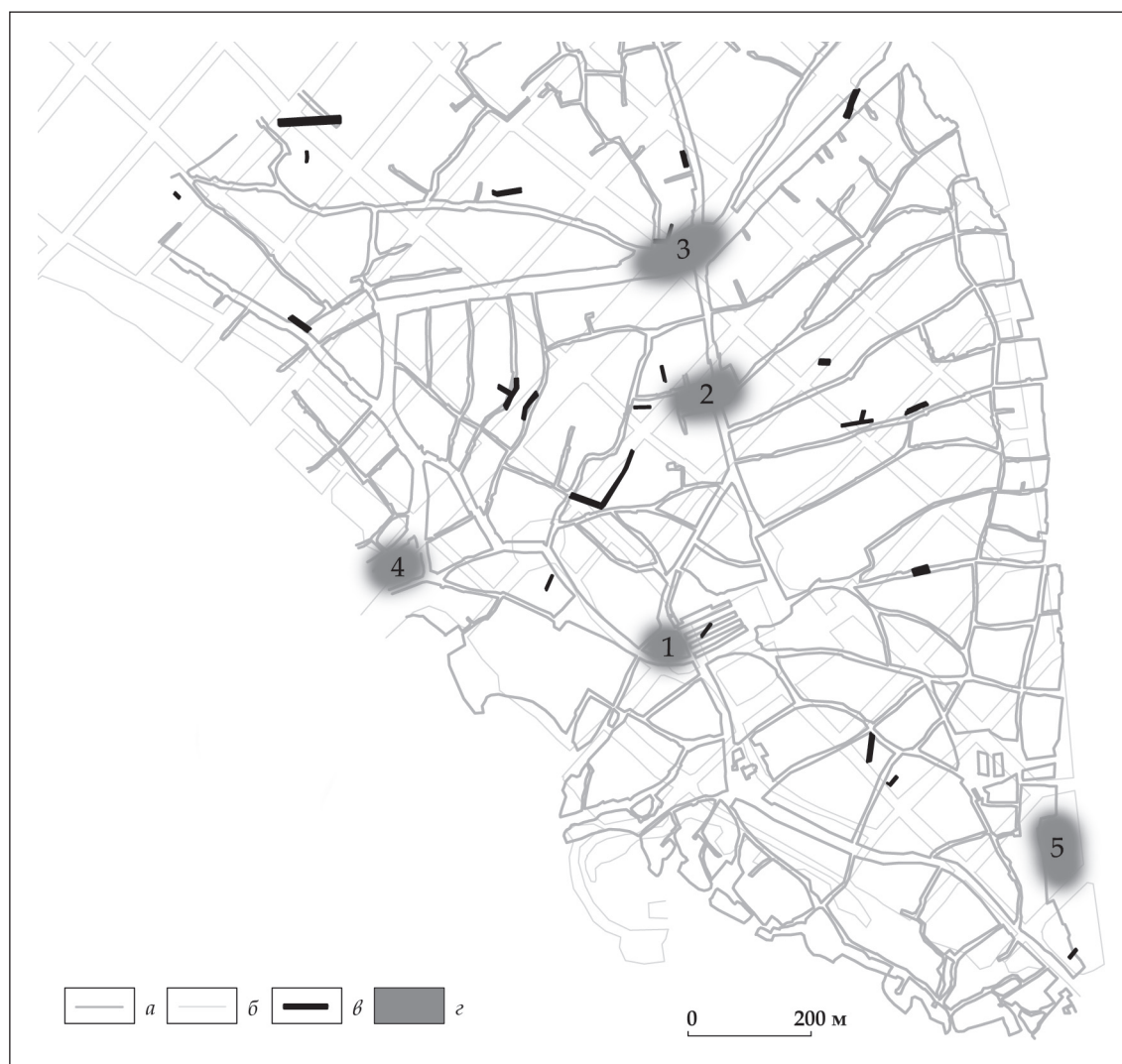

Рис. 74. Гіпотетичне розміщення площ на Подолі у давньоруський час

Умовні позначення: а — вулична мережа 1803 р.; б — сучасна вулична мережа; в — зафіксовані відрізки доріг та вулиць X—XIII ст.; г — гіпотетичне розміщення площ X—XIII ст.

жигірською, Хорива та Волоською. На користь цієї гіпотези виступає провулок Хорива, який, на нашу думку, зберіг «допожежне» розміщення, а також фіксація давньоруських вулиць на розкопах на вул. Хорива, 27 та 25. Їхні напрямки збігаються приблизно в одному місці — вільному від забудови просторі, що виділений на карті А. Меленського 1803 року. На користь цього припущення можемо додати і наявність церкви Воскресіння Господня на сучасному провулку Хорива, 4 (рис. 74, 2);

- на ділянці сучасних вулиць Верхній та Нижній Вал, обмеженій вулицями Волоською та Почайнинською. На користь цього припущення свідчить розміщення давньоруських вулиць на розкопах на вул. Почайнинській, 27/44 та Нижній Вал, 41, траси яких збігаються на визначеному вище місці. Можливо, саме в цьому районі розміщувалася давньоруська Введенська церква, яка могла бути збудованою на місці капища Волоса (Велеса) (рис. 74, 3);
- в районі сучасного Житнього ринку. На цю площу могла виходити вулиця, що була продовженням дороги на Вишгород. Фрагмент цієї вулиці зафіксований на розкопі за адресою вул. Щекавицька, 7/10. Розкопки на вул. Верхній Вал, 2006 та 2010 рр. виявили велику за розміром ділянку з шаром XIII ст., але без елементів масової забудови. Саме ця ділянка могла бути потенційним місцем для площі (ринку) (рис. 74, 4);
- в районі сучасної Поштової площі. Здається логічним розташування торгових площ безпосередньо в районі порту, гавані та інших прибережних територій. На користь цієї версії виступає фіксація давньоруського храму під час археологічних досліджень на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а [215] (рис. 74, 5).

5. СAKPAЛЬНІ ОБ'ЄКТИ

Могильники як специфічні культові об'єкти, безумовно, займали своє особливе місце в планувальній структурі Подолу Києва. Особливої уваги вимагає виявлен-

ня певних закономірностей їх розміщення в умовах міста.

У науковій літературі могильники Києво-Подолу представлені уперше в роботі М. Сагайдака [152] та у публікаціях археологічних досліджень [68; 71; 198; 201]. У монографії М. Сагайдака виділені два могильники: за траншеєю теплотраси, що йшла лівою частиною Спаської вулиці (колишня Героїв Трипілля) від перетину з вул. Волоською до перетину з вул. Набережно-Хрещатицькою, досліджений у 1983 році; могильник, зафіксований під час спостереження за будівництвом у 1984—1988 рр. підземного колектора на вул. Хорива [152, с. 45—47]. У дослідженні В. Івакіна описані всі відомі на момент написання монографії давньоруські поховання на Подолі Києва [68, с. 43—55]. Автор виділив 12 могильників та місць, де вони могли розташовуватися. До останніх В. Івакін зарахував місця біля церков, де не було зафіксовано поховань давньоруського часу. Дослідник вважає, що вони там мали бути, мотивуючи це тим, що навколо них існували пізньосередньовічні поховання, які зруйнували більш ранні могили [68, с. 53].

Крім найдавнішої християнської церкви на Подолі — св. Іллі, літопис згадує церкви Бориса і Гліба, св. Михайла, Успіння Богоматері Пирогощі, відомо також про церкву Миколи Йорданського. Розкопки останніх років відкрили залишки двох мурованих (вул. Волоська, 21—23, вул. Юрківська, 3-а) та двох дерев'яних (вул. Межигірська, 3/7, вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а) монументальних споруд XI—XII ст.

На сьогодні археологічними розкопками зафіксовано десять подільських могильників та три місця, які за недостатньою інформацією важко віднести до могильників, але можна розглядати їх як імовірні. Для пошуків можливих закономірностей в розташуванні могильників в залежності від ландшафту залучена топографічна карта Подолу. На картографічну основу були нанесені всі археологічно зафіксовані могильники та ймовірні місця їх розташування, що належать до давньоруського часу (рис. 75). Враховуючи хронологічні рамки існування даних могильників, проаналізовано їхнє розміщення в

Рис. 75. Зафіксовані поховання та храми давньоруського часу на сучасній мапі Подолу Києва

Умовні позначення: а — сучасні квартали Подолу; б — лінії висот; в — поховання давньоруського часу; г — давньоруський храм

планувальній структурі Подолу Києва з моменту початку заснування посаду.

На основі картографічних джерел (сучасної планувальної сітки Подолу, карти 1803 року, топографічної карти та електронної археологічної карти) визначено закономірності розташування найбільш ранніх могильників.

1. Могильник на вул. Щекавицькій, 25—27 (рис. 75, 1; 76). Під час досліджень 1981—1982 рр. зафіксовано давньоруський могильник. Одне з його поховань частково зруйноване спорудою XII ст. Загалом на ділянці були досліджені три споруди XI ст., дві — XII ст. та паркан, який, очевидно, розділяв садиби [74]. Можна припустити, що могильник припинив своє існування чи перемістився через розширення житлової забудови Подолу, у міру того, як розростався посад. Розташування його на цій території можна пояснити тим, що на початок XI ст. ця місцевість не була заселена і являла собою одну з околиць Подолу, і через це, можливо, використовувалася для могильника. Але згодом, у XII ст., він перестав існувати, про що свідчать елементи планувальної структури міста — споруди та паркан.

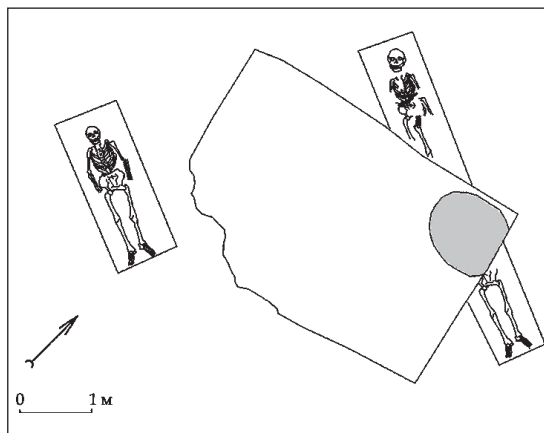

Рис. 76. План розкопу на вул. Щекавицькій, 25/27, 1981—1982 рр.

2. Могильник на вул. Спаській — поховання, досліджені під час аварійно-рятувальних робіт на двох розкопах уздовж північного боку вул. Спаської:

1983 р. (рис. 75, 2). Дослідження північної частини траншеї показало, що тут розташовувався давньоруський могильник — 26 поховань, орієнтація — західна. Більшість поховань запуснено з горизонту XII ст. В зоні могильника досліджено сім поховань у трунах, які залягали в два яруса. Кістяки покладені на спині зі складеними руками на грудях. На нижньому ярусі поховання орієнтовані на захід та північний захід, на верхньому — на північний захід.

1987 рік (рис. 75, 2а). Під час розвідки були виявлені 17 поховань XII—XIII ст. Конструкція могильних ям, трун та поховальний обряд однакові в усіх похованнях. Всі поховання безінвентарні, витягнуті на спині трупопокладення зі складеними на грудях руками. М. Сагайдак виділив його як Могильник № 1, який тягнеться вздовж північного боку вул. Спаської, де зосереджені поховання, що за стратиграфією можуть бути віднесені до другої половини XII—XIII ст. У цій зоні чітко виділяються дві хронологічні групи поховань, критерієм для розділення яких є алювіальний піщаний шар. Поховання першої хронологічної групи мають однакову західну орієнтацію, а поховання другої — південно-західну. Цей факт, очевидно, можна пояснити переплануванням могильника після чергової повені. Це, у свою чергу,

свідчить про впорядковану планувальну структуру, що виходила із суворих вимог компактності та економії вільного міського простору. Найкращого ефекту можна було досягти лише застосовуючи паралельне розташування могил, що спостерігається на території могильника № 1 [152, с. 46].

Для того, щоб визначити, яке положення мав цей могильник у міській структурі наведемо дані з розкопів, що розташовані безпосередньо біля нього. З півдня — південного сходу могильник обмежувався забудовою, яка представлена, крім споруд кінця XI — середини XII ст., елементами планувальної структури — парканами та дорогою. З півночі розташовувалася споруда № 8, що входила в комплекс садиби. На північ від садиби досліджено дощатий поміст, який міг бути помостом дороги. Там, де він закінчується, починається могильник. Очевидно, що ремісничий комплекс та могильник були на різних боках вулиці. Не викликає сумнівів, що могильник тривалий період існував (про це свідчать поховання, здійснені в два яруси) серед житлового кварталу, обмежений садибами. Враховуючи невеликий відсоток дослідженої території навколо могильника, ми можемо припустити існування церкви, біля якої він розміщався.

3. Могильник на вул. Хорива. Особливо цінними виявилися матеріали, зафіксовані під час спостереження за будівництвом підземного колектора на вул. Хорива у 1984—1988 рр., де розкрито понад 20 поховань з добре збереженими дерев'яними домовинами (рис. 75, 3). Могильник № 2, виділений М. Сагайдаком, розташований на північ від могильника № 1 (безпосередньо під проїжджою частиною вул. Хорива на відтинку від перехрестя з вулицями Почайнинською та Набережно-Хрещатицькою). Поховання датуються першою половиною — серединою XI ст. Ймовірно, що «північною межею цього могильника був берег літописної Почайни, південною — русло Ручая, траса якого добре простежується в цій зоні Подолу» [152, с. 47].

Досить складно простежити розташування поховань через умови їхнього дослідження у неширокій траншеї. Але

можна представити розташування могил як рядне. З північного сходу могильник межує з двома спорудами, які, безумовно, входили до складу садиби. Також можна залучити дані з розкопу на вул. Верхній Вал, 68, де була зафіксована дорога на трьох будівельних горизонтах XI—XIII ст. [200]. Елементи масової забудови поруч з могильником свідчать про їхнє органічне співіснування. Не зважаючи на те, що територія навколо могильника досліджена недостатньо, можна запропонувати схему його місцезнаходження посеред кварталу, або між двома кварталами.

4. Могильник на вул. Межигірській, 43 (рис. 75, 4; 42) виявлено в західній частині Подолу.

З середини XI ст. почалося осушення цієї заболоченої місцевості, що підтверджують дренажні канали, зафіксовані на всій території (завширшки 2—3 м, йшли паралельно за 3—8—14 м одна від одної) [275, с. 14]. Стратиграфічно одночасними є два поховання (№ 6 та 7). Яма поховання № 7 перекривалася кількома парканами, що були запущені з горизонтів другої половини XI — початку XII ст. Ще одне поховання (№ 1) цього самого періоду зафіксовано за 1 м паралельно від дороги. Виявлені ще п'ять поховань, давньоруське походження яких дослідники ставлять під сумнів, та припускають їхнє датування післямонгольським часом [275, с. 34]. Як і кладовище на вул. Щекавицькій, 25—27, вказаний могильник припиняє функціонування з появою елементів планувальної структури міста — споруд, парканів та вулиць, тобто з активним заселенням цієї території. Проте у цьому випадку він відновлюється після припинення життя на цій ділянці, перерваного монголо-татарським нашествям.

5. Могильник на розі вулиць Верхній Вал та Почайнинська. У 2004 році тут було відкрито 18 поховань XII—XIII ст. (рис. 75, 5; 77). Шість з них орієнтовані за віссю південь—північ, дев'ять кістяків були перепоховані [68, с. 47]. Напевно, важко погодитися з тим, що могильник напрямку підтверджує легенду про існування храму давньоруського часу на місці Введенської церкви. Дослідженнями 2003—2006 рр., що проводилися саме на місці зруйнованого храму, зафіксовано

залишки садиб кварталу XII—XIII ст. зі спорудами та парканами [214]. Можливо, церква існувала у цьому районі, але не зафіксовано жодних доказів — ні конструктивного плану, ні речового. На відміну від попередніх кладовищ, поховання розміщені безсистемно, проте з півночі та північного заходу могильник обмежений житловими садибами, тобто розташовувався серед житлових кварталів міста. Але ми гіпотетично можемо казати про присутність храму і не обов'язково Введенського.

6. Могильник на вул. Межигірській, 3/7. Серед відкритих поховань біля давньоруського храму (Р-2), окрему групу склали 34 поховальні комплекси з рівнем запуску 3,70—4,41 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 74, 6). За орієнтацією, стратиграфічними даними та конструкцією домовин їх можна датувати давньоруським часом. У 15 трупних поховань простежені ручкі нош. Одна труна мала трапецієподібний контур, її конструкція була складена з дошок, що кріпилися за допомогою пазів, вибраних не тільки у нижній основі, але й в торцях бокових стінок. Ця конструкція повною мірою відповідає поховальним спорудам типу «В», виділеного М. Сагайдаком на матеріалах міського некрополя на вул. Хорива. Окрім одного поховання, решта безінвентарні. На рівні кісток грудної клітини зазначеного інвентарного поховання, що належало дитині, була зафіксована гербаризована рослина роду пасльонових — гілка з чотирма квітками [198, с. 157]. З цих поховань 25 здійснені у інтер'єрі, дев'ять — поза стінами церкви. Зі східної сторони храм з могильником прилягали до лінії паркану, який маркував західну межу вуличного тракту (його ширина біля храму — 3,3 м).

На двох ділянках розкопок 2003 р. простежена траса вулиці завдовжки понад 20 м. Кордони цього тракту визначали лінії парканів, що обмежували її зі сходу та заходу [302]. За 20 м від північної стіни храму вдалося дослідити давньоруський горизонт, на якому зафіксовані три будівлі кінця XI — початку XII ст., та простежити кордони трьох садиб (Р-4). З півдня — південного заходу за 25 м від храму розташовувався розкоп 1972 р. (рис. 43). Садиба, що увійшла до площі

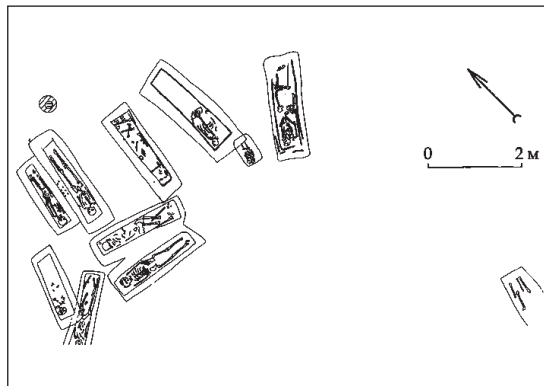

Рис. 77. План розкопу могильника на розі вулиць Верхній Вал та Почайнинській, 2004 р.

розкопу частково, займала ріг двох вулиць, одна з яких прямувала вздовж Почайни — Дніпра (генеральна вісь: північ — південь) й мала 6 м завширшки, інша ж — у напрямку від Гори до Дніпра (генеральна вісь: захід — схід), завширшки мала близько трьох метрів. Будівлі садиб містилися вздовж вулиць, обмежених лініями парканів [35, с. 65—70].

Враховуючи археологічні дані, ми можемо стверджувати, що могильник безпосередньо пов'язаний з існуванням храму, який, у свою чергу, був складовою частиною кварталу та відділявся від садиб парканами. Тобто він існував як прихрамовий могильник — органічна частина міста в його забудові.

7. Могильник на вул. Хорива, 21. Розташований за 120 м від могильника на вул. Межигірській, 3/7, на північ — північний захід, зафіксовано 16 поховань XII ст. (рис. 75, 7). Автори розкопу реконструюють могильник як рядний масової забудови. У південно-західній частині котловану досліджені три споруди та дві лінії парканів, що обмежують садибу з західного боку (кінець XI — перша половина XII ст.) [68]. На північ, за 50 м від цієї ділянки розташовувався розкоп (вул. Межигірська, 11), де зафіксовані 10 споруд та паркани XII—XIII ст., що підтверджує обмеження могильника елементами масової забудови. Це дозволяє нам віднести його до групи могильників, що розташовувалися серед садиб та не виключає існування храму.

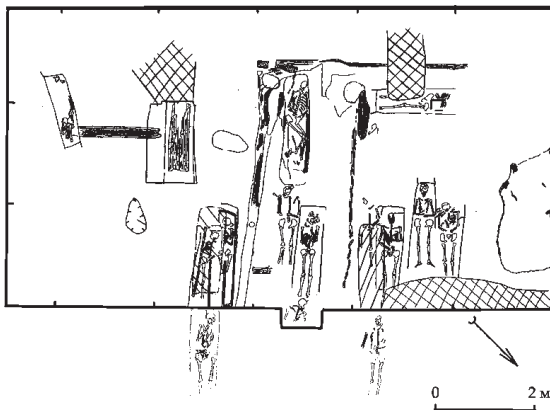

Рис. 78. План розкопу на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а, 2007 р.

8. Могильник на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а (рис. 75, 8; 78). Під час досліджень 2007 р. тут виявлено давньоруський могильник та залишки дерев'яної споруди, вірогідно, дерев'яної церкви. Всього на дослідженій ділянці розчищено 25 могил. У чотирьох трун простежені ручки нош. Поховання лежали у два яруси: 12 — у верхньому, три — у нижньому, що вказує на тривале функціонування могильника. Але, можливо, така ситуація пов'язана з економією території у зв'язку з розміщенням могильника безпосередньо біля порту (гавані), про існування якого свідчать історико-археологічні дані [198].

Таким чином, на рубежі XI—XII ст. у цьому районі існували дерев'яний храм та могильник при ньому. Не пізніше середини XII ст. церкву було, скоріше за все, розібрано, оскільки сліди пожежі відсутні. Могильник припинив існування, його територію засипано. У другій половині XII ст. ділянку забудували: в культурному шарі над кладовищем виявлені споруди, які належали двом садибам, розділеним парканом (друга половина XII — початок XIII ст.) [198]. Зафіксований могильник був розміщений на околиці й так само, як і у випадках з іншими аналогічними пам'ятками, після припинення свого існування вже через незначний час на колишній його території постає жилий квартал.

9. Могильник Борисоглібської церкви. Дослідженнями 1936 та 2007 рр. на

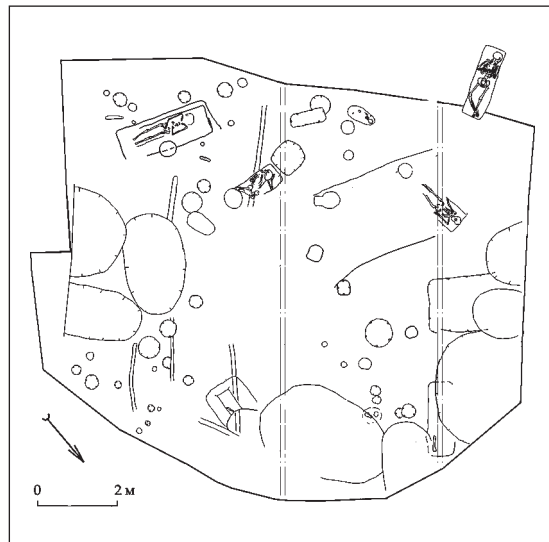

Рис. 79. План розкопу на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9-а, 2008 р.

вул. Борисоглібській, 13 виявлені поховання, які, можливо, стосуються давньоруської Борисоглібської церкви (рис. 75, 9). Дослідження на вул. Борисоглібській, 2 у 2004 р., Борисоглібській, 3 у 2006 р., Іллінській, 8 у 2007 р. свідчать про те, що церква з могильником розташовувалася посеред житлових кварталів [68, с. 52].

10. Набережно-Хрещатицька, 9 (рис. 75, 10; 79). Протягом 2008 року Центр археології Києва проводив рятувальні роботи на одній зі східних точок Подолу Києва. Було зафіксовано могильник першої половини — середини XI ст. — всього 13 поховань.

Поховання були запущені в алювіальний пісок руслового характеру. Вже з другої половини XI ст. у шарі, який їх перекривав, зафіксовано споруду та паркани [307]. Отже, реконструкція даної ситуації виглядає таким чином: на початок XI ст. вказана територія, за даними геоморфологів, не була заселена через проходження тут русла невідомого водотоку. З середини XI ст. русло змістилося й перебувало приблизно в сучасних межах р. Дніпра, і тоді мешканці використовували цю територію під могильник. Але через покоління, коли люди були впевнені, що русло не повернеться, ділянку заселили [68, с. 256]. Могильник на Набережно-Хрещатицькій, 9 стає в один ряд з могильниками,

які розміщувались на околицях розселення — «окраїнних могильниках».

Нижче наводимо поховання, які через недостатній характер інформації, невиділені як подільські кладовища.

11. Могильник на вул. Фрунзе, 17—23. Розкопи 1975 та 2008 рр. фіксують поодинокі поховання, які могли належати могильнику XII—XIII ст. [68, с. 52—53]. Безпосередньо поруч із цією ділянкою проводились археологічні дослідження, в ході яких зафіксовано елементи масової забудови та планувальної структури міста: вул. Оболонська, 4 (рис. 75, 11) — 16 споруд та фрагменти міжсадибної огорожі [266, с. 67—68]; вул. Ратманського (сучасна Введенська), 3-а — всього сім споруд та міжсадибні паркани XI—XII ст. [286]. Зафіксовані поодинокі поховання на розкопах 1975 та 2008 рр. фіксують рештки могильника XII—XIII ст. [68, с. 52—53].

12. Церква Успіння Богородиці Пирогощі (рис. 75, 12). Саме розташування храму — практично центр Подолу на торговій площі — можливо, був одним з факторів, що не сприяв існуванню тут могильника [272; 273]. Розміщення могильника в давньоруський час на цій території є відкритим питанням.

13. «Юрківська церква» відкрита у 2003 р., датується XII ст. (рис. 75; 13; див. далі, рис. 83) [155]. Під час досліджень виявлено 118 поховань XVI—XVIII ст. Слід зазначити наявність великої кількості перепоховань і перевідкладених людських кісток, які походили із зруйнованих могил [155, с. 12—19]. Це дозволяє припустити наявність давньоруського могильника, зруйнованого під час здійснення поховань у пізньосередньовічний час. Сусідні ділянки свідчать про наявність міської забудови в давньоруський час: XII ст. — вул. Костянтинівська, 61; XIII ст. — вул. Юрківська, 12/59 [276].

В. Івакін представив «не типові поховання» [68], які не пов'язані з міськими кладовищами. Мова йде про поодинокі захоронення дітей XI—XII ст. (вул. Волоська, 16; вул. Оболонська, 12; вул. Спаська, 26/14), які, на думку дослідника, могли померти до обряду хрещення. Для своїх родичів вони залишилися представниками язичницького світу. Ще одне поодинокі поховання зафіксоване у дворі будинку

№ 6 на вул. Сагайдачного. На цей раз це була заможна жінка 35—40 років. Знахідка поховання у «портовій частині Подолу може вказувати на не київське походження померлої» [68, с. 61]. Хоча, можливо, ми маємо справу з фіксацією перенесеного могильнику, що припинив своє існування на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а.

Таким чином, серед подільських давньоруських могильників можна виділити кілька груп за принципом їх розташування в планувальній структурі району.

Перша група. До цієї групи входять могильники, які розміщалися на крайніх точках Подолу, де на час їх функціонування не існувало планувальної садибно-вуличної системи з елементами масової забудови (споруди, паркани, дороги): західна та північно-західна частини району — № 1 (Щекавицька, 25—27), № 4 (Межигірська, 43), № 5 на розі вулиць Верхній Вал та Почайнинська, № 11 (Фрунзе, 23—25); східна та південно-східна частини — № 10 (Набережно-Хрещатицька, 9), № 8 (Набережно-Хрещатицька, 1-а). З розширенням міста ці кладовища зникають, а на їхньому місці виникають житлові квартали. Для визначення таких об'єктів в структурі давньоруського міста можна запропонувати термін — «окраїнні могильники».

Друга група. За історико-археологічними даними до цієї групи можна зарахувати пам'ятки, які розташовані у середині кварталів як органічна частина міської структури: № 2 (Героїв Трипілля), № 3 (Хорива), № 5 (перетин вулиць Нижній Вал та Почайнинська), № 6 (Межигірська, 3/7), № 7 (Хорива, 21), № 9 (Борисоглібська, 13), № 13 (Юрківська, 3-а). Для № 2, 3, 6, 7 характерні рядна структура та поховання у два яруса, що свідчить про впорядковану планувальну структуру (наявність суворих вимог компактності та економії вільного міського простору) [152, с. 46]. Виключенням постає церква Успіння Богородиці Пирогощі, розташування якої в районі торгової площі не дозволяло мати великий могильник, але не виключало існування поховань в інтер'єрі та безпосередньо під стінами храму.

Безумовно, процес становлення та розвитку планувальної системи Подолу Києва був складним та поетапним. Ви-

токи генези міської системи району ми бачимо у необхідності мешканців району закріпитись у стратегічно важливому пункті Середнього Подніпров'я, незважаючи на непрості природні умови ділянки. Близькість русел Дніпра та Почайни (загроза повеней), велика кількість ручаїв, заболочена місцевість між цими водними артеріями зумовили характер масової міської забудови Подолу. На думку В. Зощенка, в IX—X ст. Старокиївська гора була зайнята великим могильником, у той час як основні житлові та торгові квартали розміщувалися на Подолі [64, с. 30—32]. Цілком вірогідно, що спочатку мешканці Нижнього міста ховали своїх небіжчиків на Київських горах (могильник I за М. Каргером), проте вже в середині XI ст. кладовища з'являються і на переферійних точках Подолу. Проведений аналіз некрополів Києва дозволив В. Івакіну дійти висновку, що розташування могильників поза житловою забудовою поселення є відлунням язичницької традиції, відповідно до якої поховання мають виноситися за межі міста. Заборона ховати небіжчиків біля житлових споруд обумовлювалася забобонним традиційним страхом перед мерцями, неможливістю їх співіснування з живими, які збереглися і в християнський період, а також з огляду на елементарні санітарні норми. Схоже розміщення міських могильників біля міських валів або на околиці зафіксовано і в інших давньоруських містах XI—XIII ст. (Чернігів, Переяслав-Хмельницький, Суздаль, Псков, Полоцьк тощо) [125, с. 23—25; 148, с. 15; 253, с. 31—32]. У Візантії античну заборону на поховання померлих у межах міської території відмінили тільки в часи правління імператора Льва VI в кінці IX ст. Все це свідчить про дуже повільні зміни в поховальних традиціях, які вважаються найбільш стійкими та консервативними. Київ не є виключенням: ранні київські могильники розташовуються за межами міського розселення [73].

Подільські могильники першої групи досліджені на крайніх точках району, які через заболоченість та загрозу паводків вважалися непридатними для життя. Саме таку картину відображає сучасна геодезична мапа Подолу — могильники розташовані майже чітко за лінією ко-

нусоподібного останця (рис. 76). Як показав аналіз висотних рівнів культурних шарів, пролювіальні потоки, що заливали вулиці, подвір'я і споруди, вже в XII ст. підняли поверхню значної частини Подолу вище рівня максимальних водопіль Дніпра. Це створило, у свою чергу, можливість для використання більшої частини Подолу для будівництва. Кладовища першої групи зникають під садибами подолан. У той самий час в центральних районах Подолу будують церкви, у тому числі й муровані, навколо яких функціонують кладовища. Вони відрізняються від могильників першої групи рядною системою та багатоярусністю поховань, що обумовлено суворою економією простору у середньовічному місті.

Церкви. Сакральні об'єкти як в поганський, так і в християнський періоди займали особливе місце в міській структурі. Розміщення даних об'єктів, як правило, було домінантним на будь-якій місцевості. Дослідження капищ та храмів на Київському Подолі можуть виявити «білі плями» в планувальній структурі міста.

Припущення про розміщення поганських капищ на території Київського Подолу дозволяють зробити писемні джерела. Капище Волоса розташовувалося на Подолі, на відміну від поганських богів, що стояли у місті Володимира. М. Закревський на мапі реконструкції Подолу до 988 р. розмістив капище Волоса на півночі — північному заході Подолу [58]. Капище Волоса, як один з центрів суспільного життя, містилося, напевно, в одному з центральних місць Подолу X ст. Такий духовний центр мав займати вільну від забудови територію, можливо, на перехресті доріг, і, напевно, на підвищеному місці, яке б не заливалося водою під час повеней. Локалізація місця розміщення поганського капища може розглядатися як одна з констант планувальної структури Подолу Києва. На жаль, не зважаючи на значний рівень археологічної дослідженості цього району Подолу, виявити залишки дохристиянського об'єкту поки що не вдалося [214].

Літописні свідчення неодноразово згадують церкви на Подолі. Першу згадку ми маємо в статті про договір князя Ігоря з греками (944—945 рр.), де мова йде

про церкву св. Іллі. Оскільки літопис підкреслює, що Десятинна церква була першим кам'яним храмом, логічно припустити, що церква св. Іллі була дерев'яною. Про масове будівництво дерев'яних храмів свідчить повідомлення літопису про те, що після хрещення князь Володимир *«повеле рубити церкви и поставляти по местам, иде же стояху кумиры»* [100, с. 116]. Виходячи з цього повідомлення, на місці капища Волоса мала б розміщуватись християнська церква. Це підтверджують історики XIX ст. За даними М. Закревського, на місці приходської церкви Введення Пресвятої Богородиці після прийняття християнства була збудована церква Святого Власія, яка під час нападу на Київ Януса Радзивілла у 1651 році була спалена. Підтвердження цих даних можна знайти також у М. Берлінського [15, с. 192] та К. Щероцького: *«... а потом была построена новая церковь, замененная в 1792 году нынешней Введенской; часть мощей св. Власия в ней находится и теперь. В окрестностях церкви были находимы византийские и другие монеты»* [251; 252, с. 203]. Необхідно підкреслити, що всі згадані автори єдині у висновку, що *«на мѣстѣ церкви Введенія стоял истуканъ скотѣя бога Волоса»*. Сучасна адреса церкви Введення Пресвятої Богородиці — вул. Почайнинська, 27/44.

Спроба ідентифікувати розміщення давньої церкви була зроблена під час досліджень у цьому районі. Під час розкопок 2003 та 2006 років на вул. Почайнинській, 27/44 зафіксовано 27 поховань, які об'єднані в могильник Введенської церкви [214]. Основна кількість поховань могильнику XVII—XIX ст. розміщалася з південного та південно-західного боків храму. Отримані дані дозволили локалізувати могильник приходської церкви Введення на південь від неї. Розкоп 2012 року на вул. Ярославській, 58 розташований північніше від існуючої церкви на 250 м. Отримана палеоантропологічна колекція налічує 42 кістяки. Серія складається з 18 чоловічих кістяків, 18 жіночих та шести дитячих. Саме фіксація нового могильника, на нашу думку, дозволяє локалізувати розміщення церкви, збудованої у 1718 році. У центральній та північно-східній частині котловану зафіксовано залишки безінвентарних поховань, які в

переважній більшості мають орієнтацію схід—захід. Значна частина поховань була зруйнована та перевідкладена під час спорудження котлована заводу початку XX ст. Поховання датуються в основному за стратиграфією XVII—XVIII ст. Приналежність виявленого могильнику до могильнику Введенської церкви підкреслюється палеоантропологічним аналізом. Були виявлені яскраві ознаки прижиттєвих навантажень у сімох індивідів: в основному правому боці тулуба, фалангах пальців, виличних кістках, помітні сліди дії холоду. Близькість до Дніпра та те, що один з засновників церкви П.Д. Лесницький у XVIII ст. став цехмайстром рибальського цеху в Києві, дозволяє зробити припущення, що Введенська церква та могильник навколо неї належали саме подільським рибалкам. Про це свідчить і Л. Похілевич: на його думку, Введенський приход був населений переважно рибалками, і десь поруч був подільський рибний ринок [134]. На перший погляд, фіксація нового могильнику мала б дозволити нам локалізувати розміщення церкви, збудованої у 1718 році. Але відстань між крайніми точками могильників, досліджених у 2003—2006 та 2012 рр., у 240 м робить такі припущення нереальними. Важко уявити в межах міста такий великий могильник [214]. Тому питання щодо локалізації первинного розміщення Введенської церкви, і, власне, капища Волоса поки залишається відкритим.

Переважна більшість давньокиївських храмів, швидше за все, була представлена дерев'яними спорудами, які не збереглися до нашого часу. На думку О. Іоаннісяна, такими були парафіяльні храми практично в усіх великих давньоруських містах, монастирські храми, побудовані не за князівською ініціативою, та фактично всі сільські церкви [78, с. 5—6].

Літописними повідомленнями у XII ст. на Київському Подолі згадуються три церкви. З них лише храм Пирогощі має більш чіткі відомості щодо часу та характеру будівлі: *«В се же лето заложена бысть церкви камяна святая Богородица, рекомая Пирогоща»*; *«Томъ лете церкви Пирогоща свершена бы»*» [100, с. 286]. Її локалізація на сучасній мапі міста сумнівів не викликає — це Успенська церква на Контрак-

Рис. 80. План розміщення археологічно виявлених храмів

Умовні позначення: *a* — сучасна вулична мережа; *b* — вулиці 1803 р.; *v* — монументальний храм; *z* — дерев'яна церква

товій площі поміж сучасними вулицями Покровською, Костянтинівською, Фролівською та Притисько-Микільською [221, с. 133—135; 76, с. 51—53].

Дві інші церкви, позначені як «божниці», згадуються під час великокняжіння Ігоря Ольговича. При цьому, жодного слова про час спорудження, будівельний матеріал та точну локалізацію у межах Подолу немає. Біля «Турової божниці» 1146 року зібралися кияни на «несанкціоноване» віче, щоб викласти перед новим князем, якому присяглися перед цим «на Горі, на Ярославовому дворі», вину до Всеволодових тивунів — Ратші та Тудора, й примусити Ігоря Ольговича разом з братом Святославом укласти нову клятву: вже самих князів до киян. До церкви ж Михайла, яку Лаврентіївський літопис називає «Новгородською божницею», у п'ятницю 19 вересня 1147 року було перенесено з подільського торгу тіло вбитого у Федорівському на Горі монастирі Ігоря Ольговича, що перед тим прийняв чернечий постриг. Завдяки сталій історіографічній традиції розташування Турової божниці прив'язується до киево-подільської Борисоглібської церкви, згадки про яку йдуть від другої половини XV ст. Підставою та-

кого припущення є вказівка пролового «Житія Володимира» за «українським» (друга половина XV — початок XVI ст.) та «московським» (кінець XVI — перша половина XVII ст.) списками про місце хрещення киян на Почайні «... *идеже ныне церкви святою мученику [святых мучеников Бориса и Глеба] у турова*». Хоча більш ранні редакції (XIII—XIV ст.) називають на місці хрещення церкву Петра й без прив'язки до «турової» місцевості [130, с. 176—178; 221, с. 135]. Можна цілком погодитися з міркуваннями М. Закревського та М. Петрова щодо існування на київському Подолі церкви Бориса та Гліба ще за великокнязівської доби [68, с. 52]. Проте, чи має місцевість, до якої прив'язана Борисоглібська церква у пізніх Прологах, стосунок до «Турової божниці» з літопису? Адже, у наведеному фрагменті з Прологу, «... Турова» є іменником, можливо, й посесивним топонімом, поставленим у знахідному відмінку. Тому можна цілком погодитися з тими дослідниками, котрі пов'язують найменування цієї подільської церкви з міфологічною персоною — носієм зазначеного імені та її капищем, на місці розташування якого згодом було зведено християнський храм [130, с. 177].

Культові споруди, безумовно, розміщалися в регулярній міській структурі за певними правилами та канонами. На жаль, писемні джерела не можуть чітко відповісти на питання, якими були ці канони. На першому місці для вирішення даної проблеми, як і у цілому в нашому дослідженні, стоять археологічні джерела (рис. 80).

Дерев'яні церкви. До початку XXI ст. в історії вивчення Києва археологічних підтверджень існування дерев'яного храмобудівництва зафіксувати не вдалося. Існує кілька причин, якими можна пояснити відсутність подібних знахідок. У першу чергу — це недовговічність будівельного матеріалу — дерево легко горить і швидко руйнується часом. Крім того, існує ціла сукупність чинників, пов'язаних з проблемою археологізації об'єктів: невеликі площі вивченої території та особливості проведення рятувальних розкопок не дозволяли виявити залишки дерев'яних культових споруд. Не варто виключати і той факт, що залишки дерев'яних храмів

могли бути інтерпретовані як великі житла, будівлі суспільного призначення і т. п., особливо при фрагментарній їх фіксації. Але за останні десятиліття вдалося двічі зафіксувати залишки дерев'яних церков.

У 2003 р. археологічними розкопками у котловані новобудови за адресою вул. Межигірська, 3/7 відкриті залишки кварталу останньої чверті XI—XII ст., поміж об'єктами масової житлово-господарської забудови якого зафіксований невідомий за літописними повідомленнями дерев'яний храм, зведений у XII ст. (рис. 81).

Зі сходу нововідкрита дерев'яна церква примикала до лінії паркану, що маркував західну межу вуличного тракту (його ширина біля храму — 3,3 м), а південною стіною частково виходила за обріз будівельного котловану. Із заходу, ближче до північно-західного рогу, за 0,5—2,0 м від її західної стіни були виявлені залишки каркасно-стовпової будівлі розмірами 4,5 × 4,0 м й орієнтованої кутами за сторонами світу. Церква являла собою велику зрубну будівлю розмірами 12,35 × 8,90 м, що збереглася на висоту від трьох до п'яти

соснових колод. Діаметр колод дорівнював 35 см. Техніка рубки стін будівлі — «в обло», з випуском торців замків до 20 см. Два нижні вінця споруди були заглиблені у стрічковий по периметру котлован. На поверхні деревного тліну стін простежувалися явні сліди обвуглення, що свідчить про загибель будівлі від пожежі, після якої вона не відновлювалася. Рівень виявлення об'єкту на північно-західному розі відповідав позначці 100,35 м за БШВ (2,22 м від рівня сучасної денної поверхні) й по східній стіні апсиди — 99,67 м за БШВ (відповідно: 2,90 м від рівня сучасної денної поверхні). Орієнтований він був стінами за сторонами світу, при тому що колоди довгої стіни спрямовані за віссю схід—захід з відхиленням на південь у 10—15°. Така орієнтація виявляється незвичною у порівнянні з рештою відкритих тут будівель, у яких спрямованість за сторонами світу здійснена за кутами. Вся площа цієї, залишеною пожежею, плями, практично суцільно була порізана могильними ямами. Всього на трьох розкопах було розчищено 95 могил (Р-1 — 49, Р-2 — 10, Р-3 — 36), запущених з різних рівнів: від 100,73 до 97,64 м за БШВ (відповідно: від

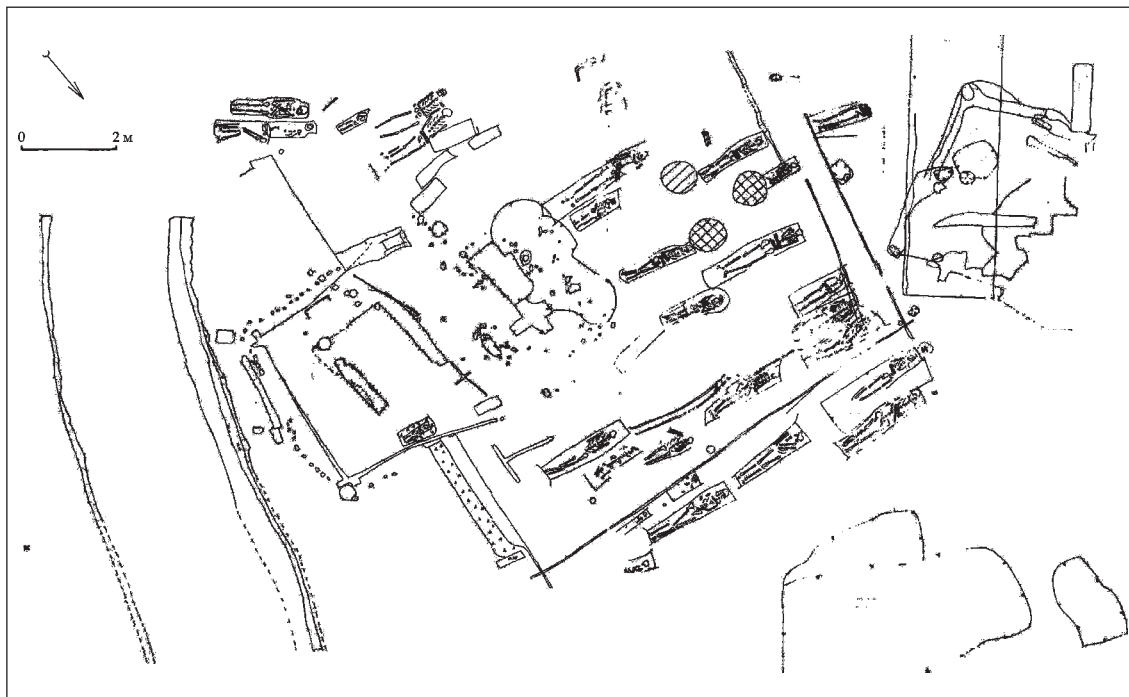

Рис. 81. План розкопу на вул. Межигірській, 3/7, 2003 р.

1,84 до 4,93 м від рівня сучасної денної поверхні). Така строкатість у рівнях запуску могильних ям, разом з перекриттями ними всієї поверхні заповнення будівлі, свідчить про здійснення захоронень на цьому місці й після припинення існування будівлі, включно до пізнього середньовіччя. Всі, без виключення, поховання здійснені у трунах. Найголовнішою конструктивною деталлю, яка, у решті решт, й визначила призначення цієї будови, був виступ, зроблений до середини східної стіни. Особливістю рубки цього виступу було те, що він, на відміну від входу, був замкнутий з першим підвальним вінцем східної стіни основного масиву будівлі, яка складалася з двох колод завдовжки 3 м, при тому що зруб виступу мав розміри $2,5 \times 2,5$ м з виносом торців північно-східного та південно-східного рогу у 20 см. Ззовні ця прибудова виступала з боків на 1,3 м, а в інтер'єрі крилами торців утворювала з півночі та півдня від бокових вівтарів конструкцію розмірами: $3,0 \times 1,2$ м. Східна та виступаючі ззовні частини північної й південної стін виступу додатково були округлені приставним плотом, закріпленим глиняним тинькуванням. Сліди цього плоту репрезентує числена дуга ямок діаметром до 8 см, що огинає стіни виступу на відстані 15–20 см. Щодо тинькування, то воно представлено щільним шаром обпаленої печини, який перекривав, практично, всю східну частину споруди, включно з прилягаючої до неї ділянкою вуличного тракту. Всі ці конструктивні вузли розглянутого виступу, а головне, утворення ним бокових членувань у східному завершенні основного зрубу, імітація заокруглення по зовнішньому його фасаду, наявність центральної перегородки, що, не з'єднуючись з боковими стінами, відокремлювала внутрішню його площу від решти інтер'єру будівлі й, фактично, відігравала роль передвівтарної загорожі, переконливо дозволяють вбачати у ньому центральну апсиду зрубного храму.

За своєю локалізацією на історичній мапі Києва — периферія центрального району стародавнього Подолу, домінантою якого виступала церква Успіння Пирогощі, відкритий розкопками 2003 р. дерев'яний храм можна вважати одним з

парафіяльних храмів киево-руського Подолу [65; 198].

У 2007 р. проводилися археологічні роботи на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а (рис. 78). Під час досліджень на ділянці № 1 виявлений давньоруський могильник та залишки дерев'яної споруди. Зберігся тільки південно-західний кут зрубної конструкції. На висоту одного вінця (0,15 м) збереглися дві стіни споруди — південна та західна. Досліджена довжина південної стіни — 5 м. Від неї залишилися чотири фрагменти від дерев'яної колоди завтовшки 0,15 м. Західна стіна завдовжки 4 м. Залишки дерев'яних стін споруди простежені в південно-східній стіні котлована на рівні 3,9 м. Виявлено залишки дерев'яної стіни, яка розташовувалася паралельно за 1,9 м від південної стіни конструкції. Вона складалася з великої колоди (товщина 0,2 м, довжина 1,0 м) та вертикальних дошок завширшки 0,16 м, виявлені на всю довжину стінки, у тому числі й під колодою. Дану стіну можна трактувати як залишки внутрішньої галереї. Усього на досліджуваній ділянці було розчищено 15 могил, запущених з рівнів від 96,23 до 95,33 м за БШВ (відповідно: від 3,92 до 4,82 м від рівня сучасної денної поверхні). З відкритих поховань 10 містилися в інтер'єрі дерев'яної конструкції, п'ять — поза її стінами. Орієнтація 14 поховань — головою на захід із сезонним відхиленням $15\text{--}20^\circ$ на південь. Поховання лежали в два яруса: 12 розташовувалися у верхньому, три — у нижньому. Це вказує на тривале функціонування могильника. Ще десять поховань були зафіксовані пізніше, під час земельних робіт на ділянці № 2 (на захід від ділянки № 1).

Виявлену споруду ми інтерпретуємо як невелику дерев'яну церкву-капличку. На користь цієї версії свідчать такі факти.

1. Наявність поховань як у інтер'єрі споруди (10 поховальних комплексів), так і в екстер'єрі (п'ять поховальних комплексів) є важливим індикатором місцезнаходження культової споруди. Поховання за рівнем виявлення розглядаються як одночасні з дерев'яною будівлею. Синхронність підтверджується також тим, що поховання та дерев'яна конструкція не перерізають одне одного. Сліди взаємного руйнування відсутні.

2. Поховання орієнтовані паралельно стінам споруди, замість традиційної християнської орієнтації головою на захід. Отже, захоронення здійснювалися вже після зведення споруди. Схоже розташування поховань зафіксовано під час розкопок давньоруської дерев'яної ротонди у с. Олешків на давньоруському городищі Замчище.

3. Речового матеріалу, який свідчив би про житлове чи господарське призначення споруди, не зафіксовано.

Можна припустити, що на рубежі XI—XII ст. в цьому районі розташовувалися невеликий дерев'яний храм та могильник. Не пізніше середини XII ст. церкву було розібрано, могильник припинив існування, його територію засипали. У другій половині XII ст. ділянку було забудовано: в культурному шарі, зафіксованому над рівнем кладовища виявлено споруди, які належали двом садибам, розділеним парканом. Кераміка з цих об'єктів датується другою половиною XII — початком XIII ст. [198].

У пошуках ідентифікації відкритої храмової споруди ми звертаємося до історичної топографії Подолу. Досліджувана ділянка розташована на південному краю посаду. Тут у пізньому середньовіччі була брама, через яку з Подолу можна було дістатися до Верхнього міста або Печерська. Деякі дослідники вважали цю церкву сучасницею Видубицькому монастирю, проте ніяких літописних згадок на користь цієї версії ми не маємо. Церкву через розбудову міста було перенесено далі на південь. У 1564 р. на її місці збудовано нову церкву, яку згадано в описі замка. Вона зображена на краєвидах Києва 1651 та 1691 рр., на плані полковника І. Ушакова (1695 р.). У 1729 та 1744 рр. церкву знову перебудовують. У 1810 р. закладена церква, яка простояла до сталінських часів, коли її було знищено. У 1990-х роках храм 1810 р. реконструйований. Можливо, дерев'яна культова споруда, відкрита в районі сучасного книгосховища Парламентської бібліотеки України є давньоруською дерев'яною церквою Різдва Христова.

Знахідка культової споруди на Києвоподолі підтверджує поширеність дерев'яної давньоруської храмової архітек-

тури [198; 78]. Відкриті за останні роки об'єкти не тільки знімають питання про існування дерев'яних храмів в давньоруському Києві, але й вимагають перегляду даних досліджень минулих років щодо дерев'яних споруд (особливо в районі могильників), для встановлення їхнього початкового призначення. Нам невідомі характерні особливості дерев'яної культової архітектури Давнього Києва — дані лише двох об'єктів у ненайкращому стані збереженості не дозволяють робити жодних висновків. Даний храм — приклад розміщення храмів перед в'їздом у місто.

Монументальні храми за всю історію археологічного дослідження Подолу було зафіксовано (як фрагментарно, так і цілу споруду) лише у сімох випадках. Всі вони в більший чи менший мірі відомі в науковій літературі і з приводу їх іменної (історичної) ідентифікації ще проводяться наукові дискусії, але у контексті нашого дослідження нас цікавить їх розміщення у планувальній структурі району.

У 1955 році В. Богусевич дослідив два фрагменти кам'яних споруд. На вул. Борисоглібський, 11 зафіксований фундамент споруди XII ст. Він зберігся на висоту від 0,8 до 1,1 м, завширшки до 2,3 м. Стіни складені з тесаного каменю, сірого пісковику і плінфи, скріпленої розчином з цем'янковими домішками. Автор отожднював досліджену споруду з церквою Бориса і Гліба, з «так званою Туровою божницею» [222, с. 135].

На проїжджій частині вул. Волоської, 20 виявлений розвал цегляної будівлі. Він складався з блоків цегельної кладки, скріпленої розчином з рожевою цем'янкою, окремих плінф та шматків цем'янки. П. Толочко пов'язує цю споруду з Новгородською Михайлівською божницею, яка знаходилася на Новгородському торговому дворі [222, с. 135]. Більш того, дослідник вважає, що Новгородська божниця була збудована новгородськими купцями на території їх торгової колонії, яка знаходилася у безпосередній близькості від подільського торговища [222, с. 136]. На сьогодні ця гіпотеза не знайшла свого підтвердження.

Щодо локалізації Новгородського двору, як підкреслював М. Сагайдак у своїй

монографії у 1991 р., це питання поки залишається відкритим і по сьогодні ситуація не змінилася.

Пирогоща. Комплексні дослідження дозволили зробити висновки, що Пирогоща належить до типу шестистовпних, триапсидних хрещатобанних храмів. Давні стіни, які збереглися на висоту до двох метрів, були викладені з плінфи в новій техніці порядового мурування. Підлоги, пороги та одвірки виготовлені з шиферних плит. Церкву неодноразово реставрували та перебудовували. У пізньосередньовічні часи Пирогоща слугувала престижним місцем для поховання києво-подільської аристократії. Весь її внутрішній простір майже повністю заповнений склепами XVII—XIX ст.

У південно-західній частині споруди фундамент закладений більш ніж на 3,5 м від давньої денної поверхні. Дослідники храму підкреслюють таку потужну конструкцію «сложными геологическими условиями» [119, с. 223]. Техніка закладки фундаментів — з крупного бутового каменю на вапняково-цементяковому розчині. Ряди з каменю перекладавалися шарами з трьох-чотирьох рядів плінфи. Ширина стін — 1,3 м, центальної апсиди — 1,5 м, західної стіни — 1,7 м. Кладка стін виконана виключно з плінфи [119, с. 222—225].

У будівельному котловані у 1981—1983 рр. на ділянці на вул. Волоській, 23 виявлено фундаменти, скоріше за все, храмової споруди XIII—XIV ст. В цей період, під час прокладання теплотраси до будинку № 23, на глибині 1,5 м від сучасної денної поверхні, зафіксовані залишки кладки з плінфи [152, с. 50]. Можливо, це випадок фіксації споруди, дослідженої В. Богусевичем у 1955 р. За даними електронної археологічної карти цей храм міститься в середині кварталу та біля дороги.

Невідома кам'яна споруда була виявлена під час археологічних досліджень на вул. Адріївській, 7—9 у 1984 р. [76, с. 143]. Враховуючи, що під завалом битої плінфи та фрагментами кладки стін, зафіксований цвинтар XV ст., напевно, це була одна з подільських церков. Храм датований XII ст., і продовжував своє існування до погрому Києва у 1482 р. [76, с. 143]. За даними електронної археологічної карти

храм розміщався біля дороги, або в середині кварталу. Можливо саме з його будівництвом пов'язані локальні перепланування у цьому кварталі у XII—XIII ст.

За даними М. Сагайдака, в основі північної апсиди церкви Миколи Притиска виявлено кладку з плінфу на цементяковому розчині, яку можна датувати XII—XIII ст. [152].

У 2003 р. був виявлений храм за адресою вул. Юрківська, 3 (**рис. 82**) Основний план церкви розкритий практично повністю. Стіни храму, що збереглися на висоту до 1,0 м, фіксувалися на глибині 3,7—4,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Споруда являла собою тринавний чотиристовпний храм, який мав довжину 19,53 та ширину 13,6—14,77 м. Апсиди відрізнялися за розмірами одна від одної: ширина центральної апсиди сягала 3,2, північної — 1,52, південної — 1,71 м. Звертає на себе увагу більша товщина західної стіни. Така ситуація, зафіксована також в інших давньоруських храмах, може свідчити про наявність у ній сходів на другий поверх — хори. У внутрішньому об'ємі храму збереглися залишки чотирьох підбанних стовпів, хрещатих за формою, які розміщувалися по лінії перетину осей бічних пілястр та апсид. У цілому, досліджений храм має ряд спільних рис з церквою Богородиці Пирогощі на Подолі. Вони схожі розмірами, а також за конструктивними особливостями: характер мурування стін, близький формат плінфи, використання підсипок під час спорудження фундаментів тощо. Це може свідчити на користь того, що обидві церкви існували в один період [155].

Храм стояв на ділянці, де пересікалися дороги у Вишгородському та Білгородському напрямках, тому він міг відігравати важливу роль у соціальному житті вказаної частини Київського Подолу давньоруського часу. Деяк тут пролягала лінія міських укріплень — «столипе» давньоруських літописів. Безпосередня атрибуція храму через відсутність прямих згадок у давньоруських писемних пам'ятках може робитися тільки на гіпотетичному рівні. Існує припущення, що церкву можна пов'язувати зі св. Миколою [155]. Як продовження традиції у цьому випадку можна розглядати виникнення тут на по-

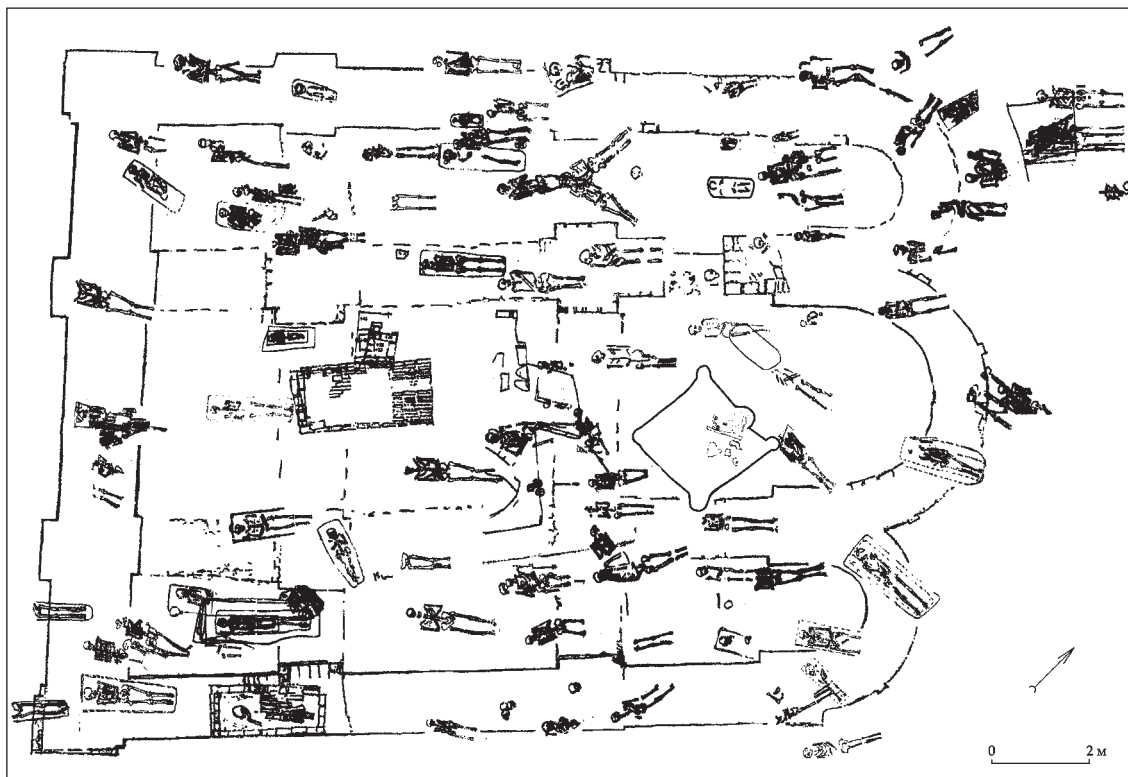

Рис. 82. План розкопу на вул. Юрківській, 3, 2003 р.

чатку XVII ст. монастиря з церквою Миколи Йорданського.

Принципи розміщення культових споруд. Міркування щодо розміщення церков можна вести у двох напрямках: за логікою розміщення сучасних приходських храмів та церков; за археологічними джерелами. Метод актуалізації дозволяє використовувати досвід сучасних прийомів будівництва (розміщення) культових споруд для вирішення питання місця розташування храмів в планувальній структурі Подолу. Наприклад, вибір місця для будівництва приходських храмів (храм навколо, якого об'єднуються прихожани за територіальним принципом та професійною діяльністю) залежить, на наш погляд, від таких факторів.

1. За релігійними традиціями (місце зруйнованої церкви, місце релігійного або суспільного життя).
2. Функціональною зручністю території (розміщення всього приходського комплексу).
3. Естетичні якості місцевості (зв'язок з природним оточенням).

Серед сучасних дослідників архітектури можна виділити дослідження Ю. Саратовської. В її роботі відмічені три типи храмів та храмових комплексів, що мають різні функції в залежності від розміщення у місті: культурно-духовний комплекс (на базі приходського комплексу або монастиря); храм у транспортному вузлі (на площі або на головній вулиці); внутрішньоквартальний храм (в «тканині» житлової забудови).

Храми давньоруського Подолу Києва вписуються у планувальну структуру за певними принципами (рис. 80).

1. Внутрішньоквартальне розміщення та біля дороги (Межигірська, 3/7, Волоська, 23).
2. На в'їзді у місто (Набережно-Хрещатицька, 1-а, Юрківська, 3-а).
3. На площі (Пирогоща).

Безумовно, подільські храми були домінантами у своїх районах (площі, околиці міста, квартали). Локалізація храмів на археологічній карті Подолу може стати базовою для реконструкції не тільки планувальної структури, а й для створення повної реконструкції давньоруського посаду.

6. ВИРОБНИЧІ КОМПЛЕКСИ

У науковій літературі [80; 145; 146; 219; 226] Поділ Києва згадується та позиціюється як ремісничий посад столиці Київської держави. В підтвердження цієї тези наводяться приклади археологічного виявлення майстерень кількох спеціалізацій [18; 41; 42; 52—54; 126; 153; 171; 174; 175; 209; 213; 240], але комплексного вивчення ремісничих об'єктів в контексті їхнього розміщення в міській структурі до цього часу не існувало.

Склоробні майстерні (табл. 6) (рис. 83, див. вклейку). У різних частинах Подолу у шарі XII—XIII ст. виявлено ознаки виробничої діяльності та значне скупчення виробів зі скла, зважаючи на асортимент яких можна вважати, що це були склоробні майстерні з виготовлення прикрас. На деяких об'єктах конкретних слідів виробництва не виявлено, отже дослідники припустили, що ці споруди мали складське та торговельне призначення.

Серед інших виділяється розкоп на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9, 2008 р. Виявлено велику кількість виробів зі скла, відходи виробництва, а також уламки скляної маси — робочої сировини. Однак залишків споруд, пов'язаних з виробничим процесом, не виявлено. Знахідки можна поділити на кілька груп: прикраси (намистини, браслети, персні), що складають найчисленнішу категорію; посуд; знахідки виробничого характеру (сировина, залишки та відходи) (рис. 84, див. вклейку) [54, с. 54]. Окремої уваги заслуговує знахідка скарбу у горщику, наповненого скляними виробами та їхніми фрагментами: намистини (1183 екз.), браслети (481 екз.), персні (62 екз.), посуд (85 екз.), один кубик смальти зелено-блакитного напівпрозорого скла і два екземпляри круглих вставок у персні, плоских і плоскоопуклих у перетині. Торгова скляна маса, залишки і відходи виробництва (понад 1053 екз.) відповідно, мають такий самий колір, що й перелічені вироби. Крім того, виявлено фрагменти тиглів, керамічних виробів з напливами скла та шлаків [54].

Численні знахідки намистин і скляної сировини (при невеликій кількості інших скляних виробів) свідчать про те, що відкриті на території Київського Подолу ви-

робничі комплекси були спеціалізовані на виробництві саме прикрас, серед яких переважало намисто. Виробам була притаманна серійність виробництва, погана якість і недбалість обробки, що є ознаками продукції масового попиту. Розміщення склоробних майстерень показує, що в основному вони концентрувалися у Північно-Західній зоні, яка у різні періоди була периферією району [71] та у найближчих місцях до русла Почайни.

Розташування майстерень в Центральній зоні розселення можна пов'язати з безпосередньою близькістю до водних артерій (ручаїв), природа яких ще до кінця не вивчена [208]. Такий принцип розміщення здається логічним, враховуючи пожежну небезпечність виробництва [209]. Майстерні містилися безпосередньо на території садиб та були частиною житлово-господарських комплексів.

Складські приміщення могли існувати і окремо від безпосереднього виробництва, але, тим не менш, так само бути частиною виробничого комплексу. Такі склади могли розміщатися в різних частинах Подолу, не наслідуючи запропоновану схему.

Косторізне виробництво (табл. 7) (рис. 83, див. вклейку). Проблема локалізації та розміщення виробничих комплексів з обробки кістки на території Подолу Києва розглядалася у монографії М. Сергеевої «Косторізна справа у стародавньому Києві» [175]. Дослідниця виділила два типи виробництв. Перший — комплекси, які можна пов'язувати з короткочасною, спорадичною працею, зазвичай домашнього характеру, викликану певними обставинами [175, с. 16]. Другий — комплекси, які безпосередньо пов'язані з професійним косторізним ремеслом [175, с. 24].

На даному етапі виділити зони розміщення косторізнних майстерень досить важко через недостатню джерельну базу. Спираючись на чотири відомі нам на сьогодні майстерні, можна виділити їх локалізацію в Північно-Західній зоні розселення Подолу. Приклади фіксації спорадичної обробки кістки трапляються як у Центральній, так і у Південно-Східній зонах [231], тобто, практично на всій території Подолу. Це не дивно, оскільки виробничі комплекси з обробки кістки не вимагають особливих умов.

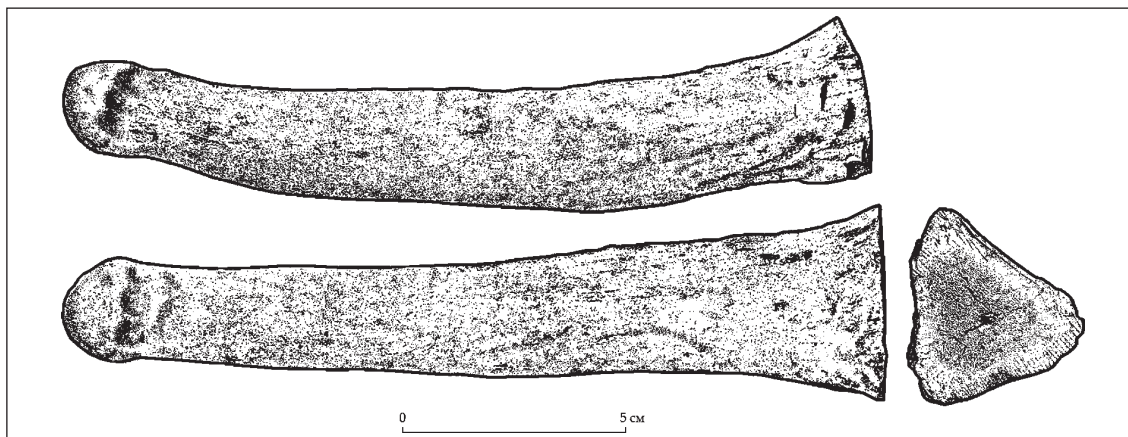

Рис. 85. Виріб у формі фалоса з оленього рогу

Серед виявлених останнім часом є комплекс, досліджений у 2012 р., за адресою вул. Ярославська, 58. Серед зафіксованих на ділянці об'єктів заслуговує на особливу увагу споруда, де виявлено значну кількість артефактів, що мають відношення до давньоруського косторізного виробництва. Зазначена будівля викликає особливий інтерес. Вона частково досліджена в плані, орієнтована стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням. Її заповнення є сильногумусований супісок із значним вмістом невеличких фрагментів печини. На рівні підлоги споруди зафіксовано вогнище (конструктивних елементів печі не зафіксовано). Серед виявлених у цій споруді матеріалів багато кераміки, велика кількість фрагментів амфор, уламки скляних браслетів, два фрагменти скляного шлаку, шматок кременя, два точильних каменя та ін. Але особливу увагу привертає велика кількість фрагментів шийного рогу диких копитних зі слідами пиляння та обробки різальними інструментами. В цій самій будівлі також виявлено багато стрижнів порожнистого рогу, переважно коров'ячого, а також два коров'ячі черепи. За конструкцією та матеріалом споруда, як і пов'язаний з нею культурний шар, датується XII — першою половиною XIII ст.

Серед готових виробів привертає до себе увагу виріб з гілки оленього рогу у формі фалоса (рис. 85). Виріб виконаний достатньо реалістично. Призначення такого предмету потребує додаткових досліджень. Попередньо можна припускати його ритуально-магічне значення, близьке до того, що мали дерев'яні фігурки «домовиків», поширені у

слов'янському світі. Фігурки антропоморфні, проте також іноді мають форму, яка нагадує фалос. Такі предмети, зокрема, відомі з розкопок Новгорода [95] та інших міст. Проте особливістю виробу з рогу є залощена поверхня, яка могла створитися від тривалого використання. Це дозволяє припускати, що предмет міг бути також утилітарною річчю, наприклад, його застосовували як лошцило або інше подібне знаряддя [177].

Комплекси з обробки пірофітового сланцю. Виробничих комплексів з обробки каменю для будівельних цілей на території Подолу не зафіксовано. Досліджено декілька об'єктів, пов'язаних з обробкою пірофітового сланцю для виготовлення прясець. З нещодавніх зафіксованих комплексів виділяється розкоп на вул. Юрківська, 3, досліджений у 2003 р.

У результаті робіт було відкрито й досліджено фундаменти храму давньоруського часу. Залишки виробництва пірофітових прясець опинилися на території храму разом з ґрунтом (культурним шаром), очевидно в XI — середині XII ст., в який вони потрапили раніше. Крім цього, залишки виробництва прясець виявлені в об'єктах та шарах післямонгольського часу. Вочевидь, це пов'язано з пізнішим перекопом, який виник в результаті розбирання давньоруської церкви. Та найбільший масив матеріалу залишків виробництва пірофітових прясець (близько 20 екз.) (рис. 86) був виявлений у шурфі, розміщеному на північ від апсид давньоруського храму [301]. Таким чином, можемо констатувати, що до часу побудови храму (XI — середина XII ст.),

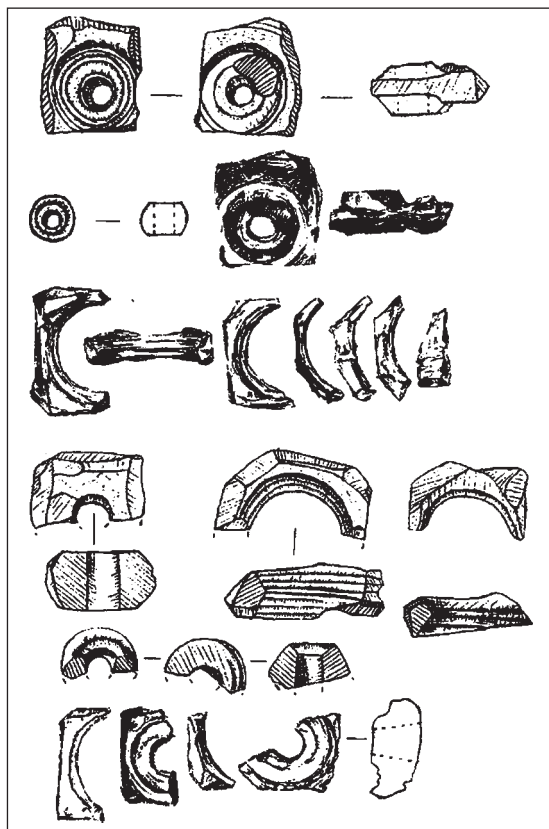

Рис. 86. Відходи виробництва шиферних прясельць

на цій території існував досить потужний ремісничий осередок, частково чи повністю орієнтований на обробку пірофілітового сланцю й виготовлення дрібної продукції (прясельця, намистини і т. п.). Браковані рештки та залишки виробництва розподіляються за стадіями виробництва та типом браку: плитки-заготовки з просвердленим внутрішнім отвором для прясельць (4 екз.), сколи плиток-заготовок (5 екз.); плитки з просвердленим отвором з викрученими конусами майбутніх прясельць з обох сторін (3 екз.); куточки-обрізки (29 екз.); сколи й фрагменти виточених прясельць (3 екз.).

Зафіксовані майстерні підтверджують існування київського виробництва шиферних прясельць [41, с. 214]. Необхідно відмітити їхню чисельність не тільки на Подолі, а й у Києві у цілому. Невелика кількість майстерень не дає можливості виявити закономірності у їхньому розміщенні. Вони розташовувалися в Північно-Західній, Центральній та Південно-

Східній зонах [210, с. 130] давньоруського Подолу Києва.

Комплекси з обробки бурштину (табл. 9). Характеризуючи майстерні з обробки органічних матеріалів (бурштину), треба враховувати об'єм продукції, ступінь обробки й асортимент, а також наявність інструментів [32, с. 116; 140, с. 200; 185]. Виділяються певні типи археологічних комплексів, де зафіксовані знахідки бурштину та виробів з нього: по-перше, певна площа з конструктивними ознаками споруди чи без, із незначним скупченням шматків бурштину за відсутності чітких слідів виробництва, що дослідники інтерпретують як місця зберігання з метою обробки або продажу; по-друге, комплекси, де наявна значна концентрація бурштину без слідів виробництва, що могли слугувати для зберігання сировини на продаж, виготовлення виробів й приготування лаку; по-третє, сукупність знахідок, пов'язаних безпосередньо з виробничим осередком [32, с. 122—123].

Яскравим прикладом таких майстерень може служити комплекс досліджений на вул. Покровській, 7 [41]. У 1975 р. у шарі XIII ст. відкрито майстерню, в якій виготовляли прикраси з бурштину. Було виявлено 18 напівоброблених заготовок квадратної, ромбоподібної та зрізано-біпірамідальної форми розмірами 15—20 мм і завтовшки до 3 мм, ймовірно, для виготовлення намистин й підвісок-кулонів. Бурштин мав червонуватий відтінок: для надання схожості із сердоліком його було піддано термічній обробці [41, с. 212] (рис. 87, див. вклейку). У 1985 році розкопками у шарі XII — початку XIII ст. зафіксовані залишки майстерні ювеліра, який виготовляв прикраси з бурштину. Виявлено велику кількість шматків необробленого бурштину, напівфабрикати, напівоброблені та браковані вироби. Повністю готові вироби майже відсутні. Асортимент складали біпірамідальні багатогранні намистини, персні, вставки до перснів, хрестики, підвіски [116].

Понад половина відкритих майстерень розташована в Північно-Західній зоні розселення Подолу [52]. Поєднання обробки бурштину з іншими галузями ремісничого виробництва (вул. Межигірська, 43; вул. Щекавицька, 25/27; вул. Нижній Вал, 43) може свідчити про відсутність спеціалізації з обробки бурштину і про поєднання цього

ремесла із суміжними (металообробне чи склоробне) [32, с. 123; 74, с. 100—102; 268].

Виробничі комплекси з виготовлення та обробки металів (табл. 10). Дуже важливим кроком є ідентифікація об'єктів, які ми могли вважати виробничими комплексами. Необхідно знати послідовність окремих технологічних циклів та операцій, які завершувалися отриманням залізного виробу. Дотримання такої послідовності у стародавньому металургійному виробництві має залишати характерні матеріальні свідчення. Принципового значення набуває під час польових археологічних, а згодом камеральних досліджень здатність відрізнити металургійні «високоталісти» шлаки від «ковальських» силікатних шлаків, губчатого заліза (залізної губки) та самих залізних криць [126, с. 40].

Виробничі комплекси з виготовлення та обробки металів розміщуються в трьох локальних групах. Перша, найбільша, розташована в Північно-Західній зоні розселення Подолу, яка, до речі, насичена багатьма майстернями інших спеціалізацій; друга — в районі синагоги на вул. Щекавицькій 25—31; третя група — в кварталі навколо розкопів на вул. Волоській, 16, де, крім металургійного виробництва, зафіксовано склоробне й косторізне.

Серед проблематичних питань в даному дослідженні можна виділити існування на території Подолу гончарного виробництва та комплексів з обробки деревини та шкіри.

Гончарне виробництво. На Подолі не зафіксовано жодного гончарного горну давньоруського часу. Можливо це пов'язано з тим, що у м. Вишгороді знаходився потужний гончарний центр з десятками зафіксованих горнів. Взагалі їх кількість може сягати до 300 одиниць [47]. І продукція цього центру задовільняла споживчі вимоги не тільки мешканців Вишгороду [48]. І готову продукцію просто переправляли у столицю, де вона, можливо, зберігалася на складах. Такий самий склад, до речі, єдиний на сьогодні, зафіксовано у 1983 році під час рятувальних досліджень на проїжджій частині вул. Набережно-Хрещатицькій на ділянці між вул. Хорива та Верхній Вал [82]. Виявлено заглиблену частину — підквіт — давньоруської зрубної будівлі, що загинула під час пожежі. По всій площі зруб був заповнений битим керамічним посудом. За товщиною шар кераміки не

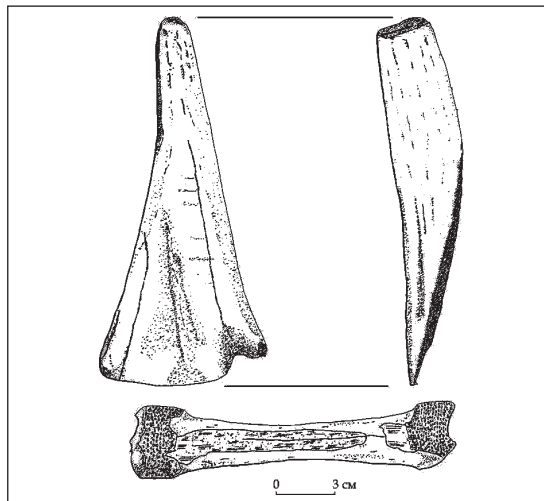

Рис. 89. Знаряддя чинбарського ремесла з розкопок на вул. Оболонська, 6, 1990 р.

був однорідним: біля стін уламки залягали в один-два яруси черепків, тоді як по центру заповнення його потужність досягала 0,38—0,4 м. Залишків наявності печі в дослідженій будівлі не знайдено [82, с. 36].

Вірогідно, в зрубі містилося близько 200 нових горщиків, які за аналізом авторів О. Калюка та М. Сагайдака, були зроблені двома майстрами. Зберігання двома майстрами на одному складі результатів роботи кількох тижнів, вказує на поєднання інтересів виробників у сфері не самого виробництва, а можливо збуту продукції. Це дозволило авторам виділити виникнення в київському гончарному ремеслі у XII ст. окремих елементів, притаманних рядовим корпораціям пізнього середньовіччя [82, с. 46]. Хоча, на нашу думку, проблема появи ремісничих об'єднань у давньоруському Києві ще недостатньо вивчена.

З обробки деревини. Даний вид виробництва можна розділити на столярне та теслярське. В. Богусевичем за результатами розкопок 1950 р. Виділено споруду, як «будинок токаря», в який автор зафіксував велику кількість різноманітних виробів з дерева [17]. На думку П. Толочко цей будинок скоріше належав купцю, ніж реміснику. У такому разі, досліджена споруда може вважатися складським приміщенням. Можливо, виготовлення такої продукції мешканцями Подолу мало спорадичний характер, даних для більш для глибокого аналізу явно недостатньо.

Інший напрямок з деревообробки сто-сується підготовчого періоду будівництва дерев'яних споруд. Бузумовно, воно було присутнє на Подолі. Такі приклади зафіксовані на розкопах на вул. Оболонській, 25, Межигірській, 43 [274; 275]. Виділити конкретну садибу де проходила така первинна обробка дуже важко, можливо дерево обробляли безпосередньо на вільних від забудови майданчиках.

Зобробки шкіри. Існування на київському Подолі у давньоруський час чинбарень, як центрів з обробки шкіри та виготовлення шкіряних виробів, нині під питанням. Як і в багатьох випадках за відсутності письмових джерел для реконструкції будь яких явищ чи об'єктів до уваги беруться археологічні джерела. Але в даному випадку вони мінімальні та не прямі.

Перша спроба виділити чинбарню на давньоруській садибі була зроблена на Житньому ринку у 1975 році. Основою для такої реконструкції стала фіксація дошки з отворами [226, рис. 11]. М. Сагайдак вважає, що такий тип дошок належить до конструкції фундаментної платформи, а отвори призначалися для дренажу води, що запобігало гниттю нижнього вінця зрубу [158]. На користь такого твердження може служити фіксація такої самої дошки з отворами під час археологічних досліджень на вул. Фрунзе, 23/25, де не було виявлено жодних залишків виробництва чи з обробки шкіри (рис. 88, див. вклейку).

Ми можемо казати про можливе існування виробничих комплексів з обробки шкіри, наприклад, на вул. Оболонській, 6, досліджених у 1990 році. Заслугує на увагу декілька об'єктів з матеріалом, який може свідчити про комплекси чинбарні. А саме, знахідка лопатки трикутної форми з рогу оленя. Завдовжки 18 см, лопасть завширшки 8,5 см, її край спеціально затуплений (рис. 89). Поверхня заполірована до блиску від тривалого використання. Аналогії таких знарядь відомі з розкопок Булгара [286, с. 40], де вони використовувалися для здирання шкіри у процесі освіжування туш тварин.

На рівні підлоги споруди 15 зафіксований прошарок золи та деревинного вугілля потужність від 3 до 5 см. В ньому виявлений так званий коньок — розминальник для шкіри, з заполірованим горизонтальним майданчиком [286, рис. 22]. Звичай-

но, цих даних замало для ствердження про існування чинбарні, але наявність спеціального інструменту вказує, як мінімум, на професію господаря садиби.

Аналіз досліджених виробничих комплексів свідчить про основне їхнє розміщення у межах північно-західної околиці Київського Подолу, яка в XI — на початку XIII ст. входила до великого торгово-ремісничого району стародавнього Києва. Сліди ремісничої діяльності (бронзолivarне, склоробне, бурштинообробне, каменерізне виробництва) були виявлені практично на всіх досліджених садибах, розташованих у вказаній частині Подолу. Концентрація майстерень простежується в межах сучасного кварталу, обмеженому вулицями Введенською, Оболонською, Межигірською та Костянтинівською.

Необхідно відмітити ще три локальні групи виробничих комплексів, які в кількості майстерень можуть поступитися попередньому кварталу, але так само являють різногалузеві виробництва, сконцентровані на невеликій площі, можливо, в одному давньому кварталі.

1. Сучасний квартал, обмежений вулицями Волоською, Спаською, Гр. Сковороди, Почайнинською.

2. Сучасний квартал, обмежений вулицями Нижній Вал, Почайнинська, Волоська, Ярославська.

3. Сучасний квартал, обмежений вулицями Волоською, Щекавицькою, Межигірською та Введенською.

Поодинокі приклади розміщення виробництв з обробки бурштину та кістки в інших кварталах Подолу пояснюється невибагливістю умов для цих комплексів та можливим спорадичним характером виробництва. Можна виділити певні закономірності розташування майстерень на території Подолу.

1. Розміщення пожежонебезпечних виробництв можливе в безпосередній близькості до водних артерій.
2. Традиційність розташування майстерень на одних і тих самих садибах протягом декількох поколінь.
3. Комплексне розташування багатoproфільних виробничих осередків на території одного кварталу і навіть однієї садиби.
4. Тяжіння розміщення виробничих комплексів на периферійних точках.

ВИСНОВКИ

Вивчення планувальної структури Подолу Києва Х — першої половини ХІІІ ст. нерозривно пов'язано з дослідженням давньоруського Києва та інших міст Київської Русі.

Незначна кількість писемних повідомлень не дають уявлення про потужний потенціал Подолу у вивченні проблем планувальної структури, хоча вони і виступають орієнтирами для всебічного дослідження давнього київського району. Картографічних зображень Києва, які були б створені у період Київській Русі, не виявлено, тому в нашій роботі ми використовуємо джерела нового часу. Одним з найінформативніших для вивчення планувальної структури є план Києва 1695 року, складений І. Ушаковим. При створенні нового джерела — електронної археологічної карти для порівняльного аналізу — ми користувалися планом Києва 1803 року А. Меленського. Підготовлена археологічна карта Подолу Києва включає в себе понад 550 елементів (споруди, паркани, вулиці, ручаї, гідротехнічні конструкції).

Історики ХІХ — першої половини ХХ ст. М. Берлінський, М. Закревський, М. Петров, І. Іванцов у своїх дослідженнях ставили перед собою питання, що в основному стосувалися історичної топографії Подолу, та висловлювали свою думку щодо конкретних об'єктів планувальної структури на рівні теоретичних міркувань. Перша детальна інформація про масову забудову Подолу Києва та елементи планувальної структури пов'язана виключно з археологічними дослідженнями.

Історія археологічного дослідження починається з розвідок Всеукраїнського історичного музею та ВУАК у 1925—1929 рр., а перші стаціонарні розкопки проводилися у 1950 році І. Богусевичем. Всього ж на сьогодні проведено понад 170 стаціонарних розкопів та археологічних наглядів. Перший масив інформації з нашої проблематики був отриманий під час будівництва Подільської лінії метрополітену у 1972—1975 рр. Дослідження проводилися під керівництвом П. Толочка, К. Гупала, Г. Івакіна. Уперше було зафіксовано давньоруські вулиці, цілі садиби разом з житлово-господарськими комплексами. Результатами цих досліджень стала низка публікацій П. Толочка, К. Гупала, М. Сагайдака, В. Харламова, присвячених про-

блемам масової забудови та планувальної структури давньоруського Подолу Києва, які стали ключовими на багато років.

Подільська постійнодіюча експедиція з 1984 р. (під керівництвом М. Сагайдака, В. Зоценка, М. Сергєєвої) та кооператив «Археолог» з 1989 р. (керівник В. Бідзіля) цілеспрямовано займалися археологією Подолу всього періоду існування цього району Києва. Археологічні дослідження на північному заході та півночі Подолу довели, що на більшій частині його території розміщувались елементи планувальної структури. Це дозволило отримати орієнтири для окреслення кордонів та вирахування площі, яку займав Поділ у давньоруський час. Наступним етапом можна вважати археологічні дослідження проведені вже у ХХІ ст. Подільською постійно діючою експедицією та Центром археології Києва. У цей період були зроблені сенсаційні відкриття «сакральних» об'єктів — двох дерев'яних церков (Межигірська, 3/7; Набережно-Хрещатицька, 1-а) та кам'яної (Юрківська, 3). Отримані результати з дослідження планувальної структури та масової забудови Подолу істотно доповнюють дані попередніх років. Крім того, системний підхід до вивчення планувальної структури окреслив проблеми, без вирішення яких її реконструкція не можлива. Мова йде про гідрологію давньоруського Подолу та первинний рельєф району.

Аналіз залягання культурних шарів широкого хронологічного діапазону вздовж побудованого профілю дозволив зробити висновки щодо природно-антропогенного розвитку Подолу у давньоруський час.

1. Культурні шари Х ст. займають висотне положення, яке відповідає гіпотетичній поверхні заплави до її заселення.
2. С. Романчук висуває гіпотезу щодо давньоруського зниження біля підніжжя Київських гір, яке існувало до Х ст. включно.
3. Підвищення в сучасному рельєфі Подолу, яке тягнеться від підосви Київських гір на північний схід, знижуючись до урізу Дніпра (гавані) не простежується на заплаві Х ст., що свідчить про його пізні походження. Суттєвий приріст

поверхні цієї структури припадає на ХІ—ХІІ ст., після чого настає поступове сповільнення цього процесу.

4. Згадане видовження підвищення, вочевидь, є конусом виносу, який у свій час був вкритий мережею розгалужених русел тимчасових і постійних водотоків, сліди яких виявлено у ході археологічних досліджень.
5. Мережа вулиць Подолу до 1811 р. нагадує біфуркацію потоків на конусі виносу яру або річищ у дельтовій зоні акумуляції річкового алювію. Це дозволяє зробити висновок про синхронне взаємопов'язане формування вуличної мережі з мережею колишніх водотоків і формування рельєфу Подолу.

Виявлення гіпотетичного давнього рельєфу є першим кроком у реконструкції планувальної структури. Наступним важливим фактором, що вплинув на формування міської сітки, є історично сформовані зв'язки між Верхнім містом та Нижнім. Історичні дороги, що були продовженням узвозів, які з'єднували Поділ з Верхнім містом, були головними векторами в Подільській вуличній мережі. Їх ми можемо виділити завдяки ширині вулиць. Археологічно зафіксовані вулиці можна поділити на дві групи на дві групи: близько трьох метрів та близько шести метрів завширшки. Вочевидь, ширші магістралі були «основними» вулицями в місті, які поєднували і узвози, і площі міста, і сакральні об'єкти. Магістральні (або основні) вулиці разом з другорядними (або провулками) утворюють основу планувальної структури будь-якого міста — вуличну мережу. Виявлені археологічно проїжджі частини складають досить пристойну базу — 29 відрізків. За принципом розміщення елементів планувальної структури (в основному парканів) ми розділяємо їх на вулиці та дороги. Вулиці розбиваються на дві групи за морфологією поверхні: мостові та ґрунтові. Останні дослідження вуличної мережі Подолу довели безпосередній зв'язок між давньоруською вуличною мережею та «допожежною» планувальною сіткою Подолу Києва, яка відображена на мапі 1803 року. Збіг досліджених відрізків давньоруських вулиць з вулицями на мапі 1803 року ХІХ ст. дозволяє нам вважати, з

деякою мірою достовірності, що вулична мережа Подолу Києва з давньоруського часу до пожежі 1811 року залишалася, в основному, незмінною (збіг до 75 %), але існують приклади, що заперечують сам принцип незмінності (вул. Сагайдачного, 18, 1991 р.; Поштова площа, 2015 р). Тому треба до кожного випадку ставитися індивідуально.

Паркани, як один з маркерів планувальної структури, мали різну конструкцію і значення. Отримані статистичні дані дозволяють стверджувати, що конструкції з напівколот та дошок були призначені для розмежування міжсадибних просторів, а плоти використовувалися переважно для внутрішньосадибних господарських потреб. Під час встановлення парканів з напівколот до уваги брався принцип естетичного вигляду конструкції, зрізаний плаский бік ставився, як правило, назовні на вулицю. В цьому проглядається один з принципів міського регулювання забудови.

Археологічні дослідження останніх десятиліть дозволяють представити межі Подолу Києва в давньоруський час: з південного та південно-східного боку кордоном служив затон та пристань, яка розташовувалася, ймовірно, між сучасними вул. Боричів узвіз та територією Поштової площі. З західного та північно-західного боку кордон в цьому районі має фіксувати стовп'є — єдина фортифікаційна конструкція на Подолі, що згадувалася в літопису під 1161 роком. Прийняття даних кордонів визначає площу території Подолу, яку займала планувальна міська структура та масова забудова, принаймні з другої половини XII ст. — понад 150 га. Ці дані ми пропонуємо вважати максимальними розмірами Подолу в давньоруський час.

Кордони посаду визначають не тільки його загальну площу, а й територію, яка поділена на квартали, а ті, у свою чергу, на садиби. Дані, отримані у 70-х роках XX ст., знайшли своє підтвердження під час дослідження північного заходу Подолу, де квартали мали розміри близько 1600—1700 м². Садиби, що входили до його складу, мали різну площу, хоча їхні розміри не виходили за загальноприйняті від 220 до 450 м². Також зафіксовані при-

клади садиб, господарі яких належали до вищих верств населення, принаймні, ніж середньостатистичний мешканець, їхня площа становила понад 500 м². Такі ж садиби зафіксовані і в центральній частині Подолу.

Різнорозмірні приклади відстаней розміщення споруд від міжсадибних парканів (від 0,3 до 1,5 м) доводять, що чіткої схеми планування житло-господарських комплексів, напевно, не існувало. Переважало, скоріше, вільне планування, яке відображало певні традиції, але господар відштовхувався, у першу чергу, від власних потреб чи побажань. Аналогічна ситуація з розміщенням перед парканом, який відділяє садибу від вулиці. Її будівлі розташовувалися вздовж лінії парканів, паралельно їм. Про відстань між житлами та господарськими спорудами важко сказати напевне, але те, що вона була, не викликає сумнівів, оскільки не зафіксовано жодного випадку поєднання споруд у єдиний комплекс. Розташування жител та господарських споруд на території садиби проходило за периметральним принципом з вільним двором. Житло розміщалося як в глибині садиби, так і з одного з її боків.

Масова забудова та планувальна структура Подолу відрізнялися за представленими параметрами в різних своїх зонах (районах). І звичайно вони не виникли водночас на всій території. Спроба виділити один з етапів освоєння території була зроблена під час нанесення подільських могильників давньоруського часу на топографічний план. Серед кількох груп виділялась одна, в яку входили «окрайні могильники», що датуються XI ст. Ми можемо зробити висновок, що в один хронологічний період по лінії ландшафту на одній висоті розміщалися могильники, які внаслідок розширення міста зникли. У Києві, як і у багатьох інших давньоруських містах, ранні могильники розташовувалися поза межею житлової зони. Ця інформація дає нам право стверджувати, що територія за заданими кордонами у напрямку північного заходу Подолу не входила в цей період в міську житлову зону. В такому випадку у другій половині XI ст. площа Подолу могла мати до 130 га. Це лише один з принци-

пів виявлення раннього заселення району Києва.

Одним з основних елементів у плануванні будь-якого міста є площі. Якщо для головної площі Подолу — Торговища — ми посилаємося на літописні дані, письмові джерела пізнього середньовіччя та дані археології, то для реконструкції розміщення інших площ можемо розраховувати тільки на аналіз картографічних джерел, включаючи електронну археологічну карту. Ми пропонуємо чотири вірогідні місця розміщення площ, на яких, в свою чергу, могли розміщатися ринки.

На таких площах, напевно, розташовувалися храми, які виступали домінантами цього простору. Крім цього, ми маємо ще декілька принципів розміщення храмів давньоруського Подолу Києва у планувальній структурі: внутрішньоквартальне, біля дороги та на в'їзді у місто.

Зафіксовані виробничі комплекси, в основному, розміщалися у межах північно-західної околиці Київського Подолу, яка існувала в XI — на початку XIII ст. Сліди ремісничої діяльності (бронзоливарне, склоробне, з обробки бурштину, каменю,

кістки) були виявлені практично на всіх досліджених садибах, розташованих в цій частині Подолу. Концентрація майстерень простежується в межах сучасного кварталу, обмеженому вулицями Введенською, Оболонською, Межигірською та Костянтинівською. Необхідно відмітити ще три локальні групи виробничих комплексів, які в кількості майстерень можуть поступитися попередньому кварталу, але так само являють різногалузеві виробництва, сконцентровані на невеликій площі, можливо, в одному давньому кварталі. Можна виділити певні закономірності розташування майстерень на території Подолу.

1. Розміщення пожежонебезпечних виробництв можливе в безпосередній близькості до водних артерій.
2. Традиційність розташування майстерень на одних і тих самих садибах протягом декількох поколінь.
3. Комплексне розташування багатопрофільних виробничих осередків на території одного кварталу і навіть однієї садиби.
4. Тяжіння виробничих комплексів до розміщення на периферійних точках.

Резюме

Сергій ТАРАНЕНКО

ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОДОЛУ КИЄВА: формування та розвиток

Метою роботи є прослідкувати етапи формування та розвитку планувальної структури Подолу — одного з найдавніших міських районів Києва. Представлене дослідження необхідно розглядати не тільки у рамках археології міст Київської Русі, але і як вивчення загальноєвропейських урбанізаційних процесів середньовіччя взагалі.

В першому розділі автор розглянув традиційні категорії джерел. Особлива увага приділялася картографії нового часу — плани Києва 1695 та 1803 рр. стали підґрунтям для створення нового джерела — електронної археологічної карти. Також представлено поетапне археологічне вивчення Подолу — яскравої сторінки вітчизняної науки.

Системний підхід до вивчення планувальної структури Подолу окреслив проблеми, без вирішення яких її реконструкція неможлива, — виявлення його гідромережі та первинного рельєфу. Комплексне археологічно-ландшафтне дослідження з С. Романчуком дозволило отримати попередні результати щодо природно-антропогенного розвитку Подолу у давньоруський час.

Аналіз археологічно виявлених констант планувальної структури — вулиць та парканів, на основі потужної статистичної бази, дозволив зробити висновки, які можуть стати надійними реперами у дослідженнях інших середньовічних міст.

Дані щодо середніх розмірів садиб та кварталів, отримані у 70-х роках ХХ ст., знайшли своє підтвердження під час дослідження північного заходу Подолу. Зафіксовані приклади садиб, господарі яких належали до вищих верств населення. Розташування жител та господарських споруд на території садиби проходило за периметральним принципом з вільним двором. Житло розміщувалось як в глибині садиби, так і з одного з її боків, паралельно лінії парканів.

Археологічні дослідження останніх десятиліть дозволяють представити межі Подолу Києва у давньоруський час, прийняття яких визначає площу, яку займала планувальна міська структура, принаймні з другої половини ХІІ ст. Спроба виділити один з етапів освоєння території була зроблена під час нанесення подільських могильників давньоруського часу на топографічний план. Серед кількох груп

виділялась одна, до якої входили «окраїнні могильники», зниклі внаслідок розширення міста у XI ст.

Крім літописного Торговища ми пропонуємо чотири вірогідні місця розміщення площ. На них розміщалися ринки та храми, які виступали домінантами цього простору. Крім цього, ми представляємо ще декілька принципів розміщення храмів давньоруського Подолу Києва у планувальній структурі.

Зафіксовані виробничі комплекси в основному розміщалися у межах північно-західної околиці Київського Подолу. Виділено ще три локальні групи майстерень, які являють різногалузеві виробництва. Це дозволило прослідкувати певні закономірності розташування майстерень на території Подолу.

Представлена робота на сьогодні є найбільшим зводом археологічного дослідження Подолу Києва.

Summary

Sergiy TARANENKO

SETTLEMENT STRUCTURE OF KYIV PODIL IN ANCIENT RUS TIME: Formation and development

This book questions the formation and development of the planned structure of Podil — one of the oldest urban quarters of Kyiv. The study considers both archaeology of Kyiv Rus cities and common trends in urbanization processes of the Medieval Europe.

The chapter on history of research includes the analysis of main categories of records, including the maps of New Time — plans of Kyiv made in 1695 and 1803 that became the base for the formation of a new record — digital archaeological map. Stages of investigations in Kyiv Podil are also represented in this chapter.

System approach to the study of the planned structure of Podil identified the issues of reconstruction of the hydrological network and ancient landscape. Complex archaeological and landscape study conducted in collaboration with S. Romanchuk resulted in preliminary conclusions regarding the natural and anthropogenic development of Podil in Ancient Rus time.

Analysis of the stable constants of the planned structure, i. e. streets, fences etc., led to the conclusion that may be used in studies of other medieval cities. Information regarding the average size of the homesteads and quarters gathered in 1970^s was confirmed by the results of excavations in the north-western part of Podil. Homesteads of the high strata of the Ancient Rus society were found. Houses and other dwellings were distributed in space according to perimeter principle with empty courts. Houses were located within the homestead or near one its sides, in parallel to the fences.

Archaeological investigations of the last years resulted in identification of the border of Podil in Ancient Rus time that allows estimation of size of Podil starting from the 12 century. The border of this quarter was identified in the result of mapping of the Ancient Rus cemeteries. One of these groups included the so-called border cemeteries that were not used after the exceeding of city size in the 11 century.

Besides «Torgovishche», known from written records, four other places of squares were assumed. Markets and churches were dominant in the areas of this type. Other principles of the location of markets are also presented in this book.

Manufacturing complexes were generally located in the north-western part of Podil. Three other spatial groups of workshops

Summary. Sergiy TARANENKO. Settlement structure of Kyiv Podil in Ancient Rus time

represent different types of production. This allows the identification of patterns in spatial distribution of workshops within Podil.

This book contains the most complete information regarding archaeological studies in Kyiv Podil.

Streszczenie

Sergiej TARANIENKO

STRUKTURA PRZESTRZENNA STARORUSKIEGO PADOŁU W KIJOWIE: powstawanie i rozwój

Celem pracy jest prześledzenie etapów formowania się struktury i rozwoju przestrzennego Padołu — jednego z najstarszych obszarów miejskich Kijowa. Przedstawione wyniki pozwalają, aby rozpatrywać ją nie tylko w kontekście archeologii miast Kijowskiej Rusi, lecz również w kontekście ogólnoeuropejskich procesów urbanistycznych średniowiecza.

W rozdziale poświęconym historiografii autor rozpatruje zasoby różnych tradycyjnych kategorii źródeł. Szczególną uwagę poświęcono nowożytnej kartografii — dawne plany Kijowa z lat 1695 i 1803 stały się podłożem dla stworzenia nowego źródła — elektronicznej, archeologicznej mapy. Przedstawiono również kolejne etapy badań archeologicznych Padołu — ważne stronicie ojczystej nauki.

Systemowe podejście do badania struktury przestrzennej Padołu określiło problemy, bez rozwiązania których jej rekonstrukcja nie jest możliwa, takie jak wpływ hydrologii i pierwotne ukształtowanie terenu. Kompleksowe archeologiczno-geomorfologiczne badania terenowe przeprowadzone razem z S. Romancukiem pozwoliły na otrzymanie wstępnych wyników w zakresie rekonstrukcji przyrodniczo-antropogenicznego rozwoju omawianego obszaru w okresie staroruskim.

Analiza stałych elementów struktury przestrzennej, ujawnionych na drodze badań archeologicznych — ulic i ogrodzeń, dzięki znaczącej statystycznej bazie źródłowej, pozwoliła na wnioski, które mogą posłużyć jako wzór w przyszłych badaniach innych średniowiecznych miast.

Dane dotyczące średnich rozmiarów domostw i kwartałów, które uzyskano w latach 70-ch XX stulecia, znalazły potwierdzenie podczas badań północno-zachodniej części Padołu. Udokumentowane zostały przykłady sadyb-działek, których gospodarze przynależeli do wyższych warstw społecznych. Rozmieszczenie chat i budynków gospodarczych na terenie działki było zgodnie z zasadą zabudowy o charakterze obwodowym z otwartym podwórzem. Chata umieszczana była zarówno w głębi podwórza, jak również po jednej ze stron, równolegle do linii ogrodzenia.

Badania archeologiczne ostatnich dziesięcioleci umożliwiają przedstawienie granic kijowskiego Padołu w czasach staroruskich. Pozwala to na określenie miejsca jakie

zajmowała miejska struktura przestrzenna, przynajmniej od drugiej połowy XII stulecia. Próba wyodrębnienia jednego z kolejnych etapów rozszerzania terytorium została przeprowadzona podczas nanoszenia istniejących cmentarzysk z okresu staroruskiego na plan topograficzny. Wśród kilku grup cmentarzy wyodrębniła się jedna grupa, w skład której wchodziły tzw. «cmentarze kresowe», które zanikały w efekcie rozbudowy miasta w XI stuleciu.

Oprócz znanego z przekazów latopisarskich «Targu», zaproponowano w pracy cztery inne, wiarygodne miejsca lokalizacji miejskich placów. Na nich znajdowały się rynki oraz świątynie, które stanowiły dominantę tego miejsca. Przedstawiono również

kilka zasad rozmieszczania świątyń staroruskiego Padołu Kijowa w jego strukturze przestrzennej.

Zaobserwowane ośrodki rzemieślnicze głównie mieściły się przy krańcach północno-zachodnich obrzeży Padołu. Wyodrębniono takie trzy lokalne grupy pracowni, przedstawiające różne rodzaje rzemiosła. Pozwoliło to na prześledzenie określonych prawidłowości w rozmieszczeniu pracowni rzemieślniczych na terenie Padołu.

Przedstawiona praca stanowi jak dotąd najpełniejsze zebranie najnowszych danych dotyczących archeologicznych badań kijowskiego Padołu.

Tłumaczenie Oliwia RAKICKA

Резюме

Сергей ТАРАНЕНКО

ПЛАНИРОВОЧНАЯ СТРУКТУРА ДРЕВНЕРУССКОГО ПОДОЛА КИЕВА: формирование и развитие

Цель работы — проследить этапы формирования и развития планировочной структуры Подола — одного из самых древних городских районов Киева. Представленное исследование необходимо рассматривать не только в рамках археологии городов Киевской Руси, но и как изучение общеевропейских урбанистических процессов средневековья.

В первом разделе автор рассмотрел традиционные категории источников. Особое внимание уделялось картографии нового времени — планы Киева 1695 и 1803 гг. стали подосновой для создания нового источника — электронной археологической карты. Также представлено поэтапное археологическое изучение Подола — яркой страницы отечественной науки.

Системный подход к изучению планировочной структуры Подола очертил проблемы, без решения которых её реконструкция невозможна — выявление его гидрологии и первичного рельефа. Комплексное археолого-ландшафтное, проведенное исследование совместно с С. Романчуком, позволило получить предварительные результаты относительно природно-антропогенного развития района в древнерусское время.

Анализ археологически выявленных констант планировочной структуры — улиц и заборов, благодаря мощной статистической базе, позволил сделать выводы, которые могут стать надежными реперами в исследованиях других средневековых городов.

Данные относительно размеров усадеб и кварталов, полученные в 70-х годах XX ст., нашли свое подтверждение во время исследования северо-западной части Подола. Зафиксированы примеры усадеб, хозяева которых принадлежали к высшим слоям общества. Расположение жилищ и хозяйственных сооружений на территории усадьбы проходило по периметральному принципу со свободным двором. Жилище размещалось как в глубине усадьбы, так и с одной из её сторон, параллельно линии заборов.

Археологические исследования последних десятилетий дают возможность представить границы Подола Киева в древнерусское время. Это позволяет определить площадь, которую занимала городская планировочная структура, по

крайней мере, со второй половины XII ст. Попытка выделить один из этапов освоения территории была сделана во время нанесения подольских могильников древнерусского времени на топографический план. Среди нескольких групп могильников выделялась одна, в неё входят «окраинные могильники», исчезнувшие в результате расширения города в XI ст.

Кроме летописного Торговища мы предлагаем четыре возможных места размещения площадей. На них находились рынки и храмы, которые выступали доминантами этого пространства. Кроме этого мы представляем еще несколько

принципов размещения храмов древнерусского Подола Киева в его планировочной структуре.

Зафиксированные производственные комплексы в основном размещались в пределах северо-западной окраины Киевского Подола. Выделены еще три локальных группы мастерских, которые представляют разноотраслевые производства. Это позволило проследить определенные закономерности расположения мастерских на территории Подола.

Представленная работа является наиболее полным собранием данных об археологическом исследовании Подола Киева.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ЕЛЕМЕНТИ МАСОВОЇ ЗАБУДОВИ ТА ПЛАНІВКАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПОДОЛУ КИЄВА Х — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІІІ СТ.

Таблиця 1. Елементи масової забудови та планувальної структури Подолу Києва Х — першої половини ХІІІ ст. на електронній карті

№ п/п	Адреса розкопу	Рік дослідження	Час століття											
			ХІ–Х			ХІ			ХІІ			Перша половина ХІІІ		
			споруди	паркани	дороги	споруди	паркани	дороги	споруди	паркани	дороги	споруди	паркани	дороги
1	Вул. Волоська, 16	1950	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—
2	Вул. Ярославська, 41	1969	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
3	Червона (с. Контрактова) площа	1972	3	1	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—
4	Житній ринок	1973	4	4	—	9	5	—	—	—	—	—	—	—
5	Червона (с. Контрактова) площа	1973	—	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—	—
6	Вул. Волоська, 17–19	1974	—	—	—	3	3	—	4	1	—	—	—	—
7	Вул. Верхній та Нижній Вал	1974	—	—	—	2	2	1	—	—	—	—	—	—
8	Вул. Верхній та Нижній Вал	1975	—	—	—	4	2	1	—	—	—	—	—	—
9	Вул. Жданова (с. Сагайдачного), 6–8	1975	—	—	—	2	2	—	2	1	—	—	—	—
10	Вул. Андріївська, 4	1976	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—
11	Вул. Шекавицька, 25–27	1981–1982	—	—	—	2	1	—	3	1	—	1	1	—
12	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська)	1983	—	—	—	—	—	—	8	3	1	—	—	—
13	Вул. Волоська, 16	1984	—	—	—	4	2	—	4	2	—	1	—	—
14	Вул. Сковороди, 11	1985	—	—	—	8	3	—	3	3	—	—	—	—
15	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська), 20	1985	—	—	—	2	1	—	4	1	—	—	—	—
16	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська), 31	1987	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
17	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська), 21	1987	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	Вул. Нижній Вал, 41	1987	2	—	—	7	2	—	3	2	—	—	—	—
19	Контрактова площа,	1987	—	—	—	6	—	—	3	—	—	—	—	—
20	Вул. Почайнинська	1987	—	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—
21	Вул. Рагманського (с. Введенська), 20–39	1987	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—

Додатки. ДОДАТОК А

[illegible]

Закінчення табл. 1

№ п/п	Адреса розкопу	Рік дослідження	Час століття											
			XI—X			XI			XII			Перша половина XIII		
			споруди	паркани	дороги	споруди	паркани	дороги	споруди	паркани	дороги	споруди	паркани	дороги
56	Вул. Іллінська, 8	2005	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
57	Вул. Хорива, 25	2005 ¹	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
58	Вул. Борисоглібська, 3	2006	—	—	—	—	—	—	3	2	—	—	—	—
59	Вул. Почайнинська, 27/44	2006	—	—	—	—	3	1	8	3	1	—	—	—
60	Вул. Сковороди, 14	2006	—	—	—	5	4	1	4	6	1	—	—	—
61	Вул. Шекавицька, 29	2006	—	—	—	3	3	—	7	2	—	—	—	—
62	Вул. Хорива, 4	2006 ²	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
63	Вул. Верхній Вал, 4	2006	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
64	Вул. Набережно-Хрещатицька, 9	2007	—	—	—	3	2	—	5	7	—	—	1	—
65	Ярославський провулок, 1/3	2008	—	—	—	4	2	—	9	—	—	—	—	—
66	Вул. Фрунзе, 23/25	2008	—	—	—	3	1	—	8	1	—	—	—	—
67	Вул. Ярославська, 58	2012	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	6	—
68	Вул. Сагайдачного, 16	2012	—	—	—	—	—	—	2	2	—	2	1	—
69	Вул. Верхній Вал, 10-а	2012	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—
70	Вул. Сагайдачного, 6	2013	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
71	Гостиний двір	2013	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1
72	Поштова площа	2015 ³	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—

Примітки. Тут і в наступних таблицях: у колонці «Адреса розкопу / Місце виявлення» в дужках дано сучасну адміністративну назву.

¹ Вказано лише дані проїжджої частини;² вказано лише дані проїжджої частини;³ вказано дані з першого етапу досліджень: розкопки на Поштовій площі продовжуються.

Таблиця 2. Зафіксовані відрізки вулиць та доріг давньоруського Подолу Києва

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Ширина, м	Зафіксована довжина, м	Дані полотна	Особливості	Дата, ст.
1	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська) — Хорива	1972	9,4—10,78	6	13,7	Щільний ґрунт	Обмежена парканами	X—XI
2	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська) — Хорива	1972	9,4—10,78	≈3	20,9	Те саме	Те саме	X—XI
3	Вул. Верхній та Нижній Вал	1974—1975	6,4—8,55	≈3	1,3	»	»	X—XI
4	Вул. Верхній та Нижній Вал	1974—1975	6,4—8,55	≈3	1,6	»	»	X—XI
5	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська),	1983	3,25	3,55	3,5	—	»	XII—XIII
6	Вул. Волоська, 16	1987	2,23—2,3	2,4	4	Колії до 2,5, глибина до 0,15 м	»	XII
7	Вул. Оболонська, 7	1988	3,4—3,5	2,78	2	Дерев'яний настил	Є 4-м ярусом семиярусної мостової	Друга половина XII — XIII
8	Вул. Нижній Вал, 43	1989	від 2,73 до 4,1	2,58—3,28	14	Колії і сліди тліну від дощок	По боках — траншеї до 0,35, гл. 0,4 м. Зафіксовано чотири яруси дороги	XI—XIII
9	Вул. Нижній Вал, 43	1989	від 3,6 до 3,8	—	4	Сліди тліну від дощок	Траншея 0,2, гл. 0,15 м	XI—XIII
10	Вул. Межипірська, 43	1989	3,8—4,1	3,75—3,85	3,85	Дерев'яний настил (поздовжні й поперечні лаги)	Зафіксовано 4 яруси	Друга половина XI — початок XII
11	Вул. Межипірська, 43	1989	2,8—3,3	—	4,8	Колії	Обмежена парканами	Те саме
12	Вул. Волоська, 16,	1989	2,4—2,7	2,7	11,1	Те саме	Те саме	XII
13	Вул. Сагайдачного, 18	1991	від 3,3 до 4,35	4,5	доб	Наносний пісок	»	XII
14	Вул. Оболонська, 12	1993	3,2—3,7	—	5,5	Колії	Зафіксовано у 2-х горизонтах	XI—XII
15	Вул. Щекавицька, 7/10	1998	2,8	6,8 (3,9)	9,9	Те саме	Зафіксовано 2 яруси; обмежена парканами	XII
16	Вул. Хорива, 27	1999	3	Зафіксовано 2	2	»	Обмежена парканом	XII
17	Вул. Межипірська, 3/7, (Р-2)	2003	2,72	3,3	9	»	Те саме	XII

Закінчення табл. 2

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Ширина, м	Зафіксована довжина, м	Дані полотна	Особливості	Дата, ст.
18	Вул. Межипірска, 3/7, (Р-4)	2003	4,19	3,0—3,5	10,3	»	»	XII
19	Вул. Сагайдачного, 16/18	2004	2,6	3,0—3,2	9,6	»	»	XII
20	Вул. Верхній Вал, 68	2004	3,4—3,86	3,8	14,8	»	Виявлена на 3-х рівнях	XI—XII
21	Вул. Іллінська, 8	2005	2,24—2,38	3,6	4,2	»	По боках рівчак (парканни?)	XIII
22	Вул. Хорива, 25	2005	3,16—3,5	Між коліями 1,48	2,5	»	З одного боку обмежена парканом	XI
23	Вул. Почайнинська, 27/44	2006	4,21	3,1	5,3	Супісок з геологічними конкреціями	Обмежена парканами; зафіксована на 3-х рівнях	XI—XII
24	Вул. Гр. Сковороди, 14	2006	1,88	5,25	10,25	Колії	Обмежена парканами і дренажними канавами	XI—XIII
25	Вул. Хорива, 4	2006	1,4	3,6	8	Щільний ґрунт	Обмежена парканами	XII
26	Вул. Щекавицька, 30	2007	4,7—4,9	Зафіксовано 2,5	6	Колії (велика кількість — 9)	Численні відбитки копит	XII
27	Вул. Волоска, 14—16,	1988	2,3—3,85	Те саме	4,1	Колії	Обмежена парканом	XI—XII
28	Гостиний двір	2013	5,15	2,4	4,2	Пісок	Обмежена 2 парканами	XIII
29	Поштова площа	2015	100,7 ¹	3,3	—	Те саме	Обмежена парканами	XII

Примітки. Тут і в наступних таблицях: у колонці «Рівень виявлення», крім окремо оговорених випадків, дано рівень від сучасної денної поверхні. № 29 — територія розкопу була знівельована під будівельний майданчик, тому рівень виявлення дається за БШВ.

Таблиця 3. Паркани Подолу Києва Х ст.

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Конструкція	Нижня частина	Місце паркану на садибі	Особливості
1	Червона (с. Контрактова) площа	1972	7,6	Дошки 0,16—0,2	Гострі	Міжсадибний	Вбиті в землю дубові дошки
2	Вул. Героїв Трипілья (с. Спаська), Хорива, № 1	1973	10,78	Дошки	—	Перед дорогою	Відрізки двох міських вулиць, відгороджених дерев'яними парканами
3	Там само, № 2	1973	10,78	Те саме	—	Там само	Будівлі розташовувалися вздовж лінії парканів
4	Там само, № 1	1973	9,28	»	—	»	Кут утворився в результаті перетину цих вулиць, був зайнятий садибою
5	Там само, № 2	1973	9,28	»	—	»	Найраніший паркан
6	Життєвий ринок, Садиба «В», Гор-5	1973	5,6	Плахи	Гострі	Міжсадибний	Вдалося простежити залишки 2 різночасних парканів; 1 з них сучасний садибі з житловим зрубом № 12, глибший, раніший
7	Там само	1973	5,5	Те саме	Те саме	Там само	Те саме
8	Вул. Нижній та Верхній Вал	1974	6,4	Дошки 0,1—0,12	Гостра	Перед дорогою	Паралельно зрубів № 1; має розрив 1,25 м (вхл.д?)
9	Там само	1974	6,4	Дошки 0,15—0,17	Те саме	Міжсадибний	На відстані 3,2 м від південно-східної стіни зрубів № 3
10	Там само	1974	6,4	—	—	Перед дорогою	На відстані 5,6 м від південно-східної стіни зрубів № 3
11	Вул. Нижній та Верхній Вал, Садиба «А»	1975	8,3—8,55	—	—	Там само	Територію садиби обнесено 2 лініями парканів майже під прямим кутом
12	Там само, садиба «В»	1975	8,3—8,55	—	—	»	Перед вулицею заввишки 3 м
13	Там само, садиба «А»	1975	8,3—8,55	—	—	Міжсадибний	Територію садиби обнесено 2 лініями парканів майже під прямим кутом

Таблиця 4. Паркани Подолу Києва ХІ ст.

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Конструкція паркану	Нижня частина	Місце паркану на садібі	Особливості
1	Червона (с. Контрактова) площа, 1972 р.	1972	7,3	Дошки	Гострі	Міжсадибний	Підтверджує існування традицій у плануванні подільських садіб давньоруського часу
2	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська), Хорива, № 1	1973	9,4	Те саме	—	Перед дорогою	Кут утворився в результаті перетину цих вулиць, був зайнятий садивою
3	Там само, № 2	—	9,4	»	—	Те саме	Те саме
4	Житній ринок, садіба «А»	1973	3,9	»	—	Міжсадибний	З північного заходу і з заходу територія садоби обмежена лініями парканів. З півдня і південного заходу її природною межею був берег струмка
5	Там само	—	3,9	»	—	Те саме	Те саме
6	Там само, садіба «В»	—	3,9	»	—	»	Паралельно північно-східній стіні зрубу № 1 на відстані 0,5 м
7	Там само	—	3,8	»	—	Перед струмком	Зберігся до 20—30 см від давньої денної поверхні; вздовж нижньої частини розчищені товсті дошки, поставлені на ребро і укріплені поперечними брусами
8	Там само, садіба «В», Гор-ІІ	—	3,9	Комбіновані (0,1—0,15) — (0,2—0,25)	Комбіновані	Міжсадибний	Траса точно повторює напрямки і конфігурацію паркана, який оточує садібу на горизонті зі зрубом № 1
9	Там само	—	3,9	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме
10	Там само	—	3,8	»	»	»	Зберігся на висоту ≈1,5 м; верхня його частина обшита
11	Там само, Садіба «В», Гор-ІІІ	—	3,8	Дошки 0,25—0,3	—	»	Сліди ремонту
12	Там само, Гор-ІV	—	3,9	Плахи	Гострі	»	Між зрубом № 12, виробничою спорудою 12а і господарською будівлею була обнесена дерев'яним парканом
13	Там само	—	3,9	Те саме	Те саме	»	Те саме
14	Вул. Жданова (с. Сагайдачного), 6—8	1975	7,5	Дошки	—	Перед струмком	Зберігся на висоту 1,4 м, округла лінія
15	Там само	—	7,9	—	—	Те саме	На північ від зрубу № 4
16	Вул. Сковороди, 11, кв. А / 5, 6	1985	2,5	Дошки	Гострі	Міжсадибний	Перпендикулярно східній стіні зрубу № 14Б в східному напрямку

17	Там само	—	2,5	Те саме	Те саме	Те саме	Паралельно східній стіні зрубу на відстані 1,5 м
18	Траншея на вул. Почайнинській, № 1	1987	2,9—3,2	»	»	—	По лінії північний схід — південний захід
19	Там само, № 2	—	2,9—3,2	»	Рівні	—	Те саме
20	Там само, № 3	—	2,9—3,2	»	Те саме	—	»
21	Вул. Нижній Вал, 41, Гор-Ш	1987	3,6	Плахи 0,2	»	Міжсадибний	Складався з 2 рядів обополів; ширина міжряддя 0,5, досліджена довжина 1,75 м
22	Там само, Гор-П	—	3,5	Стовпи $d = 0,25 - 0,3$, гл. 0,05	»	Те саме	Зберігся у вигляді ям від опорних стовпів
23	Там само, Гор-П (південно-західний кут)	—	3,5	Плахи 0,15—0,25	»	»	2 лінії з обополів діаметром 0,15—0,25, ширина між рядами 0,25 м
24	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська), 14, кв. Б / 6—8	1988	2,8	Дошки 0,1—0,12	Гострі	»	Розділяв житла та господарські споруди
25	Там само, кв. Б / 6—8 (2)	—	2,8	Дошки 0,1—0,3	Комбіновані	»	Паралельно першій огорожі на відстані 0,2 м
26	Там само, кв. А, Б / 6 (3)	—	2,8	Тин	—	—	Під прямим кутом до лінії паркану
27	Вул. Волоська, 16, Гор-4 кв. А—Г / 4—7	1988	2,8	Дошки	Рівні	Перед дорогою	Рів ширше ніж в Гор-2, 3
28	Там само	—	2,7	Те саме	Те саме	Міжсадибний	Повторює напрямок попереднього
29	Вул. Оболонська, 4, Гор-4, кв. Б—Г / 16	1989	3,0—3,1	—	—	Те саме	Знаходилося впритул до південного кута споруди № 15 і далі паралельно її південно-східній стіні
30	Там само, Гор-4, кв. А—В / 5	—	2,9	—	—	»	По лінії північ—схід — південь—захід
31	Вул. Героїв Трипілля (с. Спаська), 14, № 1	1989	3,0	Плаха	Рівні	—	На відстані 1 м від споруди № 16
32	Там само, кв. В, Г / 3, 4	—	2,9	Дошки і тин	—	Міжсадибний	Паралельно частоколу № 1
33	Там само, Гор-5, кв. 5	—	2,9	—	—	Те саме	Ідентичний паркану Гор-4, в кв. Ж, 3 / 5, південніше
34	Вул. Межиріська, 43, Гор-КС-П, 2, 3, діл. 1 кв. Б—И / 4—7	1989	3,7—4,1	Дошки	Гострі	Міжсадибний (перепланувальний)	Зафіксовані численні ровики садибних огорож
35	Там само, Гор-КС-П, 2, 3, діл. 1 кв. И / 5, 6	—	3,7—4,1	Те саме	Те саме	Те саме	Орієнтація в основному широтна, але в кв. И / 5, 6 — меридіонального напрямку
36	Там само, Гор-КС-П, 3, садиба «В», діл. 3 кв. И / 5, 6	—	3,8—4,1	»	»	»	Рів
37	Там само, Гор-КС-П, 2, садиба «В», діл. 3	—	3,3—3,7	»	»	»	Сліди садибної огорожі з низки різночасних широтно орієнтованих ровиків, що рідко переставлялися

З а к і н ч е н н я т а б л. 4

Додатки. ДОДАТОК А

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Конструкція паркану	Нижня частина	Місце паркану на садибі	Особливості
38	Там само, Гор-КС-П, 2, садиба «В», діл. 3, кв. Ф / 16, 17	—	3,3—3,7	»	»	»	Частина ровиків у кв. Ф / 16, 17 повертала на 90° на північ, утворюючи П—С кут садиби
39	Там само, Гор-КС-П, 2, садиба «В», діл. 3, кв. Р / 13	—	3,3—3,7	»	»	Міжсадибний	У північному напрямку перпендикулярно 1-му; не переставляли подібно південним зовнішнім парканам садиби
40	Там само, Гор-КС-П, 2, садиба «Б-2», діл. 3, кв. Р / 13	—	3,3—3,7	»	»	Міжсадибний (перепланувальний)	Огорожі часто міняли; північну перенесли сумарно понад 4 м на північ, у 2 етапи
41	Там само, Гор-КС-П, 2, центральний квартал, діл. IX, кв. Ф / 33 — У / 32	—	3,3—3,7	—	—	Міжсадибні (внутрішньосадибні)	Огорожі часто переставляли. Можливо, кордонами окремих садиб були лінії парканів, що переважно складалися з кількох різночасних ровиків, поруч один з одним
42	Там само, Гор-КС-П, 2, Центральний квартал, діл. IX кв. У / 32 — О / 36	—	3,3—3,7	—	—	Те саме	Те саме
43	Там само, Гор-КС-П, 2, Центральний квартал, діл. IX, XI кв. О / 36 — У, Ф / 42—44	—	3,3—3,7	—	—	»	Часто переставляли
44	Там само, Гор-КС-П, 2, Центральний квартал, кв. О / 36 — У, Ф / 42—44	—	3,3—3,7	—	—	Міжсадибний	Ймовірно, частина кварталу була зайнята садибою Г ($\approx 25 \times 18 = 450 \text{ м}^2$), що обмежувалася східною лінією паркану кварталу і з півночі парканом
45	Там само, Гор-КС-П, 2, Східний квартал, кв. У / 51—53	—	3,3—3,7	—	—	Те саме	У Східному кварталі простежено 2 садиби: з півночі — Ж, з півдня — 3; розділяються лінією парканів
46	Вул. Ратманського (с. Вендська), 3-а	1990	—	Плахи	—	»	Співпадає у з північно-західною стіною споруди № 4
47	Вул. Волоска, 16, паркан 3	1990	3,6	Те саме	Гострі	Перед дорогою	На рівні Г-2 № 3 співпадає з парканом 1
48	Там само, паркан 4	—	3,5	»	Те саме	Міжсадибний	На рівні Г-2 № 4 співпадає з парканом 2
49	Вул. Оболонська, Г-4, кв. 1—3	1993	2,5	Тин	—	—	Ряд ямок діаметром 4—5, гл. до 7 см
50	Там само, Г-4, кв. 1	—	3,5	Те саме	—	—	Ряд ямок (8—10 см) діаметром не більше 4 см
51	Ярославський провулок 4, кв. КН / 8	2002	3,2	—	Гострі	Міжсадибний	Стінки звужуються до дна рову. Тому мабуть дерев'яні конструкції забивали

52	Там само	—	3,3	Дошки 0,2—0,25	Рівні	Те саме	Проходив паралельно північно-західній стіні споруди 5 на відстані 1,25 м
53	Вул. Почайнинська, 27/44, № 1 Гор-4	2006	92,99	—	—	Перед дорогою	Друга половина XI ст.; без решток дерева
54	Вул. Сквороди, 14, паркан 6	2006	94,43	—	—	Те саме	Паралельно паркану на відстані 0,80 м — 5 ям, навпроти них — розрив 2,5 м — ворота (?)
55	Там само, паркан 4, північна лінія	—	95,17	Дошки 0,1—0,15	—	»	Паралельно північній стіні споруди № 8
56	Там само, паркан 4, східна лінія	—	95,18	Те саме	—	Міжсадибний	Паралельно східній стіні споруди № 8 сходився під прямим кутом з північною лінією
57	Там само, паркан 5	—	95,17	»	—	Те саме	Напрямок північ — південь
58	Там само, кв. К—М / 9, 10	—	95,15	—	—	»	Паралельна лінії паркану № 2
59	Вул. Щеквицька, 29, Гор-3	2006	2,3	Тин	—	»	Напрямок північ — південь
60	Там само	—	2,4	Те саме	Гострі	»	Неподалік від будівлі № 7
61	Там само	—	2,3	»	Те саме	»	Прямокутні у перетині плашки 12, 14, 17 см завдовжки і 4—6 см завширшки, за 10 см одна від одної
62	Вул. Набережно-Хрещатицька, 9, Р-2, паркан 5, кв. В / 3	2007	3,90—4,01	—	—	—	Заповнення: мішаний пісок із включеннями гумусу; довжина паркана — 2 м
63	Там само, паркан 4, кв. А / 6	—	3,8—3,9	—	—	—	Заповнення — мішаний пісок із включеннями гумусу; довжина паркана — 1,25 м
64	Ярославський провулок, 1/3, рів 6	2008	98,75	—	—	Внутрішньосадибний	Стінки та дно рівні, XI
65	Там само, рів 6А	—	98,73	Плахи 0,35 × 0,1; між ними — 0,06	Рівні	Те саме	Перпендикулярно рову № 6
66	Там само, рів-2А, кв. Є, Ж / 8, 9	—	98,52—98,39	—	—	—	Розміри рову 0,4 × 1,9 м; заповнення — світлий суглинок
67	Там само, кв. Д, Є / 10	—	98,57—98,47	—	—	—	Розміри рову 0,4 × 1,8 м; заповнення — світлий суглинок
68	Вул. Фрунзе, 23—25, паркан 1	2008	4,7	Дошки	Гострі	Міжсадибний (?)	Лінія паркану № 1 заупущена нижче паркану № 2
69	Там само, паркан 2	—	4,9	Те саме	Те саме	Те саме (?)	Те саме
70	Там само	—	94,1	»	»	Між садибою і нежилим простором	Найраніший паркан на садибі

Примітка. У колонці «Рівень виявлення» для № 53—58, 64—67 дано рівень за БШВ.
Таблиця 5. Паркани Подолу Києва XII—XIII ст.

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Дані когловану, м	Конструкція паркану	Нижня частина	Місце паркану на садби	Зафіксована довжина, м	Особливості
1	Вул. Волоська, 17—19	1974	3—4	—	Плахи	—	Перед струмом	14	З північного боку садби
2	Вул. Андріївська, 4	1976	3,05	Гл. 0,18—0,22	Плахи: ш. 0,17—0,2; т. 0,7—0,1	Гострі	Міжсадбний	1,5	Огорожа садби XVII—XVIII ст. повторює орієнтацію
3	Вул. Шекавицька, 25—27	1981—1982	2,6	Ш. 0,02—0,03	—	—	Те саме	3,5	В ст. А-6 залишки лінії у вигляді тліну
4	Траншея. Вул. Героїв Трипшля (с. Спаська), № 1	1983	3,25	—	Дошки	—	Перед дорогою	3,2—3,5	Відстань між парканами 3,55 м — ймовірна вулиця
5	Там само, № 2	—	3,25	—	Те саме	—	Те саме	3,2—3,5	Те саме
6	Вул. Героїв Трипшля (с. Спаська), 20	1985	2,64—2,68	Ш. 0,3	Тин	—	Міжсадбний	2	За 1,5 м від споруди № 1 і за 0,8 м від споруди № 2
7	Вул. Сковороди, 11, кв. А / 1	1985	1,1	Ш. 1,2	Плахи 0,2—0,38	Гострі	Те саме	3,5	Плахи приставлені до зовнішнього краю траншеї плоским боком; відстань від зрубу до їх зовнішнього боку 0,3—0,65 м
8	Там само, кв. А—Д / 1	—	2,3	Гл. 1,0	Дошки 0,2—0,25; плахи 0,2—0,25	Те саме	»	2,8	Плахи плоским боком назовні
9	Вул. Нижній Вал, 41, Гор- IV	1987	3,5	Ш. 0,15—0,2; гл. 0,2	—	—	»	15,75	Виявлено північно-східний кут паркану
10	Вул. Волоська, 14—16, кв. А—Е / 1—4	1987	2,23—2,3	—	Комбіновані	Рівні	Перед дорогою	4	Орієнтований схід—захід
11	Вул. Костянтинівська, 61, Гор-1	1988	3,8	Гл. 0,15—0,2	Дошки 0,2—0,25	Гострі	Міжсадбний	1,3	5 дощок
12	Там само, Гор-2	—	3,9	Ш. 0,3—0,35	Стовпи	—	Те саме	3,6	Сліди вертикальних стовпів та горизонтальної лапи між ними (2,50 м)

Додатки. ДОДАТОК А

13	Там само	—	3,9	Гл. 0,3—0,4	Плах 0,25	—	»	1,9	6 плах; з'єднувалася з траншеєю 1
14	Там само, Гор-3	—	4,0	Ш. 0,5; гл. 0,3—0,4	Плах 0,2—0,25	Горизонтально покладені	»	3,5	Перша половина XII ст.
15	Вул. Костянтинівська, 55	1988	3,4—3,45	Ш. 0,3—0,25	Дошки 0,18—0,25	—	»	5	Траншея паралельна північній стіні будівлі № 3
16	Вул. Волоська, 16, Гор-2, кв. А—Г / 4—7	1988	2,55	Ш. 0,25; гл. 0,6	Дошки 0,15—0,25	Комбіновані	Перед дорогою	12,5	—
17	Там само, Гор-3 кв. А—Г / 4—7	—	2,75	Ш. 0,25; гл. 0,6	Те саме	Те саме	Те саме	12,5	Рів співпадає з ровом Гор-4
18	Там само, Гор-2	—	2,55	Ш. 0,25; гл. 0,6	»	»	Міжсадібний	5	Поворот округлий; під прямим кутом повертає на схід
19	Там само	—	2,75	Ш. 0,25; гл. 0,6	Плах 0,2—0,25	Рівні	Те саме	5	Пласка сторона плах назовні
20	Вул. Оболонська, 4, Гор-1, кв. Б—Ж / 16	1989	2,5—2,6; 2,95—3,0	Ш. 0,35—0,45; гл. 0,5—0,6	Плах 0,25—0,3	Гострі	»	9,8	Співпадає зі ровом Гор-4
21	Там само, кв. Ж—Л / 14	—	2,6	Ш. 0,15—0,2; гл. 0,2—0,25	—	—	»	9,5	Те саме
22	Там само, кв. К / 14—16	—	2,7	Ш. 0,15—0,2; гл. 0,2—0,25	—	—	»	2,5	Перпендикулярно до попереднього паркану
23	Вул. Героїв Трипільля (с. Спаська), кв. В, Г / 3, 4	1989	1,9—2,0	—	Дошки	—	»	3	Фіксувався з парканом XI ст.
24	Вул. Спаська (на розі з Волоською) Гор-2	1988—1989	2,1—2,3	—	Дошки 0,1—0,15	—	»	2,5	Перпендикулярний до лінії частоколу північ—південь
25	Там само, Гор-3	—	2,4—2,6	—	Тин	—	»	2,5	Канавки від плетеного тину, перпендикулярного до основної огорожі
26	Вул. Нижній Вал, 43, Гор-4а, садик «А»	1989	3,6—3,7	Ш. 0,2; гл. 0,35—0,4	Дошки 0,15	Рівні	Перед дорогою	11,5	В рові залишки стовпчиків $d = 0,1—0,15$
27	Там само, Гор-5, садик «А»	—	4,00	Ш. 0,2; гл. 0,35—0,4	Те саме	Те саме	Те саме	11,5	Співпадає з ровом Гор-4а
28	Там само, Гор-3, садик «Б»	—	4,00	Ш. 0,2; гл. 0,35—0,4	Дошки	—	»	8	В заповненні лише горці дошок

Продовження табл. 5

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Дані котловану, м	Конструкція паркану	Нижня частина	Місце паркану на садибі	Зафіксована довжина, м	Особливості
29	Там само, Гор-3, садиба «Б»	—	3,8	Гл. 0,5	Те саме	—	Міжсадибний	5	В рові залишки стовпчиків $d = 0,12-0,15$
30	Вул. Межигірська, 43, Гор КС-П 2, садиба «Б-2»	1989	3,3—3,7	—	—	—	Те саме	2,7	Північну огорожу переносили двічі
31	Там само, КС-П 2, садиба «Б-2»	—	3,3—3,7	—	—	—	Перед дорогою	2,8	На місці повороту паркан примикав до стовпа
32	Там само, Центральний квартал, КС-П 2, діл. IX кв. Ф / 33 — У / 32	—	3,3—3,7	—	—	—	Міжсадибний	2,9	В місцях поворотів ставилися стовпи
33	Там само, Центральний квартал, КС-П 2, діл. IX кв. У / 32 — О / 36	—	3,3—3,7	—	—	—	Те саме	2,8	Парканні ровики паралельні. Можливо мають будівельне значення
34	Там само, Центральний квартал, КС-П 2, діл. IX — XI кв. О / 36 — У, Ф / 42, 44	—	3,3—3,7	—	—	—	»	2,9	Зі східного боку кварталу був ворітний в'їзд
35	Там само, Східний квартал, КС-П 2, діл. IV, VII кв. К / 53 — Ф / 47, 49	—	3,3—3,7	—	—	—	»	12	В ст. А-53 лінії парканів утворюють перпендикулярний південно-західний ріг кварталу
36	Там само, Східний квартал, КС-П 2, діл. IV, VII кв. У / 53—51, Т / 51	—	3,3—3,7	—	—	—	»	14	Розділяє на садиби Ж та 3
37	Там само, КС-П 1, діл. I кв. 3—II / 4—7	—	3,3—3,7	—	—	—	»	14	Зафіксований фрагментарно з зсувом на північ

Додатки. ДОДАТОК А

38	Там само, КС-І, діл. І кв. І / 1, К / 1—3, І / 3, М / 4	—	2,8—3,3	—	—	—	—	14	Простежено 2—4 різночасові лінії парканів; південна огорожа садиби А
39	Там само, КС-І, діл. І кв. І / 1, К / 1—3, І / 3, М / 4	—	2,8—3,3	—	—	—	—	5,5	Перпендикулярний попередньому в північному напрямку
40	Там само, КС-ІА, діл. ІІІ, V садиба «Б-1»	—	3,0—3,3	—	—	Пляхи	—	5,5	Пляским боком плях назовні садиби
41	Вул. Волооська, 16, паркан 1	1990	2,3—2,4	Ш. 0,2—0,35; гл. 0,35	Те саме	Гострі	Перед дорогою	3	В заповненні — підпрямокутні плями
42	Там само, паркан 2	—	2,3—2,4	Ш. 0,2; гл. 0,15	Пляхи 0,05—0,07	Те саме	Міжсадибний	3	Перпендикулярний паркану 1
43	Вул. Сагайдачного, 18	1991	3,3	Ш. 0,35—0,45; гл. 1,15	Пляхи 0,2—0,35	Рівні	Перед дорогою	5,25	Сліди 3 котлованів, що перекивають один одного
44	Там само	—	3,3	Ш. 0,2	—	—	Те саме	6	Сліди деревини не зафіксовані
45	Вул. Межипірска, 11	1992	2,7	Ш. 0,2; гл. 0,1—0,15	Пляхи 0,2—0,25	—	Міжсадибний	8	Пляхи пляским боком назовні садиби
46	Вул. Юрківська, 12/59	1992	2,85—2,94	Ш. 5,1; гл. 0,25—0,3	Пляхи, тлін	Гострі	Те саме	14	Периметр огорожі — гострокутний трикутник
47	Вул. Оболонська, 12, (Р-2) Гор-1, паркан 1, кв-5,6	1993	2,4	Гл. 0,4	Пляхи 0,14—0,26	Те саме	Між садибою і нежилою територією	3	Обмежував садибу від нежилого простору
48	Там само, (Р-2), Гор-1, кв. 4	—	2,4	Гл. 0,3	—	—	Те саме	4	В 1 м на схід від паркану 1; рів слабо фіксується через подібність заповнення рову з шаром
49	Там само, (Р-2), Гор-2, кв. 4—6, «огороження 1а»	—	2,4	Ш. 0,35	—	—	«	4	Решток жодних дерев'яних огорож не зафіксовано
50	Там само, (Р-2), кв. 5, 6, «огороження 1б»	—	2,5	Ш. 0,35	—	—	«	4	Рів ідентичний «огороженню 1а»
51	Вул. Шевквітська, 7/10	1998	2,7	Ш. 0,12—0,28	—	—	Перед дорогою	4	Паркани паралельно дорозі
52	Там само	—	2,7	Ш. 0,12—0,28	—	—	Те саме	4	Те саме
53	Там само	—	2,7	Ш. 0,12—0,28	—	—	»	4	»
54	Там само	—	2,7	Ш. 0,12—0,28	—	—	»	4	»
55	Вул. Хорива, 27	1999	?	Ш. 0,12—0,28	Дошки 0,2	—	»	6,5	По вісі північ — південь

Продовження табл. 5

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Дані котловану, м	Конструкція паркану	Нижня частина	Місце паркану на садібі	Зафіксована довжина, м	Особливості
56	Ярославський провулок, 4, кв. К—Н / 8	2002	2,56	Ш. 0,25—0,3; гл. 0,2—0,25	—	—	Міжсадібний	3,5	Стіни рову під кутом до низу, дно округле (конус в поперечному перетині)
57	Вул. Введенська, 4, № 2	2002	2,9—2,85	Ш. 0,2; гл. 0,25	—	—	Те саме	4,3	—
58	Там само, № 3	—	2,9—2,95	Ш. 0,2; гл. 0,3	—	—	»	4,3	—
59	Там само, № 1, кв. К—Н / 2	—	2,49	Ш. 0,35—0,4; гл. 0,35—0,4	—	—	Внутрішньосадібний	4,1	Стіни рову вертикальні, дно рівне
60	Вул. Почайинська, 27/44	2003	2,98—3,13	Ш. 0,08—0,12; гл. 0,06	—	—	Міжсадібний	8	Рів без дерев'яних конструкцій; XII ст.
61	Вул. Межигірська, 3/7, Р-2, паркан 1	2003	2,77	Ш. 0,45—0,75; гл. 0,52	Плахи 0,25	Рівні	Перед дорогою	9	Плахи випругли одна до одної
62	Там само, Р-2, паркан 2	—	2,77	Ш. 0,12—0,25; гл. 0,36	Плахи 0,1, 0,2	Те саме	Те саме	8,75	Плахи у вигляді тліну
63	Там само, Р-4, паркан 1	—	4,21	Гл. 1,1	—	—	»	4,5	—
64	Там само, Р-4, паркан 2	—	4,26	Гл. 0,2	Плахи 0,2—0,25	Рівні	»	4,5	Зі східного боку вулиці
65	Там само, Р-4, паркан 3	—	4,15—4,36	Гл. 0,2	Те саме	Те саме	Міжсадібний	8,5	Був поворот на північний схід
66	Вул. Борисоглібська, 2, № 1, 2	2004	2,86	Ш. 0,25; гл. 0,06	—	—	Те саме	5,65	Складається з ровів 1 і 2 через пізні об'єкти
67	Вул. Сагайдачного, 16—18, № 1	2004	2,5	Ш. 0,3; гл. 0,5	Дошки 0,1—0,15	Рівні	Перед дорогою?	2	З рову 1 — паркани 1 і 2; раніший — № 1
68	Там само, № 2	—	2,5	Ш. 0,3; гл. 0,5	Те саме	Те саме	Те саме?	2	З одного рову з парканом 1
69	Там само, № 3	—	2,4	Ш. 0,2; гл. 0,4	Дошки 0,15—0,2	»	Міжсадібний	3	Дошки збереглися на глибину до 0,35 м
70	Ярославський провулок, 7/9, № 1 (Р-1)	2005	99,48	Ш. 0,3; гл. 0,25	Плахи 0,25	»	Те саме	6,3	Плахи збереглися у південній частині

71	Там само, № 1 (Р-2), кв. Е, 3 / 9	—	99,6	Ш. 0,7; гл. 0,1	—	—	—	»	4	Можливо, рів використовували під стовпи галереї
72	Там само, № 1, (Р-2), кв. Д, М / 9	—	99,6	Ш — 04,—0,6; гл. 0,3	Плахи 0,25 × 0,07	Рівні	»	»	3,5	Продовження попереднього паркану
73	Вул. Борисоглібська, 3, № 1-а	2006	97,49	Ш. 0,43—0,62; гл. 0,55	Дошки 0,25	Те саме	»	»	6,5	Збереглось 17 од; на висоту 0,35 м
74	Там само, № 8	—	97,05	Ш. 0,1; гл. 0,15	Тин	—	Внутрішньосадінний	»	2,5	7 овальних плям
75	Вул. Почаїнинська, 27/44, № 1 Гор-2	2006	93,78	Ш. 0,2; гл. 0,29	Те саме	Стовпчик d — 0,06—0,1	Перед дорогою	»	8	Середина — друга половина XII ст.
76	Там само, № 1, Гор-3	—	93,78	Ш. 0,2	Плахи 0,25	Рівні	Те саме	»	8	Підігнані цільно; перша половина на XII ст.
77	Там само, № 3, Гор-3	—	93,51	Ш. 0,36; гл. 0,14	Тин?	Три ями еліпсоподібні, гл. 0,12—0,15	»	»	3,4	Перша половина XII ст.
78	Там само, № 2, Гор-2	—	94,38	Ш. 0,16; гл. 0,3	Дошки 0,2	Рівні	Міжсадінний	»	10	Дошки збереглися на 0,3 м, цільно підігнані; друга половина XII ст.
79	Там само, № 3, Гор-3	—	93,98	Ш. 0,16; гл. 0,16	Плахи 0,25	Те саме	Те саме	»	10	Різана сторона плахи розверглась в обидва боки, перша половина XII ст.
80	Вул. Сквороди, 14, паркан 1, лінія 1	2006	97,07	Ш. 0,2	—	—	Перед дорогою	»	2,25	Пізніший за лінію 2
81	Там само, паркан 1, лінія 2	—	97,05	Ш. 0,1	Дошки 0,2	—	Те саме	»	6	До цих ліній паркану належать ями 3—5
82	Там само, паркан 2	—	97,06	Ш. 0,15—0,25	Те саме	—	Міжсадінний	»	7,5	Паркан 2 перпендикулярно приймає до № 1
83	Там само, паркан 3	—	96,65	Ш. 0,3	Плахи 0,17	—	Перед дорогою	»	2,5	Напрямок північ—південь
84	Вул. Щекавицька, 29, Гор-1	2006	2,5	Ш. 0,18; гл. 0,23—0,25	—	—	Міжсадінний?	»	3,4	Уздовж східної стіни будівлі 1-1а
85	Там само	—	2,7	Ш. 0,2; гл. 0,12—0,2	Плахи	—	Те саме?	»	2,5	Уздовж південної стіни будівлі 1-1а (перпендикулярний описаному вище)
86	Там само, рів 1	—	2,6	Гл. 0,12—0,18	—	—	Міжсадінний	»	1,5	Напрямок захід—схід

Закінчення табл. 5

№ п/п	Місце виявлення	Рік виявлення	Рівень виявлення, м	Дані котловану, м	Конструкція паркану	Нижня частина	Місце паркану на садибі	Зафіксована довжина, м	Особливості
87	Там само, рів 2	—	2,6	Гл. 0,14—0,21	—	—	Те саме	2,9	На відстані 0,1—0,2 м від рову 1 — рештки 1 паркану
88	Вул. Набережно-Хрещатицька, 9, Р-2, паркан 1, кв. Б, В / 3	2007	3,29—3,94	—	—	—	—	1,75	Заповнення — сірий глинистий супісок; XII ст.
89	Там само, Р-2, паркан 2, кв. Б, В / 5	—	3,29—3,60	—	—	—	—	2,25	Те саме
90	Там само, Р-2, паркан 2А, кв. В / 5	—	3,29	—	—	—	—	0,25	»
91	Там само, Р-2А, паркан 7, кв. Е, Ж	—	3,30—3,66	—	—	—	—	9	»
92	Там само, Р-2А, паркан 9, кв. 3, Ж / 5	—	3,31—3,66	—	—	—	—	4	Заповнення — глинистий супісок; XII ст.
93	Там само, Р-2А, паркан 8, кв. Е, Ж	—	3,30—3,77	—	—	—	—	8	Заповнення — гумусований супісок; XII ст.
94	Там само, Р-2А, паркан 16, кв. Д, Е / 3	—	3,1—3,2	—	—	—	—	1,75	Прорізаний спорудами 12 і 15; заповнення — глинистий супісок; XII ст.
95	Там само, Р-3, паркан 16, кв. Д, Е / 3	—	3,05	—	Тин	—	—	5	Лінія круглих ямок 0,05—0,08 м; XIII ст.
96	Вул. Фрунзе, 23/25, паркан 2	2008	94,5	—	Дошки	Гострі	Між садивою і не жилим простором	15	Повторює розміщення паркану 1 XI ст.
97	Вул. Ярославська, 58, Р-1, рів 2, кв. А—В / 2	2012	94,40—94,34	Ш. 0,12; гл. 0,25	—	—	—	3,35	Заповнення: мішаний гумус з піском і горілою деревиною
98	Там само, Р-2, рів 2, кв. Г—Е / 2—6	—	93,4	Ш. 0,12—0,18	—	—	—	10	У кв. Г, Д / 2 рів повернув на південь

99	Там само, Р-2, рів 3, кв. Г—Е / 3—5	—	93,34	Ш. 0,25—0,34	—	—	5,2	Заповнення: сильно мішаний сушлинок місями гумусованим з незначним вмістом вугликів
100	Там само, Р-2, рів 1, кв. Г—Е / 3—5	—	95,43—95,03	Ш. 0,09—0,50	Дошки	Рівні	1	Те саме
101	Там само, Р-3, рів 1, кв. Д, Е / 7—9	—	92,50—92,24	Ш. 0,25—0,40	—	—	4,45	»
102	Там само, Р-3, рів 3, кв. Д / 7	—	92,54—92,40	Ш. 0,17—0,22	—	—	0,9	Заповнення: сильно мішаний сушсок з піском
103	Вул. Сагайдачного, 16, паркан 1, кв. А / 1—5	2012	98,52	Ш. 0,4	Дошки	Рівні	9,5	Заповнення котловану темно- сірий гумус з вкрапленнями вугликів та грудок світло-жовтого супіску
104	Там само, паркан 2, кв. А—В / 5	—	98,26—97,54	Ш. 0,3—0,35	Те саме	Те саме	4,3	Те саме
105	Там само, паркан 3, кв. А / 1—3	—	98,2—97,9	Ш. 0,3—0,35	—	—	3,9	Заповнення котловану коричнево- сірий гумус
106	Гостиний Двір	2013	3,2	Ш. 0,2	—	Перед дорогою	3,5	Фрагменти тліну у ровику
107	Там само	—	3,2	Ш. 0,2	—	Те саме	3,5	Те саме
108	Поштова площа, паркан 1	2015	100,8—99,24	Ш. 0,4; гл. 1,2	Плахи	Рівні	4,2	Паралельно з внутрішнього боку — конструкція з напівколоїд; можливо підпорка, або паркан попереднього періоду
109	Там само	—	100,74— 99,14	—	Те саме	Те саме	1,7	Плахи чітко підіпані, як у паркану 1

П р и м і т к а. У колонці «Рівень виявлення» для № 70—83, 96—105, 108, 109 дано рівень за БШВ.

ДОДАТОК Б

Виробничі комплекси Подолу Києва XI — першої половини XIII ст.

Таблиця 6. Склоробні майстерні

№ п/п	Місце розкопу	Рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата, ст.
1	Вул. Волоська, 16	1950	Асортимент виробів	Свинцева болванка (50 кг), свинцевий лист (16 кг)	Кінець XI — початок XII
2	Вул. Костянтинівська, 6	1974	Те саме	Склад готової продукції	XII
3	Вул. Набережно-Хрещатиська	1985	85 намістин, відходи виробництва	Оплавлені шматки скла	Друга половина XII — початок XIII
4	Вул. Нижній Вал, 41	1987	2 горни, шлаки, брилки скляної маси	Товарна скляна маса для подальшої переробки	Друга половина XII
5	Вул. Нижній Вал, 43	1989	Горнова колба, асортимент виробів, брак, тиглі, шлаки	Три об'єкти, можливо, працювали синхронно з майстернею на вул. Нижній Вал, 41	Те саме
6	Вул. Оболонська, 1	1989	Асортимент виробів, брак, тиглі, шлаки	335 намістин	XII — XIII
7	Вул. Межигірська, 43	1989, 1990	Асортимент виробів, брак, тиглі, шлаки, свинець	412 тиглів	Те саме
8	Вул. Оболонська, 12	1993	Асортимент виробів, тиглі	У тиглях залишки скляної маси жовтого й зеленого кольорів	Перша половина XIII
9	Вул. Набережно-Хрещатиська, 21	2007	Асортимент виробів, відходи зі скла	Намістини зонної форми	XII — початок XIII
10	Вул. Набережно-Хрещатиська, 9	2008	Те саме	Скарб у горщику: 1183 намістини; 481 браслет; смальта, посуд, вставки в персні	XII
11	Поштова площа	2015	Свинцева маса	Близько 8 кг свинцевої маси для виготовлення браслетів	XIII

Таблиця 7. Косторізне виробництво

№ п/п	Місце розкопу	Рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата, ст.
1	Вул. Волоська, 16	1950, 1983, 1987, 1988	Асортимент речей з рогу	Епізодична діяльність косторізів на зазначених садибах	XI—XIII
2	На розі вул. Героїв Трипілля (с. Спаська) та Хорива	1970-і	У господарській споруді склад розпиляних кісток	Є заготовками для невизначених виробів	Те саме
3	Вул. Межигірська, 43	1989	4 заготовки для накладок на одні набірні гребінки	Виробництво набірних гребінок пов'язується з майстрами-професіоналами	Кінець XI
4	Вул. Оболонська, 12	1993	Заготовки для кістяних вістер стріла, їх напівфабрикати	На цій самій садибі також виявлено відходи виробництва: відпиляні епіфізи кісток ніг корови й коня та окремі шматки рогу	Кінець XII — перша половина XIII
5	Вул. Іллінська, 8	2005	Фрагменти розпиляного рогу лося, 1 заготовка з рогу	Заготовка у вигляді шайби з висвердленими з обох боків по центру заглибленнями	Те саме
6	Вул. Щекавицька, 29	2006	Браковані заготовки для кістяних пластин; асортимент виробів	Матеріали виробництва напівсферичних гуазиків (180 кз.); виріб з рогу у вигляді яйця	Друга половина XII
7	Вул. Набережно-Хрещатицька, 21	2007	Роги косулі та оленя зі слідами обробки	Ковзан, деталь складного руків'я ножа, втульчасте конічне вістря стріли і гребінець	XII—XIII
8	Вул. Спаська, 35	2008	Вироби з кістки, фрагменти кісток і рогів зі слідами обробки	3 фрагменти черепів моржів. Гральні реквізити, найхарактерніші для Півночі Європи	Перша половина — середина XII
9	Вул. Ярославська, 58	2012	Заготовки, напівфабрикати і готові вироби з кістки	Комплекс майстра з обробки рогу і місце скупки та виготовлення сировини-заготовок	Друга половина на XII — перша половина XIII

Таблиця 8. Комплекси з обробки пірофілітового сланцю

№ п/п	Місце розкопу	Рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості, кількість	Дата, ст.
1	Вул. Верхній Вал	1975	Заготовки, брак, відходи	Понад 30 заготовок пряслець	XII
2	Ярославський провулок, 4	2003	Велика кількість матеріалу	104 пряслиця	XI — середина XII
3	Вул. Юрківська, 3	2003	Брак різних стадій виробництва	Понад 20 пряслець, близько 40 бракованих або решток виробництва	Те саме
4	Вул. Сагайдачного, 16/18	2004	Три підквадратні заготовки для виготовлення пряслець	Артефакти належать до професійного виробництва	XII

Додатки. ДОДАТОК Б

Таблиця 9. Комплекси з обробки бурштину

№ п/п	Місце розкопу	Рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата, ст.
1	Вул. Ярославська, 61	1969	Асортимент виробів	Понад 80 екз. шматків червонуватого бурштину	XII — XIII
2	Садиба Покровської церкви	1975	Напівоброблені заготовки (18 екз.)	Бурштин червонуватого відтінку	XIII
3	Вул. Щекавицька, 25/27	1981 — 1982	Заготовки ромбоподібної форми, уламки хрестика, вставок до перснів, намистин.	Необроблений бурштин масою 545 г.; за спектральним аналізом — прибалтійського походження	Кінець XII
4	Вул. Покровська, 7	1985	Асортимент виробів, заготовки, брак	За аналізом — придніпровське походження бурштину	XII — початок XIII
5	Вул. Нижній Вал, 43	1989	Те саме	359 екз. необроблених шматків жовтого, червоного, рудого, червоно-коричневого кольорів	XII
6	Вул. Межипірська, 43	1989 — 1990	»	Червоний дніпровський бурштин	XII — перша половина XIII
7	Вул. Хорива, 37	2002 — 2003	987 шматочків необробленого бурштину	Можливо, що тут розташовувався склад	Те саме

Таблиця 10. Виробничі комплекси з виготовлення та обробки металів

№ п/п	Місце розкопу	Рік	Ознаки виробничого комплексу	Особливості	Дата, ст.
1	Вул. Волоська, 16	1950	Велика кількість шматків залізного шлаку, вугілля, трісок	Майстерня знаходилася під навісом або в сараї	X
2	Вул. Межипірска, 42	1950-і	Скупчення залізних шлаків	Можливо кузня, у заповненні якої виявлені залізні шлаки, кородовані залізні виробки	X—XI
3	Вул. Волоська, 20	1956	Піч, у якій траплялися шматки окисованої міді, шлаки, оплавлена смальта та емаль	Піч призначалася для виплавки мідних речей	XIII
4	Вул. Волоська, 17-19	1975	В заповненні споруди багато залізного шлаку і «криці»	«Криці» — коржолодібні шматки залізного шлаку	XIII
5	На розі вулиці Нижній Вал та котловану Метробуду	1976	Розвали залізвиробувних горнів	Ошлаковані глинобитні стінки шахти і значна кількість залізних шлаків	XII—XIII
6	Вул. Щекавицька, 25/27	1981	Залізні шлаки, розвали горнів	У ламки тиглів і лячок	Те саме
7	Вул. Нижній Вал, 41	1987	Два ливарницькі горни	Зварена купа залізних шлаків масою 22 кг	XI—XII
8	Вул. Волоська, 16	1988	Бронзоливарна піч	Велика кількість шматків бронзи, фрагментів тиглів	XII
9	Вул. Нижній Вал, 43	1989	Заповнення споруди інтенсивно насичене залізним шлаком	Наявність виробництва в безпосередній близькості, можливо, на самій садибі	XI
10	Вул. Межипірска, 43	1989	На ділянках 4 і 7 — залишки мідеплавильного виробництва	Ділянка 4 — 56 фр. мідеплавильних тиглів; ділянка 7 — 80 фр.	XII—XIII
11	Вул. Волоська, 16	1990	Горн був забитий залізним шлаком	До комплексу металургійного виробництва входили ями 2 і 3, заповнення яких складалося з металургійного шлаку	XII
12	Вул. Ратманського (с. Введенська), 3-а	1990	Залишки ливарного горну	Шматки залізного шлаку та деревного вугілля	XII
13	Оболонська, 12	1993	5 невеликих ливарних горнів	Горни збереглися у вигляді розвалів обпаленої глини червоно-коричневого кольору	XII—XIII
14	Вул. Щекавицька, 27—29	2002	Фрагменти виробів з бронзи і велика кількість виплесків металу	У споруді виявлений фрагмент горну з дворівневим черенем	XII
15	Вул. Почайнинська, 27—44	2003	Понад 15 кам'яних формочок	По центру споруди у підкляті містилася піч, у черинь якої вмурована підкова	XII
16	Вул. Щекавицька, 30—39	2004	Велика кількість мідеплавильних тиглів	Є цілі форми	XI—XII
17	Вул. Щекавицька, 29	2006	Фрагменти мідеплавильного горну	Велика кількість фрагментів і цілих виробів з міді та бронзи	XIII

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Л.В. Раскопки древнего Браслава / Л.В. Алексеев // КСИА. — 1960. — Вып. 81. — С. 95—106.
2. Алфёрова Г.В. Киев во второй половине XVII века / Г.В. Алфёрова, В.А. Харламов. — К.: Наук. думка, 1982. — 160 с.
3. Археологія Української РСР: У 3-х томах / Ред. кол.: С.С. Березанська, Ю.М. Захарук, О.М. Лесков та ін. — К.: Наук. думка, 1971. — Т. 1. — 575 с.
4. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева / Ю.С. Асеев. — К.: Будівельник, 1982. — 160 с.
5. Байбури́н А.К. «Строительная жертва» и связанные с нею ритуальные символы у восточных славян / А.К. Байбури́н // Проблемы славянской этнографии: Сб. науч. тр. — Л., 1979. — С. 155—162.
6. Байбури́н А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбури́н. — Л.: Наука, 1983. — С. 63—64.
7. Баранов В.С. Вопросы благоустройства города Болгар и их археологическое изучение. Город Болгар: монументальное строительство, архитектура, благоустройство / В.С. Баранов. — М., 2001. — 167 с.
8. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / В.Д. Баран. — К.: Наук. думка, 1972. — 244 с.
9. Баран О. Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі / О. Баран // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2005. — Вип. IX. — С. 157—180.
10. Барков О.С. Словник-довідник з фізичної географії: Посібн. для викл. геогр. / О.С. Барков. — К.: Радянська школа, 1954. — 288 с.
11. Берлинский М.Ф. О могиле Аскольдовой в Киеве / М.Ф. Берлинский. — Улей, 1811. — Ч. 5. — С. 12—23.
12. Берлинский М.Ф. Описание найденных недавно в Киеве разных старинных золотых и серебряных вещей / М.Ф. Берлинский // Украинский журнал. — 1824. — № 2. — С. 7—14.
13. Берлинский М.Ф. О Десятинной церкви в Киеве / М.Ф. Берлинский // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. — 1830. — Т. 5. — № 1. — С. 106—123.
14. Берлинский М. Историческое обозрение Малороссии и Киева: Отрывки / М. Берлинский // Молодик на 1844 год. — СПб., 1844. — С. 163—196.
15. Берлінський М.Ф. Короткий опис Києва: Репринт 1820 р. / М.Ф. Берлінський. — К., 1990. — 224 с.
16. Берлінський М. Історія міста Києва / М. Берлінський. — К.: Наук. думка, 1991. — 320 с.

17. **Богусевич В.А.** Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. / В.А. Богусевич // Археологія. — 1954. — Т. 9. — С. 42—53.
18. **Богусевич В.А.** Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве / В.А. Богусевич // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 14—20.
19. **Богусевич В.А.** Про феодальні двори Києва XI—XIII ст. / В.А. Богусевич // Археологія. — 1957. — Т. 11. — С. 14—20.
20. **Боплан** Гійом де Левассер. Опис України / Г.Л. де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький (П. Меріме; Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця). — Львів: Каменярь, 1990. — 301 с.
21. **Боровский Я.Е.** Археологические исследования Верхнего Киева 1978—1982 гг. / Я.Е. Боровский, М.А. Сагайдак // Археологические исследования Киева 1978—1985 гг.: Сб. науч. тр. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 38—59.
22. **Боровський Я.Є.** Дослідження київського дитинця / Я.Є. Боровський, О.П. Калюк // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 3—42.
23. **Брайчевський М.Ю.** Коли і як виник Київ / М.Ю. Брайчевський — К.: АН УРСР, 1963. — 163 с.
24. **Брайчевська О.А.** Дослідження ділянки Подолу по вул. Спаській у 1988—1989 рр. / О.А. Брайчевська, П.С. Михайлов, М.А. Сагайдак // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 217—237.
25. **Відейко М.Ю.** Давні поселення України / М.Ю. Відейко, Р.В. Терпиловський, В.О. Петрашенко. — К., 2005 — 191 с.
26. **Вишневський В.І.** Малі річки Києва / В.І. Вишневський — К., 2013. — 120 с.
27. **Воронин В.Н.** Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932—1949 гг.) / В.Н. Воронин. — М., 1954. — 215 с. (Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Т. 3).
28. **Воронин В.Н.** Древнее Гродно / В.Н. Воронин // МИА. — 1963. — № 41. — С. 61—73.
29. **Галушко К.** Україна на карті Європи: науково-популярне видання / К. Галушко. — К., 2014. — 143 с.
30. **Гойжевський О.О.** Замкова гора в Києві (до питання впливу природних факторів на топографію давньоруських міст) / О.О. Гойжевський, М.А. Сагайдак // Старожитності Південної Русі. — К., 1993. — С. 62—71.
31. **Горюнова В.М.** Городок на Ловати X—XII вв. (к проблеме становления города Северной Руси) / В.М. Горюнова: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1988. — 20 с.
32. **Готун І.А.** Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське / І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 112—126.
33. **Грубрин Ю.Л.** Современные геоморфологические процессы на территории Среднего Приднепровья / Ю.Л. Грубрин, Э.Т. Пащенко. — К.: Наук. думка, 1976. — 284 с.
34. **Грунєвєг М.** Славнозвісне місто Київ / М. Грунєвєг // Всесвіт. — 1981. — № 5. — С. 206—211.
35. **Гупало К.М.** Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень / К.М. Гупало, П.П. Толочко // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 40—79.
36. **Гупало К.Н.** К вопросу о формировании посада древнего Киева / К.Н. Гупало // Открытия молодых археологов Украины. — К.: Наук. думка, 1976. — Ч. 2. — С. 21—22.
37. **Гупало К.М.** До питання про формування посаду давнього Києва / К.М. Гупало // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 12—18.
38. **Гупало К.Н.** Исследования Киевского Подола / К.Н. Гупало, Г.Ю. Ивакин, М.А. Сагайдак, В.Н. Зоценко // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 286—287.
39. **Гупало К.Н.** Исследование церкви Успения Пирогощи / К.Н. Гупало, Г.Ю. Ивакин, М.А. Сагайдак // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 317—318.
40. **Гупало К.М.** Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) / К.М. Гупало, Г.Ю. Івакін, М.А. Сагайдак // Археологія Києва. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 38—62.
41. **Гупало К.Н.** Оремесленном производстве на Киевском Подоле / К.Н. Гупало, Г.Ю. Ивакин // СА. — 1980. — № 2. — С. 203—219.
42. **Гупало К.Н.** Обработка дерева, кости и камня / К.Н. Гупало // Новое в археологии Киева. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 319—334.
43. **Гупало К.Н.** Деревянные постройки древнекиевского Подола. / К.Н. Гупало // Древности Среднего Поднепровья. Сборник научных трудов. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 136—158.
44. **Гупало К.Н.** Подол в Древнем Киеве / К.Н. Гупало. — К.: Наук. думка, 1982. — 125 с.
45. **Гуревич Ф.Д.** Древний Новогрудок / Ф.Д. Гуревич. — Л.: Наука, 1981. — 284 с.
46. **Даркевич В.П.** Древняя столица рязанской земли: XI—XIII вв. / В.П. Даркевич, Г.В. Борисевич. — М.: Кругъ, 1995. — 448 с.

47. Дегтяр Т. Вишгород. Минувле і сучасне / Т. Дегтяр, Р. Орлов. — К., 2005. — 108 с.
48. Довженко В.І. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. / В.І. Довженко // Археологія. — 1950. — Т. III. — С. 64—92.
49. Довженко В.І. Літописний Чучин / В.І. Довженко // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 119—125.
50. Довженко В.І. Давньоруське місто Воїнь / В.І. Довженко, В.К. Гончаров, Р.О. Юра. — К.: Наук. думка, 1966. — 146 с.
51. Енукова О.Н. Жилая постройка средневекового г. Рыльска / О.Н. Енукова // Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII—XIV вв. — Тула, 2005. — С. 49—63.
52. Журухіна О.Ю. Бурштин з розкопок Київського Подолу / О.Ю. Журухіна // Бурштиновий шлях — історія і сучасність: Зб. тез матеріалів III Міжнар. наук.-прак. конф. «Український бурштиновий світ» (19—20 жовтня 2011 р., м. Рівне). — Рівне, 2011. — С. 36.
53. Журухіна Е.Ю. Стеклоделательные мастерские Киевского Подола / Е.Ю. Журухіна, Р.Х. Храмченкова // Филология и культура. — Казань, 2012. — № 3 (29). — С. 226—234.
54. Журухіна О.Ю. Давньоруське скло на київському Подолі / О.Ю. Журухіна // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2015. — № 5—6 (213—214). — С. 50—55.
55. Завадская С.В. «Болярин» — боярин в древнерусских источниках / С.В. Завадская // Древнейшие государства на территории СССР. — М.: Наука, 1986 — С. 89—94.
56. Загоруйський Е.М. Возникновение Минска. / Е.М. Загоруйський. — Минск, 1982. — 358 с.
57. Закревський Н. Летопись и описание Киева / Н. Закревський. — М., 1858 — 338 с.
58. Закревський М. Описание Киева: в 2 т. / М. Закревський. — М.: Типография В. Грачева и комп., 1868. — 949 с.
59. Занкін А.Б. Історична топографія і геоморфологія стародавнього київського Подолу IX—XVIII ст. (історико-природознавчий аспект) / А.Б. Занкін // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 61—74.
60. Засурцев П.І. Усадьбы и постройки древнего Новгорода / П.І. Засурцев // МИА. — № 123. — 1963. — С. 5—165.
61. Зверуто Я.Г. Некоторые итоги раскопок Волковыска / Я.Г. Зверуто // Древности Белоруссии. — Минск, 1966. — С. 229—295.
62. Зоценко В.М. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі / В.М. Зоценко, О.А. Брайчевська // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 43—103.
63. Зоценко В.М. Про археологічні дослідження ділянки за адресою вул. Борисоглібська, 2 / В.М. Зоценко, С.П. Тараненко, В.Г. Івакін, О.Ю. Журухіна // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 15—16.
64. Зоценко В.Н. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного» периода / В.М. Зоценко // Ruthenika. — К., 2003. — Т. II. — С. 30—32.
65. Зоценко В. Відкриття дерев'яного храму XII ст. на Київському Подолі / В. Зоценко, С. Тараненко // Фортеця: Зб. заповідника «Тусань»: на пошану Михайла Рожка. — Львів, 2009. — С. 302—332.
66. Зоценко В.М. Археологічні дослідження на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а в 2007 р. / В.М. Зоценко, В.Г. Івакін, Д.В. Каравайко, С.П. Тараненко // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 109—112.
67. Зоценко В.М. Дослідження у Києві по Ярославському пров., 1/3 2009 р. / В.М. Зоценко, С.П. Тараненко, С.Є. Чорновіл, В.О. Бітковський, В.Г. Івакін // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 157—160.
68. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / В.Г. Івакін. — К.: Кит, 2008. — 272 с.
69. Івакін В.Г. Про археологічні дослідження Подільської постійно діючої експедиції влітку — восени 2006 р. за адресою: Київ, вул. Сковороди, 14 / В.Г. Івакін, Д.М. Пейфтіць // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 14—17.
70. Івакін В.Г. Археологічні дослідження на Київському Подолі у 1920—1940-х рр. / В.Г. Івакін, І.Ю. Івакіна // Могилянські читання 2009 р. — К., 2010. — С. 257—264.
71. Івакін В.Г. Давньоруські могиляники Подолу в планувальній структурі / В.Г. Івакін, С.П. Тараненко // Болховітіновський щорічник 2009. — К., 2010. — С. 251—259.
72. Івакін В.Г. Жіноче поховання з розкопок Київського Подолу / В.Г. Івакін // Сіверщина в історії України. — 2014. — Вип. 7. — С. 64—67.
73. Івакін В.Г. Некрополь давньоруського Києво-Подолу / В.Г. Івакін // Пам'ятки України. — К., 2015 — № 5—6. — С. 56—61.
74. Івакін Г.Ю. Раскопки в северо-западной части Подола / Г.Ю. Ивакин, Г.Я. Степаненко // Археологические исследования Киева в 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 77—105.
75. Івакін Г.Ю. Дослідження по вул. Сагайдачного в Києві у 1991 році / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський, Д.М. Герасимов // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 37—38.

76. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. / Г.Ю. Івакін. — К., 1996. — 272 с.
77. Іванцов І.О. Стародавній Київ / І.О. Іванцов. — К.: Фенікс, 2003. — 368 с.
78. Иоаннисян О. Деревянные храмы домонгольской Руси / О. Иоаннисян // Успенская церковь в Кондопоге. — Кондопога; Санкт-Петербург, 1996. — С. 4—47.
79. Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том второй.): 2-е изд. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 648 с.
80. Каргер М.К. Древний Киев / М.К. Каргер. — М.; Л.: АН СССР, 1958. — Т. I. — 580 с.
81. Каргер М.К. Древний Киев / М.К. Каргер. — М.; Л.: АН СССР, 1959. — Т. II. — 530 с.
82. Калюк О.П. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу / О.П. Калюк, М.А. Сагайдак. // Археологія. — 1988. — № 61. — С. 36—47.
83. Калюк А.П. Охранные исследования НПК «Археолог» в Киеве в 1989 году / О.П. Калюк // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доп. І наук.-практич. конф. (Білогородка, жовтень 1991 р.). — К., 1991. — С. 43—45.
84. Киев X—XIII веков: Карта-схема: Реконструкция / Сост.: А.П. Зорин, А.И. Кутовой, В.А. Розенберг; научн. конс. П.П. Толчко. — К.: Мистецтво, 1972.
85. Кирилевич С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков / С.Р. Кирилевич — К.: Наук. думка, 1982. — 176 с.
86. Ковалевский В.Н. Термин «полуземлянка» (история появления и использование в современной науке) / В.Н. Ковалевский // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2001. — № 2. — С. 56—63.
87. Козловський А.О. Садиба першої половини XIII ст. в «місті Володимира» давнього Києва / А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // Дньслова — К., 2008. — С. 241—257.
88. Козубовський Г.А. Дослідження урочищ Гончари та Кожум'яки у 1987—1989 рр. / Г.А. Козубовський, Г.Ю. Івакін, А.А. Чекановський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., Наук. думка, 1993. — С. 238—270.
89. Козюба В.К. Давньоруське «столице» за історико-лексичними та археологічними матеріалами / В.К. Козюба // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 42—50.
90. Колединский Л.В. Городская культура в Белоруси X—XIV вв.: традиции и инновации / Л.В. Колединский // Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2002. — С. 49—54.
91. Колибенко О.В. Історична топографія Переяславця Руського (X — перша половина XIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / О.В. Колибенко. — К., 1999 р. — 20 с.
92. Комар О.В. «Боричев» и «Боричев увоз» Древнего Киева / О.В. Комар // Стародавній Іскористень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 192—225.
93. Коновалова И.Г. Восточные источники. «Остров русов» / И.Г. Коновалова // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — М.: Логос, 1999. — С. 208—212.
94. Колчин Б.А. Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа / Б.А. Колчин // МИА. — М., 1956. — Т. 1. — С. 44—137.
95. Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево / Б.А. Колчин. — М., 1971. — 115 с. (САИ. — Вып. Е1-55).
96. Котляр Н.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / Н.Ф. Котляр. — К.: Наш час, 2010. — 280 с.
97. Куракова Л.И. Современные ландшафты и хозяйственная деятельность / Л.И. Куракова. — М.: Просвещение, 1983. — 159 с.
98. Кутовой А.И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города / А.И. Кутовой // Древнерусский город. — М., 1981. — С. 65—67.
99. Кучера М.П. Древний Плеснеск: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / М.П. Кучера. — К., 1960, — 19 с.
100. Лаврентьевская летопись (Русские летописи. — Т. 12). — Рязань: Александрия, 2001. — 585 с.
101. Литвин М.О. О нравах татар, литовцев и москвитян / М.О. Литвин. — М.: МГУ, 1994. — 151 с.
102. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
103. Лукомський Ю. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII—XIII ст. / Ю. Лукомський, В. Петрик // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня Данила Галицького. — Львів, 2001. — С. 166—182.
104. Лысенко П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко // История Туровского княжества. — Минск: Наука и техника, 1974. — 199 с.
105. Лысенко П.Ф. Открытие Берестя / П.Ф. Лысенко. — Минск: Наука и техника — 1989. — 271 с.
106. Лысенко П.Ф. Древний Туров / П.Ф. Лысенко. — Минск: Беларуская навука, 2004. — 205 с.
107. Майко В.В. Восточный Крым во второй половине X—XII вв. — К., 2014. — 467 с.

108. Максимович М.О. Обзорение Старого Киева / М.О. Максимович // Киевъ явился градом великимъ ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В.О. Землинський; Приміт. І.Л. Бутича. — К.: Либідь, 1994. — 441 с.
109. Мельникова Е.А. Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды / Е.А. Мельникова // Балтийская система коммуникаций в I тысячелетии н. э. — М., 2001. — С. 421—432.
110. Мовчан І.І. Нове у вивченні оборонних споруд Києва / І.І. Мовчан, Я.Є. Боровський, В.М. Гончар // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. — К., 2003. — С. 150—151.
111. Мовчан І.І. Рядова забудова Верхнього Києва в кінці X — на початку XII ст. (за результатами досліджень останніх років) / І.І. Мовчан, А.О. Козловський, М.М. Ієвлев // Стародавній Іскоростень і словянські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 54—65.
112. Моисеев Д.А. О полевых укреплениях русского войска XII—XV в.: «острова», «валы», «рвы», «город», «твердь», «столпие», «острог», «товар» / Д.А. Моисеев // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — М., 2015. — № 1 (59). — С. 12—25.
113. Монгайт А.Л. Старая Рязань / А.Л. Монгайт. — М., 1955. — 223 с. (МИА. — № 49).
114. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X—XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. — М., 2009. — 304 с.
115. Мурашева В.В. Междисциплинарные исследования в археологии (по результатам исследования Гнездовского археологического комплекса) / В.В. Мурашева, А.В. Панин, А.А. Фетисов // Средние века. — М., 2009. — Вып. 70 (3). — С. 132—148.
116. Нестеровський В.А. Технологія обробки бурштину у давньоруський час / В.А. Нестеровський, О.Ю. Журухіна. — Друкується.
117. Никитин А.В. О начальном периоде истории города Вологды / А.В. Никитин // КСИА. — 1960. — Вып. 81. — С. 39—75.
118. Никольская Т.Н. Древнерусский Серенск — городвятическихремесленников / Т.Н. Никольская // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 65—75.
119. Новое в археологии Киева / Ред. П.П. Толочко, С.А. Высоцкий, Я.Е. Боровский. — К.: Наук. думка, 1981. — 456 с.
120. Носов Е.Н. К вопросу о типологии городов Поволжья / Е.Н. Носов // Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары. — СПб., — 2000. — С. 162—171.
121. Овчинников О. Звенигород як феодальна столиця / О. Овчинников // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. — Івано-Франківськ; Галич, 1998. — С. 41—44.
122. Описи Київського намісництва 80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. Г.В. Болотова та ін. — К.: Наук. думка, 1989. — 390 с.
123. Орлов Р.С. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностях / Р.С. Орлов, А.П. Моця, П.М. Покас // Земли Южной Руси в 9—14 вв. — К., 1985. — С. 21—31.
124. Орлов Р.С. Про функціональне призначення Київського капища 1908 р. / Р.С. Орлов // Історія Русі-України: Істор.-археол. зб. — К., 1998. — С. 193—208.
125. Панова Т.Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI—XVI веков / Т.Д. Панова. — М., 2004. — С. 23—25.
126. Паньков С.В. Залізодобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики / С.В. Паньков. — К., 2012. — 240 с.
127. Пескова А.А. Древнерусский город Изяслав XII—XIII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.А. Пескова. — Л., 1988. — 20 с.
128. Петрашенко В.А. Житла та внутрішня забудова давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини / В.А. Петрашенко // Наукові записки з української історії: 36. наук. ст. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — Вип. 14. — С. 92—98.
129. Петрик В. Планувальна структура ранньосередньовічного Перемишля / В. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2002. — Вип. IV. — С. 53—65.
130. Петров Н.И. Историко-топографические очерки Древнего Киева / Н.И. Петров — К., 1897 — 268 с.
131. Петров М.И. О размерах усадеб древнего Новгорода / М.И. Петров, А.Н. Сорокин. — Электрон. ресурс: <http://www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/54.htm>.
132. Поздняков В.С. Клецк X—XVIII в. (история материальной культуры белорусского феодального города): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.С. Поздняков. — Минск, 1991. — 20 с.
133. Полное собрание русских летописей. — Т. 38: Радзивилловская летопись. — Л.: Наука, 1989. — 182 с.
134. Похилевич Л. Краєзнавчі праці / Л. Похилевич. — Біла церква, 2007. — 340 с.
135. Прищепя Б.А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі / Б.А. Прищепя, Ю.М. Нікольчинко // До історії населення Західної Волині в X—XIII ст. — Рівне, 1996. — 246 с.
136. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города / М.Г. Рабинович. — М.: Наука, 1988. — 312 с.

137. Раппопорт П.А. Данилов / П.А. Раппопорт // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — 175 с.
138. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт. — М., 1975. — 166 с. (САИ. — Вып. Е1-32).
139. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище (VI—XIII вв. н. э.) / П.А. Раппопорт // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 104—155.
140. Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси (X—XIII вв.) / Р.Л. Розенфельдт // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 197—208.
141. Романчук С.П. До локалізації русла р. Глибочиця у давньоруський час / С.П. Романчук, С.П. Тараненко // Болховітіновський щорічник 2009. — К., 2015. — С.21—36.
142. Романчук С.П. До історично-ландшафтних реконструкцій стародавнього Києва / С.П. Романчук // Фізична географія та геоморфологія. — К., 2013. — Вип. 2 (70) — С. 194—201.
143. Романчук С.П. Досвід реконструкції давнього рельєфу та гідромережі Київського Подолу / С.П. Романчук, С.П. Тараненко // Міста Давньої Русі. — К.: Стародавній Світ, 2014. — С. 333.
144. Романчук С.П. Досвід комплексних ландшафтознавчо-археологічних досліджень Стародавнього Києва / С.П. Романчук // Географія і туризм. — К., 2015. — Вип. 33. — С. 171—183.
145. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. — М.: АН СССР, 1948. — 792 с.
146. Рыбаков Б.А. Ремесло / Б.А. Рыбаков // История культуры Древней Руси. — М.; Л., 1948. — С. 78—181.
147. Рыбаков Б.А. Древняя Русь / Б.А. Рыбаков — М.: АН СССР, 1963. — 361 с.
148. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—93.
149. Руссов П.А. Деревянные сооружения Менска XIII—XVIII вв. / П.А. Руссов. — Минск, 1992. — 204 с.
150. Сагайдак М.А. До питання абсолютного датування археологічного матеріалу стародавнього Києва / М.А. Сагайдак // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 56—62.
151. Сагайдак М.А. К истории хозяйственного освоения Киевской территории в конце I — в начале II тыс. / М.А. Сагайдак // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 124—130.
152. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ / М.А. Сагайдак. — К.: Наук. думка, 1991. — 164 с.
153. Сагайдак М.А. Новые находки древнерусского ремесла в Киеве / М.А. Сагайдак, М.С. Сергеева, П.С. Михайлов // Древности 1996. — Харьков, 1997. — С. 31—38.
154. Сагайдак М.А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва / М.А. Сагайдак // Магістеріум. — К., 2001. — Вип. 6: Археологічні студії. — С. 6—18.
155. Сагайдак М.А. Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва / М.А. Сагайдак // Ант (Вісник археології, мистецтва, культурної антропології). — К., 2005. № 13—15. — С. 6—25.
156. Сагайдак М.А. Археологічне дослідження Подолу Києва за адресою вул. Борисоглибська, 3 у 2006 році / М.А. Сагайдак, С.П. Тараненко, А.В. Івченко // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2008. — С. 32—34.
157. Сагайдак М.А. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева / М.А. Сагайдак, Н.В. Хамайко, О.И. Вергун // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 137—145.
158. Сагайдак М.А. Гражданская архитектура Киева X—XII вв. (некоторые аспекты изучения восточнославянского жилища) / М.А. Сагайдак // Славяно-русское ювелирное дело и его стоки: Материалы Междунар. науч. конф. к столетию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной. — СПб., 2010. — С. 530—547.
159. Сагайдак М.А. Містобудування / М.А. Сагайдак // Історія українського мистецтва: У 5 т. — Т. 2: Мистецтво середніх віків. — К., 2010. — С. 390—426.
160. Сагайдак М.А. О некоторых типологических особенностях образования древнерусского города / М.А. Сагайдак // Археология древнерусского города XI—XV веков. — М., 2011. — С. 60.
161. Сагайдак М.А. Дослідження у Києві по вул. Сагайдачного, 16 у 2011—2012 р. / М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін, Д.М. Міліцин, С.П. Тараненко // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 406.
162. Сагайдак М.А. Археологічні дослідження Поштової площі Києва у 2014—2015 рр. / М.А. Сагайдак, С.П. Тараненко, І.В. Зоценко. — Рукопис.
163. Самойловський І.М. Давнє гідротехнічне спорудження / І.М. Самойловський // Археологія. — 1940. — № 10. — С. 43.
164. Самойловський І.М. Розвідки і розкопки у Києві і його околицях / І.М. Самойловський // АП УРСР. — 1951. — Т. III. — С. 76—85.

165. **Самойловський І.М.** Боричев узвіз / І.М. Самойловський // УДЖ. — 1969. — № 1. — С. 34—45.
166. **Седов В.В.** Поселение XII в. — начала XV в. Перыны / В.В. Седов // КСИИМК. — 1956. — Вып. 62. — С. 45—76.
167. **Седов В.В.** Изборск — город-крепость XII—XIII вв. / В.В. Седов // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 116—119.
168. **Седов В.В.** Восточные славяне в VI—XIII вв. / В.В. Седов. — М.: Наука. 1982. — 328 с. (Серия: Археология СССР).
169. **Седова М.В.** Ярополч-Залесский / М.В. Седова — М., 1978. — 156 с.
170. **Седова М.В.** Окольный город Суздаля / М.В. Седова, Д.А. Беленькая // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 95—115.
171. **Сергеева М.С.** Стекольная мастерская на северо-западной окраине Подола // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доп. І наук.-практич. конф. (Білогородка, жовтень 1991 р.). — К., 1991. — С. 76—78.
172. **Сергеева М.С.** Дослідження на Київському Подолі по вул. Почайнинська, 27/44, у 2003 р. / М.С. Сергеева, С.П. Тараненко, О.Ю. Журухіна // АДУ 2003—2004 рр. — К. 2005. — С. 58—60.
173. **Сергеева М.С.** Дослідження 2006 р. на Київському Подолі (вул. Шекавицька, 29) / М.С. Сергеева, Д.О. Шевченко // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 335—339.
174. **Сергеева М.С.** Древнерусское ювелирное ремесло на киевском Подоле: новые находки / М.С. Сергеева, С.П. Тараненко, Д.А. Шевченко // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников шестнадцатого colloquium (15—20 октября 2007). — СПб., 2007. — С. 129—130.
175. **Сергеева М.С.** Косторізна справа у Стародавньому Києві / М.С. Сергеева. — К., 2011 — 256 с.
176. **Сергеева М.** Археологічні дослідження київського Гостиного двору / М.С. Сергеева, В.Г. Івакін, С.П. Тараненко. — К., 2014. — 100 с.
177. **Сергеева М.С.** Нові дослідження давньоруського косторізного ремесла на Київському Подолі / М.С. Сергеева, С.П. Тараненко // Вінники, 2015. — Друкується.
178. **Січинський В.** Чужинці про Україну / В. Січинський. — К., 1992. — 256 с.
179. **Скороход В.** Дослідження причалу X—XI ст. на Шестовицькому подолі / В. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VII Міжнар. студ. наук. археол. конф. — Чернігів, 2008. — С. 190—193.
180. **Скороход В.М.** Портові конструкції торгово-ремісничих центрів X ст. у Виповзові та Шестовиці за матеріалами археологічних досліджень / В.М. Скороход, О.П. Моця // За матеріалами конференції у Вишгороді (Вишгород, 25 липня 2015 р.). — Друкується.
181. **Словник української мови.** — К.: Наук. думка, 1970. — Т. I. — 785 с.
182. **Словник української мови** — К.: Наук. думка, 1971. — Т. II. — 378 с.
183. **Сосса Р.І.** Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Р.І. Сосса — К.: Наук. думка. 2005. — 292 с.
184. **Сосса Р.І.** Історія картографування території України: Підручник / Р.І. Сосса — К.: Либідь, 2007. — 336 с.
185. **Сребродольський Б.І.** Янтарь / Б.І. Сребродольський — М.: Наука, 1984. — 112 с.
186. **Степанец К.** Енциклопедія киевских рек / К. Степанец — К., 2014. — 240 с.
187. **Срезневский И.И.** Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. — СПб., 1895. — Т. II. — 970 с.
188. **Срезневский И.И.** Материалы для словаря древнерусского языка / И.И. Срезневский. — СПб., 1903. — Т. III. — 1196 с.
189. **Срезневский И.И.** Материалы для словаря древнерусского языка / И.И. Срезневский. — СПб., 1903. — Т. I. — 707 с.
190. **Срезневский И.И.** Словарь древнерусского языка / И.И. Срезневский. — Репринт. — М., 1989. — Т. 1, ч. 1. — 579 с.
191. **Тарабардина О.А.** Строительная древесина в средневеком Новгороде (по материалам Троицких XI и XII раскопок) / О.А. Тарабардина // Новгород и Новгородская земля. История и археология: Материалы науч. конф. — Великий Новгород, 2005. — Вып. 19. — С. 133—145.
192. **Тараненко С.П.** До питання вивчення масової забудови Київського Подолу. Двоповерхова будівля першої половини XII ст. / С.П. Тараненко // АДЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 61—66.
193. **Тараненко С.П.** Массовая застройка Подола Киева X—XIII вв. (по материалам исследований 1984—2000 гг.) / С.П. Тараненко // Acta archeologica Albaruthenica. — Минск, 2008. — Vol. IV. — С. 25—133.
194. **Тараненко С.П.** Основні типи споруд масової забудови Подолу Києва X — першої половини XIII ст. / С.П. Тараненко // Проблеми истории и археологии Украины. — Харьков, 2008. — С. 79—80.
195. **Тараненко С.П.** Многоярусные постройки киевского Подола XI—XIII вв. / С.П. Та-

- раненко // Старожитності Верхнього Придністров'я. — К., 2008. — С. 163—167.
196. **Тараненко С.П.** До питання про літописне «стовп'є» на Київському Подолі / С.П. Тараненко // *ЛА.* — К., 2008. — Вип. 22. — С. 12—19.
197. **Тараненко С.П.** Ілля Самойловський — перший дослідник Подолу Києва / С.П. Тараненко // *Могилянськи читання 2007.* — К., 2008. — С. 440—443.
198. **Тараненко С.П.** Про находку двух деревянных культовых сооружений древнерусского времени на Киевском Подоле / С.П. Тараненко, В.Г. Івакін // *Acta Archaeologica Albarutenika.* — Мінск, 2008. — Vol. IV. — С. 153—162.
199. **Тараненко С.П.** Деревянная мостовая XVIII — начала XIX вв. / С.П. Тараненко, В.Г. Івакін // *Верхнее Подонье: Археология. История.* — Тула, 2008. — Вип. 3. — С. 168—178.
200. **Тараненко С.П.** Давньоруські дороги та вулиці з розкопок Подолу Києва / С.П. Тараненко // *Болховітіновський щорічник 2009.* — К., 2010. — С. 260—268.
201. **Тараненко С.П.** Могильники давньоруського Подолу Києва в його планувальній структурі / С.П. Тараненко // *Tak wiec po owoscachpoznacie ich. Funeralia Lednickiespotkanie.* — Poznan, 2010. — 12. — С. 345—351.
202. **Тараненко С.П.** До проблем історичної топографії давньоруського Подолу Києва / С.П. Тараненко // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Междунар. науч. конф.* — Харьков, 2010. — С. 78—79.
203. **Тараненко С.П.** До питання про площу Подолу Києва в давньоруський час / С.П. Тараненко // *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії: Матеріали Дев'ятої Міжнар. наук. конф.* — К., 2010. — С. 23—24.
204. **Тараненко С.П.** Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методи досліджень / С.П. Тараненко, В.Г. Івакін // *Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практич. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського держ. іст. музею-заповідника.* — Кам'янець-Подільський, 2011. — С. 55—61.
205. **Тараненко С.П.** «Посадський двір» на Києво-Подолі / С.П. Тараненко // *Болховітіновський щорічник 2010.* — К., 2011. — С. 7—19.
206. **Тараненко С.П.** Массовая застройка Подола Киева / С.П. Тараненко // *Труды III (XIX) Всероссийского Археологического Съезда.* — Великий Новгород; Старая Русса, 2011. — С. 193—194.
207. **Тараненко С.П.** До питання про реконструкцію рослинного ландшафту Верхнього Києва X—XIII ст. як природного, так і антропогенного характеру / С.П. Тараненко, В.В. Янченко, М.А. Сагайдак // *Болховітіновський щорічник 2011.* — К., 2012. — С. 14—25.
208. **Тараненко С.П.** Гідрологія давньоруського Подолу Києва за археологічними даними / С.П. Тараненко // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.).* — Харьков, 2012. — С. 73.
209. **Тараненко С.П.** Скlorобні майстерні XI—XIII ст. Подолу Києва на археологічній карті / С.П. Тараненко, О.Ю. Журухіна // *Старожитності Вишгородщини: Зб. тез. доп. і повід. 18-ї наук.-практ. конф. (31 травня — 1 червня 2012 р., Вишгород).* — Вишгород, 2012. — С. 162—171.
210. **Тараненко С.П.** Електронна археологічна карта Києва-Подолу, як джерело вивчення планувальної структури давньоруського посаду / С.П. Тараненко // *Сіверщина в історії України.* — Київ; Глухів, 2012. — Вип. 5. — С. 129—132.
211. **Тараненко С.П.** Дослідження у Києві по вул. Сагайдачного, 1 в 2011 р. / С.П. Тараненко, М.А. Сагайдак, В.Г. Івакін // *АДУ 2012 р.* — Київ; Луцьк, 2013 — С. 410.
212. **Тараненко С.П.** Паркан — один з основних елементів планувальної структури давньоруського Подолу Києва / С.П. Тараненко // *Слов'яни і Русь: археологія та історія: Зб. пр. на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 75-річчя.* — К., 2013. — С. 314—320.
213. **Тараненко С.П.** Виробничі комплекси з обробки каменю та кістки давньоруського Подолу Києва на археологічній мапі / С.П. Тараненко, Д.М. Міліцин // *Могилянськи читання 2013: Збереження історико-культурної спадщини: реставратори та реставрація — доля пам'яток і людей.* — К., 2014. — С. 328—334.
214. **Тараненко С.** Нові дані щодо могильника приходської Введенської церкви Києва / С. Тараненко, П. Вікторова, Ю. Долженко, В. Кода // *Krolowie i biskupi, rycerze i chlopi — idennyfikacja zmarlych. Funeralia lednickie.* — Poznan, 2014. — С. 249—254 (Spotkanie. — 16).
215. **Тараненко С.П.** Площі Подолу в Києві доби княжої Русі / С.П. Тараненко // *Київські історичні студії.* — К., 2015. — № 1. — С. 3—11.
216. **Тарасов С.В.** Полацк IX—XVII ст.ст.: Гісто-

- рия і тапаграфія / С.В. Тарасов. — Минск: Беларуская навука, 1998. — 183 с.
217. **Терський С.В.** Лучеськ Х—XV ст. / С.В. Терський — Львів, 2006. — 252 с.
218. **Тимошук Б.А.** Археологические признаки посада древнерусского города / Б.А. Тимошук // Труды пятого междунар. конгр. слав. археол. — Т. I, вып. 26. Секция II: Происхождение и эволюция раннесредневекового города. М., 1987. — С. 70—77.
219. **Тихомиров М.Н.** Древнерусские города / М.Н. Тихомиров. — М., 1956. — 375 с.
220. **Тихонович А.М.** Древній «Київ-град» / А.М. Тихонович, М.М. Ткаченко // Архітектурні пам'ятки. — К., 1950. — С. 10—11.
221. **Толочко П.П.** Исторична топографія стародавнього Києва / П.П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1970. — 219 с.
222. **Толочко П.П.** Исторична топографія стародавнього Києва / П.П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1972. — 220 с.
223. **Толочко П.П.** Раскопки Древнего Киева / П.П. Толочко // ДИ. — 1972. — № 1. — С. 54—55.
224. **Толочко П.** Дослідження старокиївського Подолу / П. Толочко, К. Гупало // ПУ. — 1973. — № 1. — С. 36—39.
225. **Толочко П.П.** Київ / П.П. Толочко // Археологія Української РСР. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 3. — С. 181—201.
226. **Толочко П.П.** Розкопки Києва у 1960—1969 рр. / П.П. Толочко, К.М. Гупало // Стародавній Київ. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 5—27.
227. **Толочко П.П.** Древний Киев / П.П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1976. — 208 с.
228. **Толочко П.П.** Розкопки Киевоподолу Х—XIII ст. / П.П. Толочко, К.М. Гупало, В.О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 19—46.
229. **Толочко П.П.** Нове у вивченні Києва / П.П. Толочко // Археологія. — 1978. — Вип. 26. — С. 84—100.
230. **Толочко П.П.** Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков / П.П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1980. — 224 с.
231. **Толочко П.П.** Массовая застройка Киева Х—XIII вв. / П.П. Толочко // Древнерусские города — М.: Наука, 1981. — С. 63—94.
232. **Толочко П.П.** Древний Киев / П.П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1982. — 327 с.
233. **Толочко П.П.** Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1989. — 254 с.
234. **Толочко П.П.** Пути-дороги Киевской Руси / П.П. Толочко // Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр. — К., 2008. — С. 316.
235. **Українська мова: Енциклопедія.** — К.: Укр. енциклопедія, 2000. — С. 45—49.
236. **УРЕС.** — Т. 2. — К.: УРЕ, 1987. — 736 с.
237. **Фараджєва Н.Н.** Срубные постройки древнего Новгорода (вопросы сложения и эволюции) / Н.Н. Фараджєва // РА. — 2007. — № 1. — С. 115—125.
238. **Фараджєва Н.Н.** Типология и эволюция срубных построек древнего Новгорода / Н.Н. Фараджєва // Новгород и новгородская земля. История и археология. — Нижний Новгород, 2000. — С. 80—99.
239. **Франко З.Т.** Закревський Микола Васильович / З.Т. Франко // Українська мова: енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — 752 с.
240. **Хамайко Н.В.** Бурштин з археологічних розкопок Київського Подолу 2008 р. / Н.В. Хамайко, М.О. Колтовой, О.Ю. Журухіна // «Від смоли хвойних до бурштину. Ідентифікація викопних смол»: Зб. матеріалів наук. семінару (17 травня 2012 р., Київ). — К., 2012. — С. 58—62.
241. **Харламов В.О.** Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу Х—XIII ст. / В.О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 47—55.
242. **Харламов В.О.** Київська садиба Х ст. (за матеріалами розкопок Подолу / В.О. Харламов // Археологія. — 1977. — Вип. 24. — С. 37—46.
243. **Харламов В.О.** Древнерусское жилище / В.О. Харламов // Археология УССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 43—83.
244. **Харламов В.А.** Архитектура жилых деревянных комплексов Киева Х — первой половины XIII вв. (по раскопкам Подола): Автореф. дис. ... канд. архит. наук / В.А. Харламов. — Л., 1990. — 19 с.
245. **Харламов В.А.** Архитектура жилых деревянных комплексов Киева Х — первой половины XIII вв. (по раскопкам Подола): Дис. ... канд. архит. наук / В.А. Харламов. — Л., 1990. — 178 с.
246. **Хвойко В.В.** Древние обитатели Среднего Приднэпровья и их культура в доисторические времена / В.В. Хвойко. — К., 1913. — 104 с.
247. **Хвойка В.В.** Древние обитатели Среднего Поднэпровья и их культура в доисторические времена / В.В. Хвойка. — К., 2008. — С. 80—94.
248. **Хорошев А.С.** Новгородские усадьбы и система городского землевладения по археологическим данным / А.С. Хорошев // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1997. — Вип. 11. — С. 37—41.

249. Цауне А.В. Рижская гавань и её роль в возникновении города в XII—XIII вв. / А.В. Цауне // Тр. V междунар. конгр. слав. археол. — М., 1987. — Т. 1, вып. 26. — С. 119—125.
250. Шеломенцев-Терский В.С. Древнерусский летописный Звенигород: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.С. Шеломенцев-Терский. — К., 1981. — 19 с.
251. Щероцький К.В. Київ. Путівник: Репринт 1917 р. / К.В. Щероцький. — К., 1994. — 156 с.
252. Щероцький К.В. Киев. Путеводитель: Репринт изд. 1918 г. — К., 2008. — 354 с.
253. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли IX—XIII ст. / Г.В. Штыхов. — Минск, 1978. — С. 31—32.
254. Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.) / Г.В. Штыхов. — Минск, 1975. — 205 с.
255. Щенков А.С. Функциональная структура городов / А.С. Щенков. — Электрон. ресурс: <http://www.rusarch.ru/shenkov1.htm>
256. Янин В.Л. Средневековый Новгород: Очерки археологии и истории / В.Л. Янин. — М., 2004. — 416 с.
257. Khamaiko N.V. The stratigraphy of the riverside area of Kiev Podol (excavations at the 35, Spaska str.) / N.V. Khamaiko, O.V. Komar // Геоморфологические процессы и геoaрхеология: от ландшафтной археологии к археотуризму. — Москва; Смоленск, 2012. — С. 133—135.
258. Kronika Thietmara tłumaczenie (z tekstub lacinskiego), wstep i przypisy Marian Zygmunt Jedlicki. Poslowie Krzysztof Ozog. — Krakow, 2005, — 440 s.
259. Sahaydak M. Medieval Kiev from the Perspective of an Archaeological Study of the Podil District / M. Sahaydak // Ruthenika. — 2005. — № 4. — P. 157.
260. Sahaydak M. The Origin and Characteristic Features of Early Kyivan Rus' Urbanization / M. Sahaydak, V. Zotsenko // Ант: Вісник археології, мистецтва, культурної антропології. — 2009—2010. — Вип. 22—24. — P. 44—82.
261. Słownik języka polskiego. — Электрон. ресурс: <http://sjp.pwn.pl/>
262. Taranenko S. The street network of Kyiv Podil in X—XIII centuries by the archaeological records / S. Taranenko // Cultural Heritage and New Technologies (November 14—16). — Vienna, 2011. — S. 80—81.
263. Taranenko S. Streets and Roads in Kyiv from the 10th to the 13th Century: Procedure of Identification / S. Taranenko // Straben und Platze. Ein archaologisch-historischer Streifzug. — Wien, 2013. — P. 181—200 (Monografien der Stadtarchaologie Wien. — B. 7).
264. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon — notae Germano sermone scripta Latino. — Электрон. ресурс: <http://www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/text.html>

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

265. Андрощук Ф.А., Бобровський Т.А., Зоценко В.Н. Отчёт об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА АН УССР за 1988 г. / НА ІА НАН України. — 1988/25а.
266. Бидзиля В.И., Тимошук В.М., Фридман М.И. Отчет научно-производственного кооператива «Археолог» о полевых исследованиях по ул. Оболонская, 4 в 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/56.
267. Бидзиля В.И., Дошира И.И., Евтушенко М.И., Занкин А.Б., Калюк А.П., Левченко В.Н., Степанчук В.Н., Ткачук А.Л., Чабай В.П. Отчет научно-производственного кооператива «Археолог» об исследованиях в ур. Гончары—Кожемяки в 1992 г. / НА ІА НАН України. — 1992/182.
268. Бобровський Т.А., Зоценко В.Н., Трухан А.П. Отчёт об археологических исследованиях Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА АН УССР за 1989 г. по улице Нижний Вал, 43 // НА ІА НАН України. — 1990/3.
269. Богусевич В.А. Археологические раскопки на Подоле в 1950 г. / НА ІА НАН України. — 1950/16.
270. Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г. / НА ІА НАН України. — 1974/28.
271. Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Отчет об археологических исследованиях Подола в 1975 г. / НА ІА НАН України. — 1975/25а.
272. Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Отчет. Архитектурно-археологические исследования церкви Успения Богородицы Пирогощи 1976—1977 гг. / НА ІА НАН України. — 1977/96.
273. Гупало К.Н. Отчет о раскопках Пирогощи в 1978—1979 гг. / НА ІА НАН України. — 1979/16в.
274. Даниленко В.М. З історії найдавнішого Києва (звіт за археологічні дослідження ранньослов'янської експедиції Великий Київ в 1969—1970 рр.) / НА ІА НАН України. — 1969—1970/26а.
275. Занкин А.Б., Полин С.В., Калюк А.П. Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорская, 43 в 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/81.

276. Занкин А.Б., Калюк А.П. Отчет научно-производственного кооператива «Археолог» об исследованиях на киевском Подоле в 1991—1992 г. / НА ІА НАН України. — 1992/34.
277. Зоценко В.Н., Сагайдак М.А., Гончар В.Н., Брайчевская Е.А. Отчет о раскопках Почайнинского отряда постояннодействующей Подольской экспедиции в Киеве в 1985 г. / НА ІА НАН України. — 1985/170.
278. Зоценко В.М., Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Каравайко Д.В. Звіт про археологічні дослідження Подільської постійнодіючої експедиції влітку—восени 2007 р. за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 1а / НА ІА НАН України. — 2007/269.
279. Зоценко В.М., Тараненко С.П., Черновіл С.Є., Бітковський В.О. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції про археологічні дослідження на вул. Покровська, 9а у 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/111.
280. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Отчет о раскопках в Киеве в 1987 г. на Гончарах и Кожемяках / НА ІА НАН України. — 1987/26а.
281. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Чекановський А.А. Отчёт о работах на урочище Гончары и Кожемяки в 1988 году и новострочных работах по ул. Оболонская, 43—47 / НА ІА НАН України. — 1988/25б.
282. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Чекановський Д.М., Герасимов Д.М. Звіт про роботи на Гончарах та Кожум'яках у м. Києві у 1989 р. / НА ІА НАН України. — 1989/28б.
283. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.П., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Звіт про розкопки Кожум'яцького загону в 1990 р. / НА ІА НАН України. — 1990/34а.
284. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Звіт про археологічні дослідження на вулиці Сагайдачного, 18 в Києві / НА ІА НАН України. — 1991/10а.
285. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончари та Кожум'яки в м. Києві в 1992 р. / НА ІА НАН України. — 1992/33.
286. Калюк А.П., Фридман М.И. Отчет НПК «Археолог» об охранных археологических исследованиях в Киеве в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/68.
287. Сагайдак М.А., Чернов С.М. Отчет об исследованиях на Подоле в 1981—82 гг. / НА ІА НАН України. — 1982/34г.
288. Сагайдак М.А., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках в г. Киеве по ул. Хоревая, 40, Киевской экспедицией за 1984 г. / НА ІА НАН України. — 1984/18а.
289. Сагайдак М.А., Занкин А.Б., Тимощук В.Н. Отчёт Подольской постояннодействующей экспедиции / НА ІА НАН України. — 1988/[б. н.].
290. Сагайдак М.А., Тимощук В.Н., Сергеева М.С. Отчёт Подольской постояннодействующей экспедиции о полевых исследованиях по ул. Волошская, 16 в 1987—1988 гг. / НА ІА НАН України. — 1989/5.
291. Сагайдак М.А., Брайчевская Е.А., Михайлов П.С. Отчет о полевых исследованиях Подольской постояннодействующей экспедиции на участке по ул. Героев Триполья, 14 в г. Киеве в 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/30.
292. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Тимощук В.Н. Отчет об исследованиях Северо-Западной части Подола в 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/265.
293. Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Отчет об археологических исследованиях Киевского Подола в 1990 г. (ул. Волошская, 16) / НА ІА НАН України. — 1990/34.
294. Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов Поварни XVII—XVIII вв. на территории бывшего Братского монастыря / НА ІА НАН України. — 1992/30.
295. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С. Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции об археологических исследованиях по адресу ул. Оболонская, 12 (раскоп 1) / НА ІА НАН України. — 1993/156.
296. Сагайдак М.А., Михайлов П.С. Отчёт о раскопках отряда Подольской постояннодействующей экспедиции в Киеве в 1997 году / НА ІА НАН України. — 1997/129.
297. Сагайдак М.А., Занкін А.Б. Звіт про польові дослідження археологічної експедиції МП «Віче» на Поштовій площі (липень 1997 р.) / НА ІА НАН України. — 1997/126.
298. Сагайдак М.А., Зоценко В.Н., Михайлов П.С., Башкатов Ю.Ю. Отчет о раскопках отряда Подольской постояннодействующей экспедиции в Киеве в 1998 году / НА ІА НАН України. — 1998/130.
299. Сагайдак М.А., Башкатов Ю.Ю., Михайлов П.С. Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции ІА НАНУ о полевых исследованиях по ул. Щекавицкой, 7/10 в 1998 г. / НА ІА НАН України. — 1998/132.
300. Сагайдак М.А., Тимощук В.Н. Отчет Подольской постояннодействующей археологической экспедиции об исследованиях по Ярославском переулке, 4. За польовими матеріалами. — Рукопис.
301. Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ

- про архітектурно-археологічні дослідження у Києві на вул. Юрківська, 3 в 2003 р. / НА ІА НАН України. — 2003/126.
302. Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Тимошук В.М., Зоценко В.М., Башкатов Ю.Ю., Журухіна О.Ю. Звіт Межигірського загону Подільської постійно діючої археологічної експедиції за адресою вул. Межигірська, 3/7 у 2002—2004 рр. / НА ІА НАН України. — 2004/229.
303. Сагайдак М.А., Башкатов Ю.Ю. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві на вул. Введенська, 35 / НА ІА НАН України. — 2005/289.
304. Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Чорновіл Д.К. Звіт про археологічні дослідження за адресою вул. Сагайдачного, 15 м. Києва 2005 р. / НА ІА НАН України. — 2005/234.
305. Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Журухіна О.Ю., Бітковський В.О. Звіт Подільської постійно діючої археологічної експедиції про археологічні дослідження за адресою вул. Почайнинська, 27/44 весною—літом 2006 року / НА ІА НАН України. — 2006/248.
306. Сагайдак М.А., Сергєєва М.С., Пефтіц Д.М., Гречко Д.В. Звіт Центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 р. Т. 1 / НА ІА НАН України. — 2009/[б. н.].
307. Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Пефтіц Д.М., Шевченко Д.О. Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України у Подільському р-ні м. Києва / НА ІА НАН України. — 2010/[б. н.].
308. Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Пефтіц Д.М., Шевченко Д.О. Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою Андріївській узвіз, 14/16 у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/[б. н.].
309. Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Пефтіц Д.М., Бібіков Д.В., Шевченко Д.О. Звіт по археологічні роботи Центру археології Києва НАН України у Подільському районі м. Києва / НА ІА НАН України. — 2012/149.
310. Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Тараненко С.П. Звіт про археологічні дослідження Центра археології Києва ІА НАНУ за адресою вул. Сагайдачного, 6 у Подільському районі міста Києва у 2012—2013 р. / НА ІА НАН України. — 2012/151.
311. Самойловський І.М. Археологічні спостереження під час земляних робіт на території м. Києва в 1947 і 1948 рр. / НА ІА НАН України. — 1948/8а.
312. Самойловський І.М. Археологічні знахідки в околиці Києва 1949 р. / НА ІА НАН України. — 1949/3д.
313. Сергєєва М.С., Івакін В.Г., Тараненко С.П. Звіт Подільської постійно діючої археологічної експедиції про археологічні дослідження за адресою Андріївській узвіз у 2011—2012 рр. // НА ІА НАН України. — 2012/157.
314. Тараненко С.П., Сагайдак М.А., Івакін В.Г. Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва НАН України за адресою м. Київ вул. Сагайдачного, 1 у 2011 році / НА ІА НАН України. — 2012/[б. н.].

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження в Україні.
- АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України.
- АН ССРСР — Академия наук ССРСР.
- АО — Археологические открытия.
- КСИА — Краткие сообщения Института археологии.
- КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии Украинской ССР.
- ЛА — Лаврський альманах.
- МГУ — Московский государственный университет.
- МИА — Материалы и исследования по археологии ССРСР.
- НА ІА НАН України — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
- РА — Российская археология.
- СА — Советская археология.
- САИ — Свод археологических источников.
- УРЕ — Українська радянська енциклопедія.
- УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник.

ЗМІСТ

Передмова наукового редактора	5
Вступ	7
Розділ I. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ. . .	9
1. Письмові джерела	9
2. Картографічні джерела	11
3. Археологічні джерела	16
4. Історіографія	16
Розділ II. ВИЯВЛЕННЯ ДАВНЬОГО РЕ- ЛЬЄФУ.	29
1. Досвід профілювання території Подолу . .	29
2. Гідрологія району	36
3. До локалізації русла р. Глибочиці у давньо- руський час.	40
Розділ III. КОРДОНИ ПОДОЛУ	47
Розділ IV. КОНСТАНТИ ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПОДОЛУ.	61
1. Дороги та вулиці	61
2. Паркани	72
3. Квартал та садиба.	78
4. Основні площі.	89
5. Сакральні об'єкти	96
6. Виробничі комплекси	110
Висновки.	115
Резюме. <i>Sergii TARANENKO</i> . ПЛАНУВАЛЬ- НА СТРУКТУРА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПО- ДОЛУ КИЄВА: ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИ- ТОК	119
Summary. <i>Sergiy TARANENKO</i> . SETTLEMENT STRUCTURE OF KYIV PODIL IN ANCIENT RUSS- IAN TIME: FORMATION AND DEVELOPMENT .	121
Streszczenie. <i>Sergiej TARANIENKO</i> . STRUK- TURA PRZESTRZENNA STARORUSKIEGO PODOŁU W KIJOWIE: POWSTAWANIE I ROZWOJ	123
Резюме. <i>Sergei TARANENKO</i> . ПЛАНИРОВА- ТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ДРЕВНЕРУССКОГО ПОДОЛА КИЕВА: ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ	125
ДОДАТКИ	
Додаток А. ЕЛЕМЕНТИ ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПОДОЛУ КИЄВА IX—XIII ст.	128
Додаток Б. ВИРОБНИЧІ КОМПЛЕКСИ ПО- ДОЛУ КИЄВА XI — першої половини XIII ст.	146
Список використаних джерел	150
Література	150
Архівні матеріали	159
Список скорочень	162

Наукове видання

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ КИЄВА ІА НАН УКРАЇНИ

ТАРАНЕНКО Сергій Пантелійович

**ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА
ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОДОЛУ КИЄВА:
формування та розвиток**

Друкується в авторській редакції

Коректор: *О.В. Пархоменко*

Художнє оформлення: *В.Ю. Кода*

Комп'ютерна верстка: *С.А. Горбаненко*

Підписано до друку 26.01.2016. Формат 84 × 108/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Palatino Linotype. Друк офс.

Ум.-друк. арк. 17,22. Обл.-вид. арк. 17,8. Наклад 300 прим. Зам. № 1/2016.

Рис. 6. Археологічна карта Подолу Києва за М. Сагайдаком

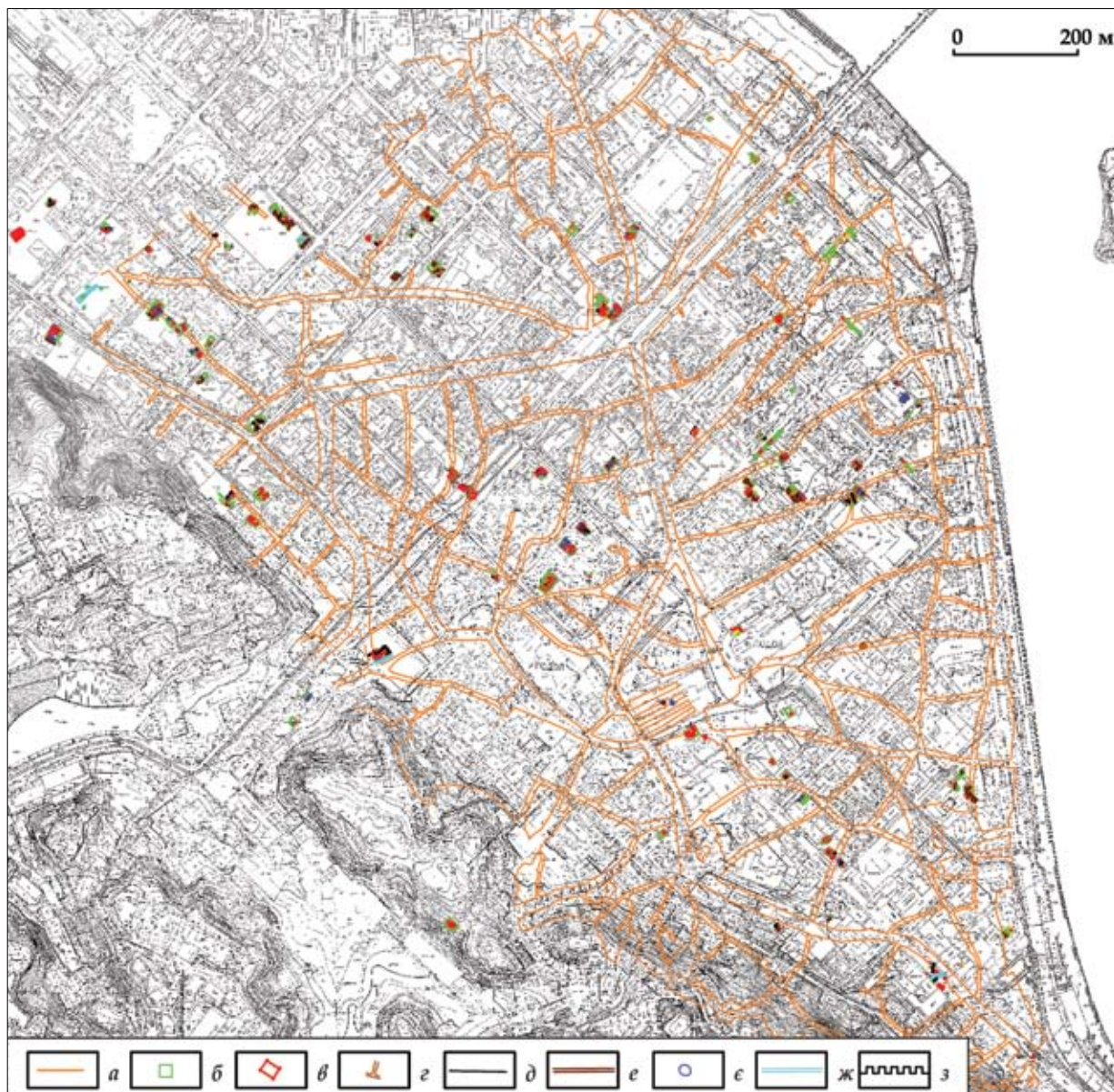

Рис. 9. Електронна археологічна карта масової забудови та планувальної структури Подолу Києва Х—ХІІІ ст. (автор С. Тараненко)

У м о в н і п о з н а ч е н н я: *а* — вулична мережа 1803 р.; *б* — кордони розкопів; *в* — споруди; *г* — вулиці та дороги; *д* — паркани; *е* — парканні рови та канали; *є* — ями; *ж* — русла ручаїв

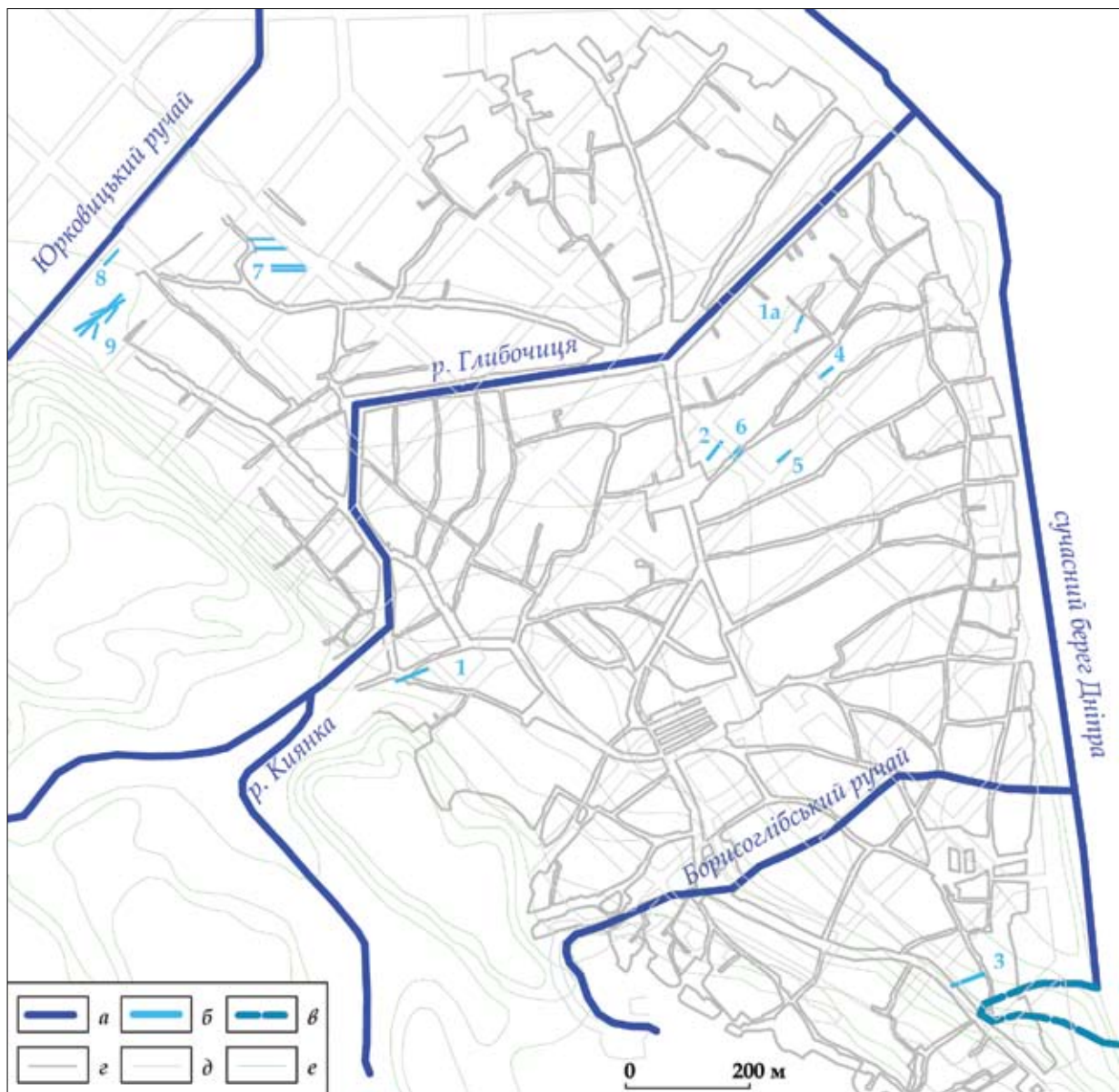

Рис. 15. Гідрологічна мережа Подолу X—XIX ст.

У м о в н і п о з н а ч е н н я : *a* — розташування річок за картографічними даними XVII—XIX ст.; *b* — ручаї за даними археології X—XII ст.; *v* — ймовірне розташування порту давньоруського часу; *z* — сітка вулиць 1803 р.; *d* — сітка сучасних вулиць; *e* — лінії висот

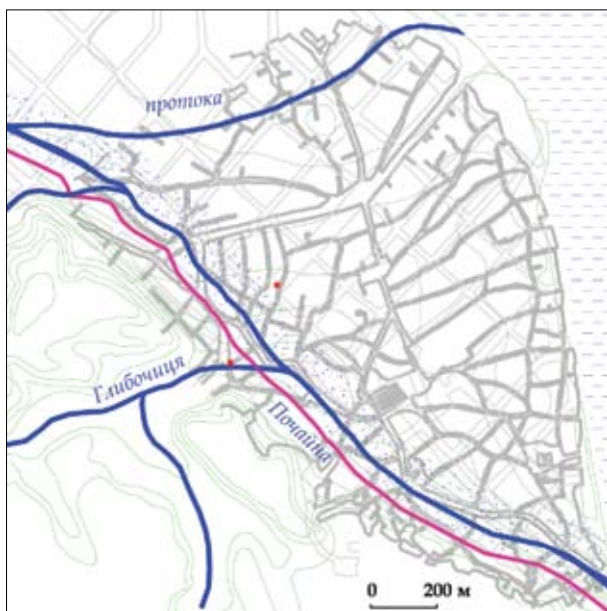

Рис. 19. Гіпотетична гідрологічна ситуація на Подолі до IX ст.

Рис. 20. Гіпотетична гідрологічна ситуація на Подолі для першої половини X ст.

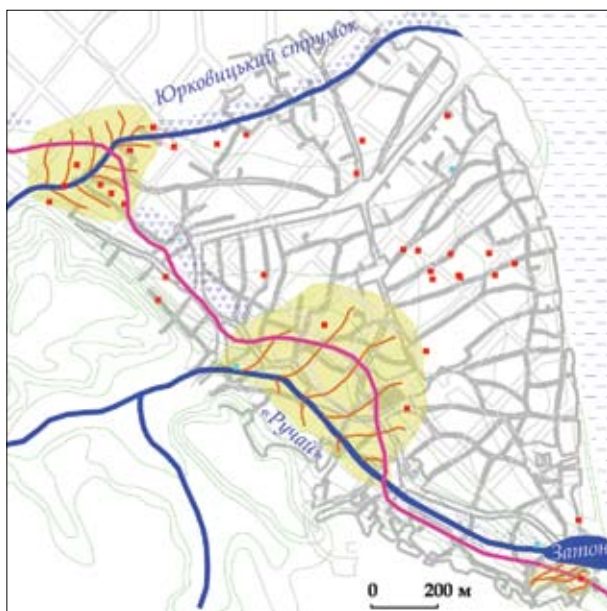

Рис. 21. Гіпотетична гідрологічна ситуація на Подолі X–XI ст.

Рис. 22. Гіпотетична гідрологічна ситуація на Подолі XI–XII ст.

- Сучасні квартали Подолу
- Вулиці Подолу 1803 року
- Лінії висот
- Рівень максимальних водопіль
- Струмки і протоки
- Тимчасові водотоки

- Сучасний Дніпро
- Болотні ділянки
- Гіпотетичне давньоруслове зниження
- Проловіальні рівнини (конуси виноса)
- Місця археологічних розкопів
- Русла ручаїв та гідротехнічні споруди за даними археології

Рис. 24. Фрагмент електронної археологічної карти Подолу Києва IX—XIII ст. (південна частина)
Умовні позначення див. на рис. 9

Рис. 43. Фрагмент електронної археологічної карти з зафіксованими давніми вулицями з розкопів на вул. Межитірській, 3/7 та вул. Нижній Вал — Хорива
Умовні позначення див. на рис. 9

Рис. 33. Фрагмент електронної археологічної карти Подолу Києва IX—XIII ст. (північно-західна частина району)
Умовні позначення див. на рис. 9

Рис. 47. Мініатюра Радзивіллівського літопису

Рис. 60. Верхня частину дошки паркану. Вул. Спаська, 35, 2011 р.

Рис. 65. Піч складена з плінфи. Ярославський провулок, 1/3, 2008 р.

Рис. 73. Реконструкція розміщення
літописного Торговища ►
Умовні позначення: 1 — реконс-
трукція території торгової площі; 2 — ре-
конструкція планувальної структури

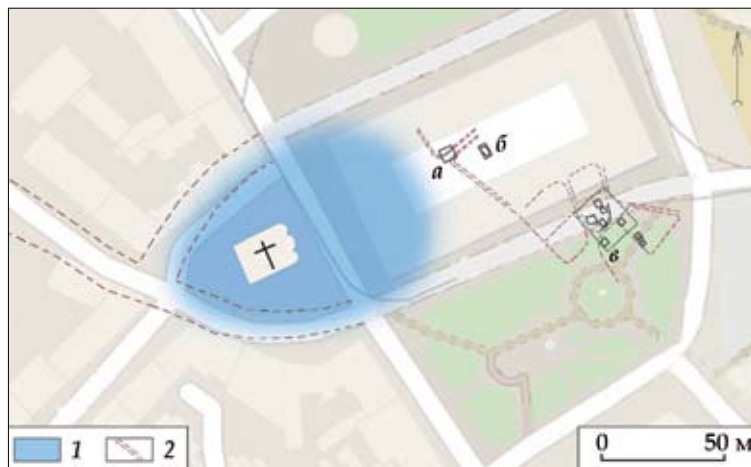
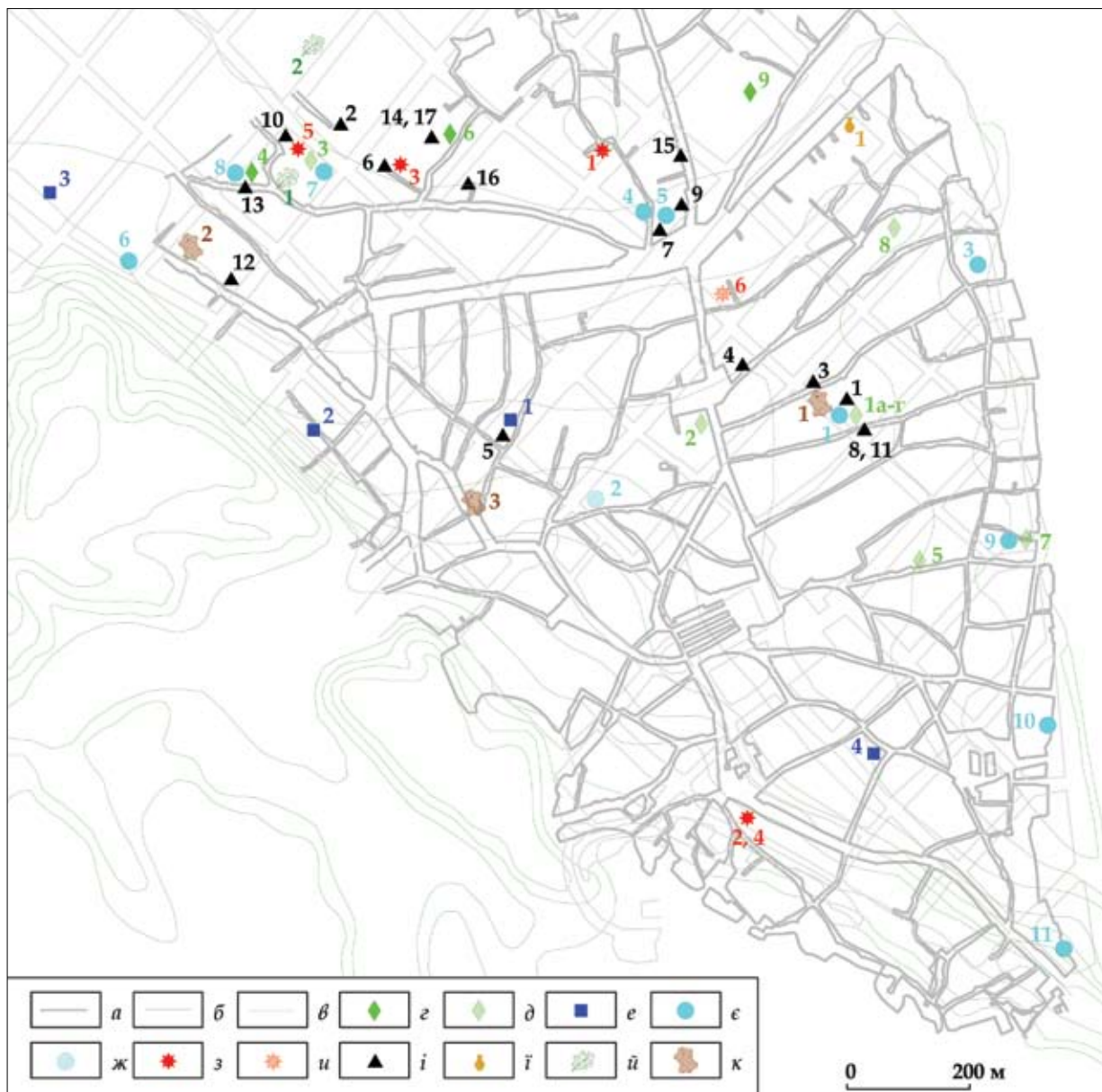

Рис. 83. План Подолу з зафіксованими виробничими комплексами давньоруського часу

Умовні позначення: а — сітка вулиць 1803 року; б — сітка сучасних вулиць; в — лінії висот; г — виробничий комплекс з обробки кістки; д — місця спорадичної обробки кістки; е — виробничий комплекс з обробки каменю; є — виробничий комплекс з виготовлення скляних предметів; ж — склад скляних предметів; з — виробничий комплекс з обробки бурштину; и — склад виробів з бурштину; і — виробничий комплекс з обробки металу; ї — гончарний склад; й — комплекс з деревообробки; к — чинбарня (вироблення шкіри)

Рис. 84. Відходи виробництва з розкопу на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9, 2007 р.

Рис. 87. Вироби та заготовки з бурштину з розкопок на вул. Покровській, 7/1, 1985 р.

Рис. 88. Дошка з отворами з розкопок на вул. Фрунзе, 23/25, 2008 р.